

"TÜRKÇENİN GRAMERİ"

TAHSİN BANGUOĞLU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 528

Türk Tarih Kurumu Basım Evi - Ankara

2. Basım 1986

(1. Basım 1974)

Elime eski bir dilbilgisi kitabı geçti. Göz attığımda, dilin geçirdiği evrimi görerek kitabı sizlerle birlikte okumaya karar verdim. Kuşkusuz tıpkı bir aktarım söz konusu değil. Kendimce önemli bulduğum bölümlerini aktarmaya çalışacağım. Başta, her dilbilgisi kitabında olan açıklamalar var. Onları atlayarak aktarmayı düşünüyorum. İyi okumalar.

--giriş--

1.Dil

2.Dünya Dilleri

3.Türk(Hun) Dilleri Ailesi

Aynı anadilden geldikleri açıkça belli olan (*) *Türk (Hun) dilleri* bugün Orta ve Kuzey Asya'da, Doğu Avrupa'da geniş bir coğrafya alanına yayılmış olarak konuşulurlar. Bu aile ilkin üç dale ayrılır: Birincisi Orta Volga boyunda konuşulan *Çavuşça*, ikincisi, Kuzey Doğu Sibiry'a'da konuşulan *Yakutça*dır. Bunlar iki küçük *dil topluluğunun* dilleridir. Üçüncü dal birbirlerine bir kuşak daha yakın ve daha geniş bir *Türk-Tatar dilleri topluluğudur*.(*)*Turan dilleri, Ural-Altay, Altay dil aileleri üzerine kurulmuş eski nazariyeler değerlerini yitirmiştir.*)

Bu üçüncü dalı ilkin *Türk dilleri*, *Kırgız-Tatar dilleri* diye iki kola ayırmak doğru olur. Türk dilleri 40 derece enlem hizasında Çin'in Kansu bölgesinden Balkanlarda Arnavutluk sınırlarına kadar, Kırgız-Tatar dilleri ise 50 derece enlem hizasında Yenisey nehri kaynaklarından ta Polonya içerilerine kadar azçok paralel iki uzun kuşak üzerine yayılmış veya serpiştirilmiştirler. Türk dilleri kolunda *Doğu Türkçesi*, *Batı Türkçesi* adlarıyla anılan iki dil vardır. Kırgız-Tatar dilleri kolunda ise daha küçük ulus topluluklarının dilleri veya lehçeleri bulunur, *Kazan Tatarları*, *Başkırtlar*, *Kırım Tatarları*, *Karaçaylar*, *Kazaklar*, *Kırgızlar*, *Karakalpaklar*, *Nogaylar* ve *Altay Urukları* gibi.

Milâdın ilk yüzyıllarında *Ana Hun Dili* bazı lehçelere ayrılmış olmalıdır. Bunlardan *Batı Hun Lehçesi*nin bugünkü *Çavuşça* ve akrabalarını, *Kuzey Doğu Hun Lehçesi*nin *Yakutça* ve akrabalarını, *Doğu Hun Lehçesi*nin ise *Türk-Tatar Dilleri*ni yarattığı tahmin olunabilir. *En Eski Türkçe* adı da verilen bu doğu Hun lehçesinden ne yazık ki elimize ancak beş on kelime geçmiş bulunmaktadır.

Türkçe VI. yüzyıl başlarında devlet kuran *Köktürklerin* dili olarak *Türk* adı ile birlikte tarih alanına girmiş sayılır. O zamanda *Oğuzlar* ve *Karluklar* (*Eski Türkmenler*) da Türk topluluğunun bir kanadını meydana getiriyorlar. *Kırkızlar*, *Kimekler* ise Türklerin akrabaları ve kuzey komşularıdır.

Türkçenin en eski örneklerini VII. yüzyıl ortalarından başlayarak *Yenisey*, *Orhon* ve *Talas* bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başkaca yazıtlarda buluyoruz. Bu dile *Köktürkçe*, bu en eski Türk yazısına da *Köktürk Yazısı* diyoruz.

VIII. yüzyıl sonlarından bu yana *Uygur Türkleri Uygur Yazısı* ile daha geniş ve sürekli bir yazı dili meydana getirmişlerdir. *Uygurcadan* bize türlü konularda birçok eserler ve belgeler kalmıştır. Nihayet bu Türklerden müslüman olan *Karahanlılar* Uygur Yazısı ile birlikte *Arap Yazısı*ni da kullanmaya başlamışlardır. Bunlar da X. yüzyıl sonlarından bu yana *Karahanlıca* dediğimiz azçok farklı bir yazı dili yaratmışlardır.

Türkçenin birbirine çok yakın ağızlarına dayanan bu üç yazı dili üç ayrı dinî çevrede meydana gelmiş ve üç ayrı alfabe kullanılmış olmakla birlikte aslında aynı yazı geleneğini devam ettirmektedir. İşte XIII. yüzyıl başlarına kadar gelen bu devrin yazılmış Türkçesine *Eski Türkçe* adını veriyoruz. Sonradan *Doğu Türk yazı dili* de bu geleneğe bağlanmıştır.

Eski Türkçe metinler hep Türkçenin *Köktürk-Uygur* kanadından geliyor. Oysa *Oğuz-Karluk* (*Eski Türkmen*) kanadından olanların VII. yüzyıldan beri azçok farklı bir lehçe konuştukları tahmin edilebilir. *Eski Oğuz lehçesi* hakkında bize ilk defa XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut etrafıca bilgiler veriyor. Oğuz lehçesi ancak Anadolu'da bir yazı dili meydana getiriyor ve bunun ilk örnekleri de şimdilik XIII. yüzyıl ortalarından bu yana elimize geçmiş bulunmaktadır. *Batı Türk yazı dili* buradan başlar, diyoruz.

4.Batı Türkçesi

Batı Türkçesi Oğuzların dilidir. XI. yüzyıl başlarında anayurtları olan Aral ve Hazar kuzeyi çevresinden (*bugünkü Kazakistan*) koparak güneye doğru göçmeye başlayan Oğuzlar *Selçuk İmparatorluğunu* kurmuşlardı. XIII. yüzyıl başlarında Moğol istilası geriye kalan Oğuz boylarının da Batıya doğru göçmesine sebep oldu. Öyle ki Orta Asya'da Oğuzlardan yalnız Türkmenistan'da, Horasan'da ve Afgan Türkistanı'nda

küçük topluluklar kalmıştı. Azerbaycan, Anadolu ve sonradan Rumeli Oğuzların vatani oldu.

Böylece çok geniş bir coğrafya alanına yayılmış olan *Orta Oğuz Lehçesi*, yani *Batı Türk Dili* siyasi ve coğrafi ayrılıklar sebebiyle zaman içinde farklılaşarak *Yeni Oğuz* veya *Batı Türk* lehçelerini meydana getirmiştir. Beş lehçe ayırdederiz: 1. *Anadolu* (ve *Rumeli*), 2. *Azeri*, 3. *Türkmen*, 4. *Gagavuz*, 5. *Kırım Kıyı Lehçeleri*. Azeri erkenden, Kırım Kıyı ve Türkmen lehçeleri daha sonra yazı lehçeleri olmuşlardır.

Güney İran'da yaşayan *Kaşgaylar* ve *Aynallular* yine Eski Türkmenlerden olan *Kalaçların* soyundan gelmektedirler. Bunlar da Batı Türklerinden sayılırlar.

XIII. yüzyıl başlarından bu yana Doğuda ve Batıda ayrı ayrı, fakat benzer şartlar içinde gelişen iki Türk yazı dilinden birincisi *Çağatayca*, ikincisi *Osmanlıca* adları ile anılmışlardır. XX. yüzyıl başlarına kadar süren bu devreye Doğuda ve Batıda *Orta Türkçe* diyoruz. Birbirlerine büsbütün yabancı kalmayan Osmanlıca ve Çağatayca o zamanki Farsça gibi şiddetle Arapçanın ve üstelik Farsçanın etkisi altında bulunmuşlardır. Saray ve medrese çevrelerinde oluşan bu yazı dilleri dayandıkları konuşma dillerinden uzaklaşmış, *devlet dili* (*langue officielle*) olmakla beraber oldukça dar *sınıf dilleri* (*langue spéciale*) halini almışlardır.

Eski yazı dilimizi biz dil tarihi bakımından üç devrede inceliyoruz: 1. *Eski Osmanlıca*, Selçukluların son zamanlarından kalan eserlerle birlikte henüz oldukça sade, Türkçe kelime dağarcığı zengin bir dil (1250-1450). 2. *Orta Osmanlıca*, sınırsız olarak Arapça ve Farsça kelimeler, deyimler ve gramer şekilleri ile yüklü, konuşulmaz ve halkça anlaşılmaz bir dil (1450-1840). 3. *Yeni Osmanlıca*, Batı medeniyetinin getirdiği ihtiyaçları Osmanlıcanın zengin vasıtaları ile karşılamaya çalışan ve bir hayli başarılı olan bir dil, fakat yine sınıf dili kalıbı içinde ve bu yüzyılın gerektirdiği *millet dili* (*langue nationale*) olmak imkânından mahrum (1840-1910). Osmanlıca bir yana, bu devirler boyunca konuşulan Türkçe sınırlı ölçüde yabancı kelimelerle de genişleyerek gelişmiş ve geleceğin yazı dili olmaya hazırlanmıştır. Dil tarihimizin dikkate değer özelliklerinden biri de şudur ki geçmişin derinliklerinden gelen sözlü halk edebiyatı bizde devam etmiş, halk destan ve hikayeleri, halk şiiri erkenden azçok yazıya geçmiş ve bunun yanı başında halk için bazı kitaplar da yazılmıştır.

XX. yüzyıldan buyana gelişmekte olan yazı dilimize *Yeni Türkçe* diyoruz. Yeni Türkçe Türkiye'de milliyetçilik akımının mahsulü olup Osmanlı yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak, daha doğrusu konuşma dilinden yeni bir yazı dili yaratmak hamlesiyle meydana gelmiştir. Bu yüzyılın başı bütün Türkçe konuşan ulusların ve akrabalarının da kendi lehçelerine dönerek yeni yazı dilleri yaratma çabalarına tanık olmuştur.

Bizde ilk Türkçülerle başlayan sadeleşme hareketi kısa zamanda *gündelik* (*langue commune*) ve *edebiyat* (*langue littéraire*) yazı dillerini aydınların konuşması ölçüsünde sadeleştirdi. Sonra yeni alfabenin uygulanması ve Atatürk'ün teşvikleri daha derinden bir millileşme hareketine yol açtı. Burada Yeni Türkçe *bilgin* (*langue savante*) ve *teknik dillerini* (*langue technique*) de kendi yapısından karşılamak ve yaratmak meselesi ile karşılaştı ve o yolda da cesaretli adımlar attı.

Dilimiz bağımsız bir *medeniyet dili* (*langue de civilisation*) olmak davasında ve hızlı bir gelişme çağındadır. Ancak bu arada milli kaynakların yer yer akılsızca kötüye kullanılması millî dile güven duygusunu sarsmakta ve batı dillerinin daha geniş ölçüde

istilâsına yol açmaktadır. Yeni Türkçe inancılı, ciddi ve uzun süreli çalışmalara muhtaçtır.

5. Dil Bilgileri

Dil aslında sosyal bir kurum olmakla birlikte çok karmaşık bir olgudur. Kişiye ait bir meleke olması bakımından ruhî konuşma aygıtından gelmesi sebebiyle fizyolojik ve bir ses olayı olmakla fizik yönleri vardır. Bu sebeple zamanımızda türlü yönlerden ve farklı maksatlarla incelenen bir konu olmuştur. Böylece *dil bilgileri* (*sciences linguistiques*) çok dallanmıştır.

Eskiden beri insanlar doğru yazıp okumak amacı ile dillerinin bağlı olduğu kuralları tespit etmeye çalışmışlardır. Bu kuralların meydana getirdiği bilgi koluna *gramer*, *dilbilgisi* (*grammaire*) denmiştir. Zamanla bütün yazı dillerinin ve eski *medeniyet dillerinin* gramerleri yapılmıştır. Bunun gibi her dilin kelime dağarcığı toplanarak *lûgat kitapları*, *sözlükler*, (*dictionnaire*) meydana getirilmiştir.

Öğretimlik (*classique*) tarifine göre pratik bir bilgi kolu olan gramer bize bir dilin doğru yazılıp okunması ve doğru konuşulması usullerini gösterir. Dili *iyi kullanma* (*bon usage*) sanatını öğretir. Düşünce ve duyguları daha düzgün ve tam olarak anlamamıza yardım eder.

Fakat gramerin bu tarifi ancak onun eski zamanlardaki amacına uygun düşer. Çünkü onun o zaman konusu tamamiyle yazı dili, yani bir kalem ve *göz dili* (*langage visual*) olmuştur. O gramer bu geleneğin doğruluğunu, bütünlüğünü ve bir dereceye kadar değişmezliğini savunur.

XVIII. yüzyıla kadar filozoflar dili *şekilci mantık*ın sözlü şekli saymışlar ve onu düşüncenin değişmez kanunlarına bağlı görmüşlerdir. Buna göre *gramerci* sadece dilin değil, aklın da temsilcisi oluyordu. Ancak XIX. Yüzyıl başlarından buyana dilin tarih boyunca gelişen sosyal bir kurum olduğu görülmüş ve müspet ilimlerin ilerlemesi oranında da onun kendi şartlarına ve kanunlarına bağlı canlı bir organizma olduğu anlaşılmıştır. O zaman yaşayan dili, ağız ve *kulak dilini* (*langage auditif*) konu olarak ele alıp her türlü doğruluk ve düzenleme iddiasından uzak kalarak inceleyen bir ilim kolu meydana gelmiştir: *diller bilgisi* (*linguistique*). Bu bilgi kolu dilin oluşma ve gelişmesindeki kanunları, *dil kanunlarını* (*loi linguistique*) ortaya koymuştur.

Diller bilgisi grameri lüzumsuz hale getirmiş olmadı. Modern gramer herşeyden önce yaşayan dilin gerçek durumu, azçok geçmişi ve gelişme yönleri hakkında bilgiler

vermeyi üzerine aldı. Bir *ayarlayıcı* bilgi olmak işleyişini korumakla birlikte eski fetvacılığını bıraktı.

Çözümlü (analytique) usulle yazılmış *ayarlayıcı gramer (grammaire normative)* dili meydana getiren unsurlara, sırası ile seslere, kelimelere ve sözlere göre bölünür. Buna göre: 1. *Sesbilgisi (phonétique)*, dilin seslerini, bunların değişme ve birleşmelerini inceler. 2. *Yapıbilgisi (morphologie)*, kelimelerin yapısını, bunların uğradıkları anlam ve ilişki değişikliklerini gösterir. 3. *Sözdizimi (syntaxe)* konuşmada kelimelerin sıralanma ve bağlanmalarını anlatır. Modern gramerde bunlara bir de *Anlambilgisi (sémantique)* eklenir ki kelimeler, ekler, *deyimler (locution)* ve *eyitmelerin (dicton)* taşıdıkları anlamları ve bu anlamların yayılma ve değişmelerini inceler.

Yine çok eski bir geleneği olan dil bilgilerinden biri *metin bilgisidir (philologie)*. Din ve medeniyet dillerinin getirdiği ve bıraktığı her türlü yazılı eserlerin incelenmesi ve açıklanması eskiden beri ayrı bir çalışma alanı olmuştur. Metin bilgisi bunlarla *metin onarımı (restitution de texte)*, ve *metin tenkidi (critique de texte)*, *metin açıklaması (commentaire)*, dil özellikleri ve *edebiyat tarihi (histoire de la littérature)* yönlerinde uğraşır. Denebilir ki metin bilgisi yeni zamanlarda gelişen çeşitli dil bilgisi dallarının anası olmuştur.

XIX.yüzyıl başlarında bir takım diller arasında akrabalıklar tespit edilmiş ve dünya dilleri ailelere bölünmeye başlamıştır. Bu keşifler o zamana kadar tek tek incelenen dillerin karşılaştırılmasına yol açmıştır. Böylece aynı anadilden gelen dilleri, yahut bir dilin lehçelerini karşılaştırıp inceleyen eserler yazılmıştır ki bu bilgi koluna *karşılaştırmalı gramer (grammaire comparée)* denmiştir. Belli bir dilin tarihi lehçelerini karşılaştırıp inceleyen gramer çeşidine ise *tarihi gramer (grammaire historique)* adı verilmiştir.

Bunlara karşılık bir dilin veya lehçenin belli bir zamandaki halini incelikleri ile anlatmaya çalışan gramer türü meydana gelmiştir. Amacı ilmî olan, ayarlayıcı olmayan bu dil bilgisi de *tasvirici gramer (grammaire descriptive)* adını alıyor.

Daha yeni zamanlarda dil araştırmaları daha çok konuşulan dile, yaşayan lehçelere ve ağızlara yönelmiştir. Bunların incelenmesiyle dil olayının gerçeğine daha çok yaklaşmak mümkün olacağı takdir edilmiştir. Lehçelerin derlenmesi, tasnifi ve incelenmesiyle uğraşan bilgi koluna da *lehçeler bilgisi (dialectologie)*, adı verilmiştir.

Dilin meddece unsurları olan sesler ve konuşma aygıtı da yeni zamanlarda daha yakından bir incelemeye kavuşmuştur. Seslerin oluşması, birleşmesi ve değişmesi hakkında edinilen bilgiler dilin mekanik olaylarını aydınlatmıştır. Bu bilgi koluna *sesler bilgisi (phonologie)* diyoruz. Nihayet sesleri incelikleriyle tespit etmek ve ölçmek için tabii ilimlerin deneme usullerine başvurulmuş ve türlü ses aletlerinden yararlanılmıştır. Bu çalışma kolu *denemeli sesbilgisi (phonétique expérimentale)* adını almaktadır.

Böylece araştırma ve inceleme alanları genişleyen dil bilgileri, yukarda işaret ettiğimiz gibi eski gramerin karşısına çıkan, ilmi ve toplayıcı bir disiplinin kurulmasına imkân vermiştir. İşte dil olayını tabii oluş şartları ve belirlilikleri içinde inceleyen, bir dil ailesini tarihî gelişmesi ve coğrafi yayılışı ile tanıtmaya çalışan bu dil bilgisi koluna *diller bilgisi* adını veriyoruz. Nihayet bütün dünya dillerini karşılaştırıp ailelere ve örneklere göre sınıflandıran ve onların gelişmelerindeki kapsayıcı kanunları ortaya koymaya çalışan bir bilgi kolu da meydana gelmiş ve *genel diller bilgisi (linguistique générale)* adını almıştır.

Aslında bir söz sanatı olan *edebiyatı (littérature)* inceleme konusu edinmiş *edebiyat bilgisi (rhétorique)* de dil bilgilerinden ayrılmaz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SES BİLGİSİ

1.[Sesler(seslikler); dilin sesleri(sons de la langue);]

.....Sesler hece, kelime ve söz içinde yan yana gelip birleşirken değişirler.

Bu mekanik değişimler de yapılarına göre dilden dile farkedir. Türkçemiz bitişimli dillerden olup kelime çekimi ve üretimi yalnız *sonekler (suffixe)* ve ses kurallarına bağlı *eklemeler (suffixation)* yoluyla yapıldığı için bizde kelime ve söz geniş ölçüde ses değişmelerine uğrar. Buna göre *yazılış kuralları (règle d'orthographe)* diye öğretmeye çalıştığımız şeyler aslında çoklukla dilimizin ses kanunları olup bunları gramerimizde ait oldukları yerlerde göstermeksizin gereği gibi öğretmemiz de mümkün değildir. Bu sebeple Türkçenin gramerinde sesbilgisi geniş bir yer alacaktır

1. Kısım

TÜRKÇENİN SESLERİ

1. Dilim: Yazılı Türkçe

2.Yazı aslında çok basit, konuşmayı aksettirmek için pek yetersiz işaretler sistemidir. Yazı seslerin çeşitlerini, kelimenin vurgusunu, cümlelerin ezgisini göstermez.

Bununla birlikte zaman içinde hafızamızla veya hayal gücümüzle öğür (*yaşıt*) olan yazı bize taşıdığı ses ve anlam inceliklerini rahatça duyurur.

Dilimiz tarih boyunca başlıca dört yazı sistemi ile yazılmıştır: *Köktürk, Uygur, Arap, Lâtin yazıları*. Lâtin asıllı *Yeni Türk Yazısı* dilimize 1928 yılında uygulanmış olup bugünkü haliyle yazı lehçemizin seslerini karşılamaya yeterlidir. Bu yazıda her ses için ayrı bir harf ve her harf için yalnız bir ses esasları gözetilmiştir.

I. ALFABE

3.[Büyük-küçük harfler v.b.]

Alfabe de ses çeşitlerinin ayrı veya işaretli harflerle gösterilmesi yazıyı güçleştirir, pratik olmaz. Bunun için okurken ses çeşitlerini belirtme işi *söyleyişe bırakılmıştır* (*laissé a la prononciation*). Ancak bazı sesleri ayrı ses, yada çeşit saymak mümkün görünür. Bu yönden bir dilde kullanılmış iki alfabe arasında fark olabilir.

Meselâ Yeni Türkçede **k g ğ l** harflerinden her biri **ön** ve **art damak**tan çıkan, fakat renkleri benzeyen ikişer ses temsil ederler. Bunlar belli bir ses kanununa göre birbirlerinin yerlerini tutarlar. Yani biz Türkçe kelimelerde *ince seslilerle* (*voyelle antérieure*) bunların öndamak çeşitlerini, *kalın seslilerle* (*voyelle postérieure*) artdamak çeşitlerini kullanırız:

kış kir, gaga güz, dağ çiğ, bal dil

Bu sebeple biz onları bu dört sesin çeşitleri saymışızdır.

Açıklamak maksadı ile, yahut eski metinlerin, lehçe ve ağızlarının incelenmesi için alfabaya başka işaretli harfler ilave ederiz. Artdamak seslerini altlarına birer nokta (.) koyarak, **k g ğ l** (*hepsinin altında nokta var*) *seslileri* (*voyelle*) ve bazı *sesdeşleri* (*consonne*) üzerlerinde bir işaretle (-), **a i u o** (*hepsinin üstünde çizgi var*) *uzun sesliler*, **á é** *kapalı sesliler*, **ñ ñ** (*ikinci ñ'nin altında bir nokta var*) *damaksı n* ile, kimi sesleri de alfabemizde bulunmayan harflerle, **x x** (*ikinci x'in altında nokta var*) *sürekli k*, **w** *çift dudaksı v*, gösteririz.

kış gaga dağ bal (altı noktalı harfler) *adi* (a ve i üzeri çizgi) *doñuz* (n altı kalın nokta) *eşşex gabax* (x altı nokta) *Wan*

yazarız ve buna ses yazısı (*écriture phonétique*) deriz. Bir kelimedede yalnız özelliğini, veya aykırılığını göstermek istediğimiz sesi sesyazısı ile verdik. Bunları bayağı yazılışla karıştırmamalı.

II. YAZILIŞ

4. Doğu Türkçesi Arap alfabesini uygularken Uygur yazısı geleneğine uyarak daha çok sesli, daha az hereke (*point-voyelle*) kullanan bir yazı yaratmış. Batı Türkçesi ise daha çok Arapça örneğine uyarak pek az sesli ve daha çok sayıda sesdeş kullanan bir yazı meydana getirmiştir. Böylece iki türk lehçesinin yazılışları iyiden iyiye farklı olmuştur.

A. TÜRKÇE KELİMELERDE

Yeni Türk alfabesinin uygulanmasında gözetilen iki esas önemlidir: **1.** Söyleyişteki her sesin yazıda bir harfle gösterilmesi, **2.** üretim ve çekim sırasında kelimenin yapısında ses kanunlarına göre meydana gelen değişmelerin yazılışta görülmesi. Eski yazımızda ise pek çok seslilerle sesdeş değişimleri söyleyişe bırakılmıştır.

Ses kanunlarına göre meydana gelen değişimleri göstermek esas olmakla beraber söyleyişteki kararsız ve eksik *birleşim değişmelerini* (*changement combinatoire*) de göstermeğe çalışmak yanlıştır ve bu zaten imkânsızdır. Yazımızın tam bir ses yazısı olması da elbette söz konusu değildir. Bunun gibi yeni yazımızda hiçbir *türeyişten* (*etymologique*) unsur kalmadığı iddiası da yersizdir. Meselâ **ğ** harfi çok yerde sesdeş değerini kaybetmiş, erimiş veya yalnız kendisinden önceki sesliyi uzatmaya yarar olmuş bir ses temsil etmektedir.

yağ>yaa, çiğ>çii, sığır>sıır, değirmen>deirmen
ağlamak, doğru, olduğu, sevdiğim, alacağı gibi.

Yazımızda yazı lehçemiz olan İstanbul ağzı esas olmuştur. Daha dar anlamda İstanbul'da aydınların söyleyişine uyulmuştur. Ancak bu ağız ve bu söyleyiş de bir hayli çeşitli olduğundan ilk imlâ kılavuzunu daha ziyade *kitapça söyleyiş* (*prononciation livresque*) hakim olmuştur. Demek ki yazımız 1928 İstanbul ağzını ancak yaklaşık olarak aksettirmektedir.

Söyleyiş zamanla ve yer yer değişir. Yazılış ise bir gelenektir, sürer. Bazı diller bir ilk yazılışa sıkı sıkıya bağlı kalırlar. Bunlarda söyleyiş yazılıştan epeyce ayrılmış görülür. İ n g i l i z c e, F r a n s ı z c a gibi. Kimi diller ise yazılışta gelişmeye yer verirler ve onu adım adım söyleyişe yaklaşıtırlar. A l m a n c a, İ t a l y a n c a gibi.

Aslında göreneğe uyan yazılışı ayrıntılı kurallar ve ister istemez azçok îndi kılavuzlarla doldurmak mümkün değildir. Yeni Türkçenin bugün için henüz söyleyişe yakın yazısında da bazı farklı kullanışlar olacak ve belki kural değişiklikleri de yapılacaktır.

B. YABANCI KELİMELERDE

Türkçe sesleri ve ses birleşimlerini karşılamaya yeterli olan alfabemiz bazı yabancı kelimelerin getirdiği ses özelliklerini vermeye yetmemiştir. Bunları çoğu zaman söyleyişe bırakılmışmıssa da bazı yerlerde kelimelerin doğru okunmasını sağlamak için *ayrıt işaretleri (signe diacritique)* dediğimiz iki işaret kabul edilmiştir: *düzeltilme (signe de correction)* ve *kesme işaretleri (signe de coupure)*.

Bunlardan birincisi ilkin bir kalın sesliden önce gelen sesdeşi Türkçenin eses kanununa aykırı alarak öndamak sesdeşi gibi okunur:

Lâmba imlâ mahkûm kâtip rüzgâr gûya gibi.

Aynı işaret *adıyakın (paronyme)* kelimelerden birinde onu ayırt edici bir uzun sesli varsa onun üzerine konur:

Alem\âlem emir\emîr saf\sâf hakim\hâkim şura\şûra gibi.

Bu işaret Arapça nispet eki olan uzun (-î) üzerine de konmuş sonra bunlardan söyleyişte kısalmış olanlara bu işareti koymaktan vazgeçilmiştir.

nispî tabîî tarihî Alevî adlî hukukî, fakat yalnız ***çini frengi tiryaki*** değil, ***siyasi kimyevi riyazi***.

Kesme işareti ise bir sesdeşle onu izleyen sesli arasında heceyi böler. Bu Arapça a'yn, veya hazma seslerinden kalmış bir *gırtlak çarpmasıdır (coup de glotte)*.

san'at kat'î tab'an neş'e mü'min mes'ul gibi.

Aynı işaret kelime sonundaki bir gırtlak çarpmasının eklemesi sırasında ortaya çıkması halinde de kullanılır:

ref'i tab'ı dıl'ı

Ayırt işaretleri giderek kullanıştan düşmekte ve zaten Yeni Türkçede bu örnek kelimelerin sayısı azalmaktadır. Osmanlıca metinler için esaslı bir ses yazısına ihtiyaç vardır.

2. dilim: **Seslerin Oluşması**

6. Dilde ses oluşması (*formation de son*)

I. SESLEŞME

.... ses aygıtı: *gırtlak, boğaz, ağız, geniz ve burun boşluğu* > ses yolu...

.... ses yolu: *ses dudakları, gırtlak kapağı, küçük dil, dil ve dudaklar* > ses organları...

Sesi (*voix*), insan sesini (*voix humaine*) doğuran organ *gırtlaktır (larynx)*. Gırtlığın ortasına yerleştirilmiş *ses dudakları (corde vocale)* gerilip *soluk verme* ile *titreşime (vibration)* geçince istenilen *yükseklik (hauteur)*, *yeğlilik (intensité)* ve *uzunlukta (longueur)* birkaç *ıskala (gamme)* boyunca *musiki perdeleri (ton musical)* çıkarabilir. Ses dudakları arasındaki açıklığa *ses yarığı (glotte)* deriz. Ses durumunda ses yolu üzerindeki boşluklar içlerindeki organların hareketi ile uygun şekiller alırlar. Bir sıra *tınlayıcılar (résonateur)* teşkil ederek içlerinden sesi büyütürler, renklendirirler ve ona *tınlama (résonance)* verirler. Böylece sesin meydana gelmesine *sesleşme (phonation)* diyoruz.

7.Sesin titreşim sayısı kısa veya uzun süreler sabit kalarak bir sıra notalar meydana gelir. Bu sesle *türkü çağırırız (chanter)*, adına da *ırlama sesi (voix musicale)* deriz. Konuşurken de sesimiz aynı *perdelere* (*ton*) geçer. Fakat burada titreşim sayısı belli sürelerce sabit değildir, kayıcıdır. Bu sebeple *konuşma tonları (ton de parole)* farklı olur. Buna da *konuşma sesi (voix de parler)* adını veririz. Her iki türüsünü için Türkçe’de **ün** (*voix*) karşılığı doğru olur.

İrlama sesi olsun, konuşma sesi olsun, ses özelliğini kişinin ses yolu yapısından ve onu kullanmasından alır. *Sesin rengi (couleur de la voix)* bu özellikle birlikte ses organlarının harekete geçerek ses yolundaki boşluklara türlü biçimler vermesi ile meydana gelir. Ağız açık, *geniz* yolu kapalıyken çıkan ses bir *ağızsız* sestir. Bu arada meydana gelen en basit seslik bir **a** dır ki bunu *boğumlanmanın* hareket noktası sayarız. Bu sesi uzatırsak bir *bağırma* olur.

II. BOĞUMLANMA

A. SESİN DOĞUŞU

8.Boğazımız bir dört yol ağızıdır. *Dilin kökü* arkaya doğru kabarıp *boğazı (pharynx)* kapayabilir. *Yumuşak damağın (palais mou)* arkaya doğru bir uzantısı olan *küçükdil (luette)* de geniz yolunu kapayabilir. Dinlenme halinde *soluma (respiration)* gırtlak-boğaz-geniz yoluyla yapılır. *Yutma (déglutition)* sırasında ise gırtlak ve geniz yolları kapanır. Bunu ilerden geriye verev kesen ağız-boğaz-yemek borusu yolu açılır.

Buna göre ses çıkarmak bu aygıtın **üçüncü**, konuşma ise **dördüncü** işleyiştir. Gırtlaktan başlayarak *dudaklara (lévre)* ve *burun deliklerine (narine)* kadar ses organlarının *dil sesleri (son de langue)*, seslikler çıkarmak üzere ses yolunu şekillendirme, daraltma ve kapatma hareketlerine *boğumlanma (articulation)* diyoruz: **o i** sesleri ağızda şekillenme, **z s** sesleri *dilin ucuyla (pointe de la langue)* *dişetleri (alvéole)* arasında bir daralma, **b p** sesleri ise dudaklarda bir kapanmayla meydana gelmektedir. Bu arada küçük dil geniz yolunu kapamışsa çıkan sesler ağız sesleri, *ağızsız sesler (son buccal)*, açık tutuyorsa *geniz sesleri, genizsi sesler (son nasal)* adını alırlar.

Ses yolunun daralması ve kapanması hallerinde bu sesleşmelerden başka türlü bir ses de meydana gelmektedir. Bu ses yolundan çıkan havanın daralan noktadan geçerken çıkardığı *hışırtı (sibilation)* ve kapanan noktadan geçerken yaptığı *patlama (explosion)* sesleridir. Titreşimi düzenli olmayan bu seslere *gürültü (bruit)* adını veririz. Bazı sesliklerin çıkışında bu gürültü konuşma sesiyle, gırtlaktan gelen ünle

birlikte işitilir, **z b** seslerinde olduğu gibi. Kimi sesliklerin çıkışında ise hiç ün yok, sadece gürültü vardır, **s p** seslerinde olduğu gibi.

B. SESLERİN ÇEŞİTLENMESİ

9. Boğumlanmanın tarzına göre seslikler:

1. yalnız ün =sesli
- 2.ün+gürültü =ünlü sesdeş
- 3.yalnız gürültü =ünsüz sesdeş

[**son ikisine sessiz demek gerçeğe aykırı düşüyor... bu sebeple s e s d e ş** (consona)]

Şunu da göz önünde bulundurmalı ki sesli olsun, sesdeş olsun, bütün boğumlanma durumları yerine gelse de gırtlaktan ün gelmese, yani ses dudakları fısıltı durumunda kalsa konuşma ünsüz olur. Buna *fısıltı* (*chuchottement*) deriz.

Ses, *altçene*, *dudaklar* ve *dilin* hareketleriyle ağız boşluğuna verdikleri türlü biçimlerde tınlayıcılara göre renk alır. Bu seslere **sesli** diyoruz, **a ı e ü** gibi. Bir seslinin çıkışında dilin ağızda toplandığı bölgeye *boğumlanma bölgesi* (*zone d'articulation*) deriz.

Ses yolunun bir noktada pek daralmış, ya da kapanmış bulunduğu bir anda bir soluk hamlesi ile meydana gelen tek sese, ün+gürültü olsun, yalnız gürültü olsun, **sesdeş** adını veriyoruz, **b t ş l** gibi. Bu seslerin çıkışında daralan, ya da kapanan noktaya *boğumlanma noktası* (*point d'articulation*) adı veririz.

Boğumlanma noktaları ses dudaklarından başlayarak ses yolunun birçok yerlerinde bulunur. Ancak son derece hareketli bir organ olan *dilin kökü*, *sırtı*, *yanları*, *tacı*, *ucu* ses yolunun sabit noktalarına yaklaşarak, veya dokunarak boğumlanma noktalarının çoğunu meydana getirir.

I.SESLİLER

Konuşma sesinin katıksız örnekleri olan seslileri kulağımız ağız boşluğunun aldığı şekillerden gelen renkleri ile ayırt eder. Türkçe çok sesli kullanan bir dil olup hemen ayrıksız bütün hecelerini bir sesliyle kurar.

A. ESAS SESLİLER

11. Bunlar üç organın hareketleriyle değişen ağız biçiminin başlıca bütün durumlarına karşılık olan seslerdir. Dilin ileri ve geri, dudakların düz ve yuvarlak, altçenenin düşük ve yüksek durumlarından şekil alan ağız boşluğu için başlıca 8 türlü boğumlanma mümkündür.

1. Kalın ve İnce Sesliler:

- a. Dil geride **a ı o u** *kalın sesliler*
- b. Dil ileride **e i ö ü** *ince sesliler*

2. Düz ve Yuvarlak Sesliler:

- a. Dudaklar düz ve yayvan **a e ı i** *düz sesliler*
- b. Dudaklar yuvarlak ve büzüşmüş **o ö u ü** *yuvarlak sesliler*

3. Geniş ve Dar Sesliler:

- a. Alt çene çok düşük **a e o ö** *geniş sesliler*
- b. alt çene az düşük **ı i u ü** *dar sesliler*

B. SESLERİN VASIFLARI

12. Buna göre her sesli ağız boşluğunun şeklinden üç vasıf almaktadır:

a *kalın, geniş, düz*

e *ince, geniş, düz*

ı kalın, dar, düz

i ince, dar, düz

o kalın, geniş, yuvarlak

ö ince, geniş, yuvarlak

u kalın, dar, yuvarlak

ü ince, dar, yuvarlak

Bu sınıflamaya göre, esas sesliler çıkışlarında ağız boşluğunun durumuna göre tam bakışımıdır. Bu hal rastlantı olmayıp Türkçe'nin yapısı ile ilgilidir. Kelimelerin yapımında ve çekimindeki *seslilenmede (vocalisation)* hüküm süren sesli uyumu bu bakışımına dayanır.

Çeşit farkları bir yana esas seslileri üç vasfı ile tarif etmek pratikte yeterlidir. Bu 8 sesli ikişer ikişer bu üç vasıftan ikisinde, dörder dörder de bu üç vasıftan birinde ortaklırlar. Yalnız her sesli bir tek başka sesliden her üç vasfı ile ayrılır.

1. a ile ı kalın ve düz sesli

ü ile u düz ve yuvarlak sesli

i ile e ince ve düz sesli

2. a ile i düz sesli

e ile o geniş sesli

ö ile u yuvarlak sesli

3. a ile ü ortak vasıfları olmayan sesli

i ile o ortak vasıfları olmayan sesli

u ile e ortak vasıfları olmayan sesli

Sesliler arasındaki vasıf ortaklığına sesli hısımlığı diyoruz. Buna göre **1** numarada gösterdiğimiz sesliler arasında yakın hısımlık, **2** numaradakiler arasında uzak hısımlık vardır, **3** numaradakiler ise birbirlerine yabancıdır, deriz.

Sekiz sesliyi yakınlıklarına göre kübün sekiz üçlü açısına yerleştirince karşılıklı yüzler yukarıda gösterdiğimiz üçlü sınıflamayı temsil etmektedirler.

13. BAŞKA SESLİ ÇEŞİTLERİ

1. Kapalı ve genizsi sesler

13. Türkçe’de *kökten* (*primordial*) sayılan bir dokuzuncu sesli vardır ki buna *kapalı e*, *é* diyoruz. Eski ve orta Türkçe’de ve hâlâ bazı Anadolu ağızlarında kimi kelimelerin ilk hecelerinde bulunur:

yémek démek yétmek él yér yél géce érken étmek vérmek

kelimelerinde olduğu gibi. Bu ses yazı lehçemizde *açık e* ye dönüşmüştür. *Deny*’nin kübünde *e* ile *i* arasında gösterilmiştir.

Yazı lehçemizde bazı Arapça kelimelerde kalmış bir *ince a*, *á* sesi vardır ki biz onu sesli uyumu üzerindeki etkisi ile tanıyoruz:

**hárp-te hárf-i gárb-e saát-iniz seyahát-iniz sıhhát-im şefkát-li
dikkát-siz lugát-çi**

kelimelerinde görüldüğü gibi. Bu ses daralmış ve incelmış bir *a* olup *e* ye yaklaşmış olduğundan eklerin seslilerini *ince sıraya* geçirmektedir.

İnce *a* aydınlar söyleyişinde medrese öğretiminden gelmiş bir *Arapsıma* (*Arabisme*) olsa gerektir. *Halkça söyleyişte* yaygın değildir ve *a* ya dönmesi beklenebilir.

Geniz yolu kapalı olduğu zaman çıkan seslilere *ağız seslileri*, *ağızsı sesliler* deriz. Esas seslilerimiz hep ağız seslileridir. Ağızla birlikte geniz yolu da açık olursa çıkan ses *genizsi* (*voix nasal*) bir renk alır. Bu tür seslileri *geniz seslileri*, *genizsi sesliler* adını veririz.

Fransızca **en=ã on=õ**

Türkçe’de genizsi seslilere nadir birleşme sesleri olarak (**r** önünde **on>õ an>ã**) rastlanır.

Sonra>sorã Tanrı>Tãrı anramak>ãramak

Kelimelerinde olduğu gibi.

2. Uzun Sesliler:

14. Esas seslilerimiz hep *kısa sesli* (*voyelle courte*) sayılır. Yazı lehçemizde kökten *uzun sesli* (*voyelle longue*) yoktur veya kalmamıştır. Yabancı kelimelerle dilimize gelen uzun sesliler de çoklukla ve hele konuşma ve *halk dilinde* çoğu zaman kısalır. Türkçe’nin *sesli sistemine* uyarlar:

can zor surat rüzgâr kadı tabut gibi.

Yazı lehçemizde ise bir yandan bu uzun seslileri devam ettirme çabasında olmuştur:

alim munis şive arıza kelimelerinin ilk,
rica arzu vefa temenni kelimelerinin son,
beraber işaret ganimet numune kelimelerinin orta,
adi dava Tuba tedavi palûze kelimelerinin ikişer

hecelerinde uzun sesliler vardır ki yazılışta bunlar hepsi söyleyişe bırakılmıştır.

Uzun sesliler *kapalı* son hecede genellikle kısalma eğilimi gösterirler. Fakat kelime heceyi çözen bir ek veya *yardımcı fiil* aldığı anda yeniden uzarlar:

vicdan>vicdan-ım, taklit>taklid-i, esas>esas-en, mahzun>mahzun oldu, teşvik>teşvik ettim gibi.

Bunun dışında söyleyişte birleşme sesleri olarak *büzülme uzunlukları* vardır:

dağ>daa, çiğ>çii, yağmur>yaamur, buğday>buuday, olduğu>olduu, böyle>bööle, söylemek>söölemek, vaktiyle>vaktiile, dolayısıyla>dolayısıile gibi.
(*Harflerin üstüne çizgi koyamadığım için, harfleri iki kez yazdım.*)

Türkçede kökten *ikiz sesliler* (*diphthong*) de yoktur.

3. Seslilerde açıklık:

Bir sesin az veya çok uzaktan işitilebilmesi vasfına *duyulurluk* (*perceptibilité*) diyoruz. Yeğinlikleri aynı olan iki sesin duyulurlukları çıkışlarında ses yolunun *açıklık* (*aperture*) derecesiyle orantılıdır.

Seslilerin aralarındaki açıklık dereceleri ise başlıca genişlik, darlık vasıflarıyla ilgilidir. Gördüğümüz seslileri duyulurluk yönünden şöyle sıralayabiliriz:

1. kalın, geniş, düz sesli	<i>a</i>
2. öteki geniş sesliler	<i>á e o ö</i>
3. bütün dar sesliler	<i>é ı i u ü</i>

II. SESDEŞLER

15. Sesdeşler genellikle ses yolunun bir noktada kapanması, veya daralması sonucunda çıkan seslerdir. Gırtlaktan gelen hava birlikte bir ün getirsin veya getirmesin sesdeşler aslında boğumlanma noktalarından gelen hışırtı veya patlamanın mahsulü sayılırlar. Çünkü onlara renklerini veren bu gürültüdür.

b c ç d f g ğ h j k l
m n p r s ş t v y z

Sesdeşleri çıkışlarındaki özelliklere göre 4 türlü sınıflarız:
1. Ses yolunun daralma ve kapanmasına
2. Ses dudaklarının bir ün verip vermemesine
3. Boğumlanma noktalarına
4. Seslerin bolluğuna veya azlığına göre.

A. PATLAMALI VE SIZMALI SESDEŞLER

I. Patlamalı Sesdeşler:

16. Ses yolunun bir noktada kapanması ve gırtlaktan gelen **ünlü** (voisé) veya **ünsüz** (non-voisé) soluk hamlesi ile açılması sonucu meydana gelen sesdeşlere *patlamalı sesdeşler* (consonne plosive) diyoruz:

b p c ç d t g k m n

Patlamalı sesdeşler bir anda sönen bir ses verirler. Bu sebeple onlara *süreksiz sesdeşler* (consonne momentanée) adı da verilir. Boğumlanmalarına göre ise aynı seslere *kapanmalı sesdeş* (consonne occlusive) dendiği de olur.

Patlama çoğu zaman tamdır. Soluk kapanan yeri itip açar ve ağızdan dışarı çıkar. Buna *dışpatlamalı sesdeş* (consonne explosive) deriz. Kimi hallerde de soluk o noktaya çarptıktan sonra geri tepip burundan çıkar. Buna da *içpatlamalı sesdeş* (consonne implosive) adını veririz.

Aslında bu sesler hep soluk verme sırasında çıktıkları için dışpatlamalıdır, fakat sadece p a t l a m a l ı diye anılırlar. Dilimizde gerçek içpatlamalı seslere de birkaç örnek vardır: tı! (hayır), pu! (mükemmel), hı! (korku).

2. Sızmalı Sesdeşler:

Ses yolunun bir noktada çok daralması ve gırtlaktan gelen ünlü veya ünsüz soluk akımının buradan hışırtı çıkararak sızması ile meydana gelen sesdeşlere *sızmalı sesdeşler* (consonne spirante) adını veriyoruz.

f v ğ h j ş l r s z y

Soluk akımını sürdürerek sızmalı sesdeşleri sesliler gibi uzatabiliriz. Bu sebeple onlara *sürekli sesdeşler* (consonne continue) de deriz. aynı sesler boğumlanmalarına göre *daralmalı sesdeş* (consonne constrictive) adıyla da anılırlar.

B. ÜNLÜ VE ÜNSÜZ SESDEŞLER

1. Ünlü Sesdeşler:

17. Gırtlaktan gelen ünlü bir soluk akımı ile birlikte ses yolunun kapanmış veya daralmış bir noktasından çıkan sesdeşlere *ünlü sesdeşler* (*consonne sonore*) adını veriyoruz.

b c d g ğ j l m n r v y z

Ünlü sesdeşlerin sesleri oldutça boldur. Onları işittirmek için boğumlanma noktasını pek zorlamayız. Bu sebeple onları *yumuşak sesdeşler* (*consonne douce*) adı ile de anarız.

2. Ünsüz sesdeşler:

Gırtlaktan gelen ünsüz bir soluk akımı ile birlikte ses yolunun kapanmış veya daralmış bir noktasından çıkan sesdeşlere *ünsüz sesdeşler* (*consonne sourde*) deriz.

ç f h k p s ş t

Ünsüz sesdeşlerde ses yalnız bir gürültüden ibaret olup duyulurlukları azdır. İşitilmek için boğumlanmaları şiddetli olmalıdır. Bundan dolayı onlara *sert sesdeşler* (*consonne dure*) adı da verilir.

Ünsüz sesdeşlerden h boğumlanması gırtlakta olan bir sestir. Bazen ünlü olarak da işitilir.

C. BOĞUMLANMA NOKTALARINA GÖRE

18. En çoğu ağız boşluğunda olmak üzere boğumlanma noktaları dudaklardan gırtlığa kadar uzanır. Birbirine yakın noktalar bir *boğumlanma çevresi* (*région d'articulation*) sayılır. Sesdeşleri bunlara göre bölümler ve ençok bununla adlandırırız.

1. Dudak Sesdeşleri:

İki dudağın birbirine ya da *altdudağın üstdişlere* dokunması veya yaklaşması sonucu çıkan sesdeşlere *dudak sesdeşleri*, *dudaksı sesdeşler* (*consonne labiale*) deriz. Yazı dilimizde bunlar:

b p m v f sesleridir.

a. Çıkış farklarına göre bunları da ikiye ayırırız. İki dudağın yaklaşma veya dokunması ile çıkanlara *çift dudak sesdeşleri*, *çift dudaksı sesdeşler* (*consonne bilabiale*) diyoruz. Bunlar **b p m** sesleridir, hepsi de patlamalıdır. İçlerinden **m** geniz yolundan geldiği için *geniz-dudak sesdeşi*, *genizsi dudak sesdeşi* (*consonne labio-nasale*) adını alır.

Eski Türkçe'de sızmalı bir çift dudak sesdeşi, w vardı:

suw aw yawuz sewmek yuwga köwrüg

kelimelerinde görüldüğü gibi. Bu sesler batı Türkçe'sinde ya düşmüş, ya da **v f p** seslerine dönüşmüştür:

su av yavuz sevmek yufka köprü gibi.

Yeni Türkçe'de **w** ancak bir *g e ç i ş s e s i* (son transitoire) olarak görülür.

b. Altdudağın üstdişlere değmesi ile meydana gelen sesdeşlere *diş-dudak sesdeşleri*, *diş-dudaksı sesdeşler* (*consonne labio-dentale*) adını veriyoruz. Bunlar **v f** sesleridir. Bu dokunmada tam kapanma olmadığından sızılmalı sayılmazlar.

Türkçe'de nadir bir birleşme sesi olarak genizsileşmiş bir **v** sesine, yani bir *geniz-diş-dudak*, *genizsi diş-dudak sesdeşine* de rastlanır.

2. Diş Sesdeşleri:

Dil ucunun veya *diltacının* üst *dişlere* veya üst *dişetlerine* dokunması veya yaklaşması ile çıkan sesdeşlere *diş sesdeşleri*, *dişsi sesdeşler* (*consonne dentale*) adını veriyoruz.

d t c ç j ş z s n l r

a. Dişsilerden bir takımı doğrudan doğruya dişlere dokunması veya yaklaşması ile meydana gelir. Bunlara asıl diş sesdeşleri, asıl dişsi sesdeşler (*consonne dentale*) deriz.

d t z s n l r

Eski Türkçe'de bir asıl dişsi daha vardı. Dil ucunun dişler arasına dokunması ile meydana gelen bu sese **p e l t e k z, dişlerarası sesdeş** (*consonne interdantale*) deriz ve onu **d** (altı noktalı) ile gösteririz.

bod adak kadgu adug kedmek adırmak (d'lerin altı noktalı)

kelimelerinde görüldüğü gibi... Bu sesler Orta Türk dillerinde **y** sesine dönmüştür:

boy ayak kaygı ayı geymek ayırmak

Bu ses Türk(Hun) dillerinde çok eski sayılır ve üçe bölündüğü kabul edilerek bu dil ailesinin bölümlenmesinde kriter olarak kullanılır: Batı Hun lehçesinde **azak**, Kuzey Doğu Hun lehçesinde **adak**, Doğu Hun lehçesinde **ayak**.

b. Dişsilerden bir takımı da dilin tacı ile dişetleri arasından çıkar. Bunlara *dişeti sesdeşleri*, *dişetsi sesdeşler* (*consonne alvéolaire*) adı verilir: **j** ile **ş**. Türkçe'de **j** yalnız yabancı kelimelerde görülür.

Bu boğumlanma bölgesinden çıkan iki sesdeşimiz daha vardır ki boğumlanma noktaları hareketlidir. Dişlerde bir kapanma ile başlar, dişetlerinde bir daralma ile biter: **c** ve **ç** sesleri. Bunlar kaynaşmış **d+j** ve **t+ş** sesleri sayılırlar ve *kaymalı sesdeşler* (*consonne affriquée*) adını alırlar. Biz onları da dişetsilerden sayarız.

3. Damak Sesdeşleri:

20. *Dil sırtının sert damağa, veya yumuşak damağa dokunması veya yaklaşması ile çıkan sesdeşlere damak sesdeşleri, damaksı sesdeşler (consonne palatale) deriz. Bunlar abecemizde **k g ğ y** harfleri ile gösterilmiştir. Ancak yukarda gösterdiğimiz gibi **k g ğ** seslerinin dilimizde ikişer boğumlanma noktaları vardır. Başka bir deyimle bunlar damaktaki iki ayrı boğumlanma noktasından çıkan **6** ayrı sestir. Böylece damak sesdeşleri **7** ses sayılır.*

k g ğ (altları noktalı) **k g ğ y**.

a. Bunlardan ilk üçü *dil sırtının arka yanı ile artdamak* arasındaki bir boğumlanma noktasından çıkar. Bunlara *artdamak sesdeşleri, artdamaksı sesdeşler (consonne postpalatale)* deriz.

b. Sonraki  ise dil sırtının n tarafı ile öndamak arasında meydana gelen bir boğumlanma noktasından çıkarlar. Bunlara da öndamak sesdeşleri, öndamaksı sesdeşler adını veririz. **y** sesi de daha gevşek bir sızmalı öndamak sesdeşidir.

ğ ğ (ikinci ğ, altı noktalı) sesleri ünlü **g g** (ikinci g, altı noktalı) seslerinin sreklileşmesinden meydana geldiği gibi, nsz **k k** (ikinci k, altı noktalı) seslerinin sreklileşmesinden de **x** ve **x** n ve artdamak sesleri doğmuştur. Eski Türkçe'den beri [**kangı** (k ve g=altı noktalı)>**xangı** (x ve g=altı noktalı)>**hangı**;

takı (k=altı noktalı)>**daxı** (x=altı noktalı)>**dahı**].
Bu damak sesleri Anadolu ağızlarında yaygındır:

dayax baxtı (x=altı noktalı) **galdırax** (g ve x=altı noktalı) **yémex vérex** gibi.

Eski ve Orta Türkçe'de yine iki boğumlanma noktası olan ve birçok kelime ve eklerde görülen bir damak sedesimiz daha vardır ki bugün de birçok lehçe ve ağızlarda yaşar. Bu geniz-damak sesdeşi, genizsi-damak sesdeşi (consonne palato-nasale) **ñ** ve **ñ** (=altı noktalı) sesidir.

ñ biñ geñiz deñiz añlamak (ñ=altı noktalı) **yañlıř** (ñ=altı noktalı) **baş-uñ** (ñ=altı noktalı) **al-uñuz** (ñ=altı noktalı)

kelimelerinde grldği gibi. Bunlar yazı lehçemizde geniz-diş sesdeşi, **genizsi-diş sesdeşi** (consonne dento-nasale) olan **n** ye dönmüştür:

n bin geniz deniz anlamak yanlış baş-ın al-ınız gibi.

4. Gırtlak Sesdeşleri:

21. Ses dudaklarının bir soluk hamlesiyle birlikte birbirlerine yaklaşarak veya dokunarak meydana getirdikleri seslere *gırtlak sesdeşleri, gırtlaksı sesdeşler (consonne laryngale)* deriz.

a. Türkçe'de bunlardan yalnız sızmalı ve çoğu zaman ünsüz bir **h** sesi vardır:

hangi höyük haydi ahçı daha oh! hayhay!

b. Yazı dilimizde Arapça'dan gelme bağzı kelimelerde bir gırtlak sesdeşi daha vardır ki titreşim halinde ses dudaklarının birbirine çarpması ile meydana gelir. Buna *gırtlak çarpması* deriz ve onu kesme işareti ile gösteririz. Arapça'nın bir *gırtlak sesdeşi* olan *hamza* ve bir *boğaz sesdeşi*, *boğazsı sesdeş* olan *ayn* seslerinden gelen bu gırtlak çarpması kullandığımız Arapça kelimelerin pek azında kalmıştır.

mu'min>mü'min mal'ün>mel'un neş'e kat'i cür'et gibi.

Bu ses ve dolayısıyla işeret söyleyişten ve yazılıştan kalkmaktadır. Netekim kelime sonunda sesliyi uzatıyor, fakat artık hiç gösterilmiyor:

mevzu mevki feci içtima gibi.

Şu var ki bu kelimeler artık türemeli ekler aldıklarında koruma sesdeşi istemektedirler. Gençler haklı olarak onları

mevzunun mevkiye fecisi içtimanın

şeklinde yazıyor ve söylüyorlar. Eski yazıyı bilenler veya bilir geçinenler ise;

mevzuun mevkie fecii içtimain, hatta söyleyişe aykırı olarak **camii camiin**

yazmakta ısrar ediyorlar. Bu a y r ı k l ı ğ ı (exception) sözlüklerde göstermek elbette yeterli olmayacaktır. Çaresi Yeni Türkçe'de bu kelimelerin yerine:

konunun orunun acıklısı toplantının yazmaktır.

D. BOLÜNLÜ VE KATI SESDEŞLER

22. Sesdeşler ses yolundaki bir daralma veya kapanma ile çıktıklarından duyulurlukları genellikle seslilerden daha azdır. Bununla birlikte bu yönden sesdeşler arasında da önemli farklar vardır. Onları bu bakımdan iki sınıfa ayırırız.

1. Bolünlü Sesdeşler:

Oldukça geniş bir aralıktan, yahut aynı zamanda geniz yolundan çıkan ünlü sesdeşlere *bolünlü sesdeşler* (*consonne sonante*) diyoruz. Bunların duyulurlukları yüksektir, dar seslilere yaklaşan bir kuvvette iştilirler:

y r l m n

Özelliklerine göre bunlar üç çeşittirler:

a. Bir öndamak sesdeşi olan **y** sesi ile bir çift dudak sesdeşi olan **w** *yarım sesliler* (*semi-voyelle*) adını alırlar. Bunlardan birincisi **i**, ikincisi **u ü** seslerine yaklaşırlar. Bir söyleyişe göre **ğ** de bir yarım ses sayılır.

eğ e değnek eğlenmek öğle öğür

b. Bölünlülerden **l r** seslerine *akıcı sesdeşler (consonne liquide)* deriz. Bunlardan birincisi dil ucunun üst dişlere dokunması ve havanın gevşek kalan *dil yanlarından avurtlara* çarparak çıkması ile meydana gelir. Buna *avurt sesdeşi, avurtsu sesdeş (consonne latéral)* deriz. Damaksılar gibi iki çeşidi vardır: Dilin önde çukurlaşması ile meydana gelen ince **l** *önavurt sesdeşi, önavurtsu sesdeş (consonne latérale alvéolaire)* adını alır ve ince seslilerle hece yapar.

el dil kül ölmek dilek ödül

Dilin geride çukurlaşması ile meydana gelen kalın **l** ise *ardavurt sesdeşi, ardavurtsu sesdeş (consonne latérale vélaire)* adını alır ve kalın seslilerle hece yapar.

al kol dul anlamak kılmak oğul (tüm **l**lerin altı noktalı)

İkincisi, **r** sesi ise dil ucunun üst dişlere yaklaşması ve geçen hava ile titreşmesi mahsulüdür. Buna da *titrek sesdeş (consonne vibrante)* adını veririz.

c. Küçük dilin geniz yolunu açması ve sesin aynı zamanda burundan yayılması ile meydana gelen seslere *geniz sesdeşleri, genizsi sesdeşler (consonne nasale)* diyoruz. Genizsiler başlıca **m** ve **n** sesleridir. Birincisi **b** nin ikincisi **d** nin genizden gelen çeşitleri sayılır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi (*bak=20*) **ñ ñ** (=altı noktalı) sesdeşleri de **g g** (=altı noktalı) damaksılarının genizsi çeşitleridir. Genizsi olmayanlara da *ağız sesdeşleri, ağızsı sesdeşler (consonne buccale)* deriz.

2. Katı Sesdeşler:

23.Boğumlanmalarında daha sıkı bir daralma veya kapanma olan öbür sesdeşlerin duyulurlukları daha az olup hepsi *katı sesdeşler (consonne bruissante)* adı ile anılırlar. Bunlar dilin sert yapı malzemesini teşkil ederler ve hemen daima bir sesliye dayanarak hece kurarlar. Türkçede bunların ünlü ve ünsüz çeşitleri hemen paraleldir:

Ünlü **b c d g g ğ ğ . j v z**

Ünsüz **p ç t k k x x h ş f s** (yinelenen ikinci harflerin altı noktalı)

Katı sesdeşler arasında da duyulurluk farkları vardır. Genellikle açıklıkları daha fazla olan sızmalı sesdeşler patlamalılardan daha çok işitilirler.

Sızmalılar arasında da *hışırtılı sesdeşler (consonne sibilante)* adını alan **s z ş j** sesleri, yani *sızmalı dişsiler* daha iyi duyulurlar. Bunlarla yakın mesafeden çağırma için tamamiyle ünsüz ünlemler yaparız: **pst hşt pş** gibi. Tabiat seslerini andırmaları yönünden de **s z tıslama sesdeşleri (consonne sifflante)**, **ş j şırlama sesdeşleri (consonne chuintante)** adlarını alırlar.

E. GENEL BÖLÜMLEME

24. Sesdeşleri yukarıdan beri yaptığımız dört türlü sınıflamaya göre toptan göz önüne alırsak bunların sayılı boğumlanma noktalarından, fakat organların değişik davranışları ile çıkarak çeşitlenmiş olduklarını görürüz. Meselâ:

d t z s n r

sesleri hepsi asıl dış sesdeşleri olup çıkışlarında dil ucunun, ses dudaklarının ve küçük dilin türlü hareketleriyle farklılaşmış seslerdir.

a. Yine yukardan beri gösterdiğimiz dört türlü sınıflamaya göre her sesdeşi enaz dört vasfı ile belirtip, tarif edebiliriz. Meselâ:

d	<i>katı,</i>	<i>patlamalı,</i>	<i>ünlü</i>	bir	asıl	dış	sesidir.
f	<i>katı,</i>	<i>sızmalı,</i>	<i>ünsüz</i>	bir	diş-dudak		sesdeşidir.
g	<i>katı,</i>	<i>patlamalı,</i>	<i>ünlü</i>	bir	öndamak		sesdeşidir.
r	<i>ünlü, sızmalı, bölünlü (ve titrek)</i> bir asıl dış sesdeşidir.						

b. Sesdeşleri açıklık derecelerine göre de bir sıraya koyabiliriz:

1. Yarım sesliler..... **y w**
2. Akıcı sedeşler..... **l l** (=altı noktalı) **r**
3. Genizsi sesdeşler..... **m n ñ ñ** (=altı noktalı)
4. Hışırtılı sesdeşler..... **s z ş j**
5. öteki sızmalı katı sesdeşler..... **v b d ğ ğ x x h** (= **d**, ikinci **ğ** ve **x** altı noktalı)
6. Patlamalı katı sesdeşler..... **b p d t c ç g g k k** (=ikinci **g** ve **k** nın altı noktalı)

II. Kısım

SESLERİN BİRLEŞMESİ

25. Sesler hece, kelime ve cümle içinde kullanıldıkları zaman tek başlarına oldukları gibi kalmazlar. Aralarında kaynaşırlar, kenetlenirler, değişikliğe uğrarlar. Bunlara genel olarak *ses değişimleri (changement phonétique)* adını veririz. Bu bölümde *ses birleşmesini (combinaison phonétique)* inceleyeceğiz.

I. Dilim: **Hece**

I. HECENİN YAPISI

A. HECENİN OLUŞMASI

26. Bir sesin tek başına boğumlanmasında konuşma organlarımız üç safhadan geçerler. İlk o sesin çıkmasına yarayacak durumu alırlar, buna *gerilme (tention)*, sonra kısa bir süre bu durumda kalıp o sesi çıkarırlar, buna *duralama (tenue)* deriz. Nihayet susma durumuna geçerler, buna da *çözülme (détente)* adını veririz.

Sesler bir hece içinde basitçe yanyana dizilmiş değildirler. Aralarında bir binişme, bir zincirleme vardır. Konuşma organlarımız birinci sesi çıkardıkları durumdan çözülürken susma durumuna geçmeksizin ikinci sesin gerilme durumuna atlarlar. Böylece birinin çözülmesi ile ikincinin gerilmesi aynı zamanda olur.

Sesler heceden heceye ve cümle içinde kelimedenden kelimeye binirler. Yani bunlar söz içinde tespih taneleri gibi değil, zincir halkaları gibi dizilmiş bulunurlar. Bir soluk hamlesi bu zincirleşmiş seslerden bazen bir tekini, fakat çoğu zaman bir kaç tanesini içine alır. İşte buna **hece** adını veriyoruz.

B. HECENİN ÇEŞİTLERİ

27. Tek sesliden ibaret heceler:

o el al i\çen ı\sr u\zak

Çoklukla 2, 3, 4 ses birleşerek bir ses meydana getirirler. Bunlar rastgele bir araya gelmiş değildirler. İçlerinden biri açıklığı yüksek olan bir ses, hemen her zaman bir sesli olur ve öteki seslerin birlikte söylenmesini ve işitilmesini kolaylaştırır. Bu sebeple bu sese *sesli (vocalis)*, öbürlerine *sesdeş (consona)* adı verilmiştir.

Sesli, hecenin direği ve açıklığı en yüksek sesidir. Buna *hecenin doruğu* adını veririz. Türkçe'de hecenin doruğu her zaman bir seslidir:

ok de yün alt kurt brak! gibi.

Ancak bazı ünlemlerde bir bölünlü veya bir hışırtılı sesdeş de hecenin doruğu olabilir:

hışt prt drt gibi.

Hece içindeki sesler doruğun bir veya iki yanında açıklık derecelerine göre sıralandırılırlar, istiflenirler:

su iç kıl üst sarp bre! bronz gibi.

Bunlara tek doruklu hece deriz. Türkçe'nin bütün heceleri tek dorukludur. Başka dillerde sesleri bu istiflenme düzenine uymayan heceler de vardır.

Arapça **naki sabr**, Farsça **zahr**, İngilizce **stop**

kelimelerinde olduğu gibi. Bunlara *çift doruklu hece* adını veriyoruz.

II. TÜRKÇE'NİN HECELERİ

A. DÜZENLİ HECE

28. Türkçe'de kökten hecenin şu 6 tekheceli kelimede görülen altı şekli vardır:

o bu eş yüz alt kırk.

Bir sesliyle biten hecelere *açık hece (syllabe ouverte)*, bir sesdeşle biten hecelere de *kapalı hece (syllabe fermée)* adını veririz. Türkçede tek heceli kök kelimelerin çoğu birer kapalı heceden ibarettir:

say diz aş gör- kır- sev- gibi.

Yukarıda görüldüğü gibi hecenin doruğu olan sesliden önce bir, sonra ise ençok iki sesdeş bulunur. Türkçe'de asıl olan bu türlü hecelere *düzenli hece* (*syllabe régulière*) deriz.

Bununla birlikte sesli düşmesi ile bazı ünlemlerde ve eklerde hece başında *çift sesdeşe* (*consonne double*) de rastlanabilir.

brak! bre! sarı-mtrak gibi.

B. DÜZENSİZ HECE

29. Yabancı dillerden gelip Türkçe'nin hece yapısına uymayan heceler derece derece Türkçe'leşmektedir. Bunlardan bizim söyleyişimize en aykırı düşenler çiftdoruklu hecelerdir. Bu sebeple onlara *düzensiz heceler* (*syllabe irrégulière*) de deriz. Bunları genellikle bir sesli türetip parçalar, ikiye böleriz.

Düzeni bozan çift sesdeş baştaysa önlerine bir dar sesli getirip heceyi ikiye ayırırız:

skumbri>uskumru, station>istasyon, stupa>üstüğü, scala>iskele, sprito>ispirto, squelette>iskelet, Scutari>Üsküdar, sbandito>izbandut gibi.

Bazan da sesli bu iki sesdeş arasında türer:

stage>sitaj, sport>sipor, speaker>sipiker gibi.

Düzeni bozan çift sesdeş hecenin sonundaysa aralarına bir dar sesli getirip heceyi böleriz:

zahr>zehir, nakl<nakil, hukm>hüküm, tohm>tohum, vakf>vakıf, amr>emir, şahr>şehir, lutf>lûtf, film>filim, terme>terim, luxe>lüküs gibi.

Hece başında olsun, sonunda olsun Türkçe hece örneklerine yabancı düşen yerlerde düzenli hecelerde de bu sesli türemesi olabilir:

vasf>vasıf, kayd>kayıt, rabt>rabıt, Smirna>İzmir, schlepp>şilep, Slovaque>İslovak, tromba>tulumba, shrapnel>şarapnel, Frenc>Firenk gibi.

Hece sonundaki çift sesdeşler arasında türeyen sesli ekleme sırasında kelimenin halkılaşmış olup olmamasına göre kalır veya düşer:

tohumu havuza fakat emriniz lûtf edin gibi.

Bu tür kelimelerin kullanılışında *Arapsıma* ve *Firenksime* aydınların söyleyişini bazan halktan ayırır.

C. HECE BÖLÜMÜ KANUNU

30. 1. Türkçe'nin kelimeleri yalnız tekdoruklu, düzenli hecelerden meydana gelmektedir. Bu kelimeler eklerle uzatıldıkları zaman doğan yeni heceler de aynı yapıda oluyorlar. Biliyoruz ki bu belirlilik bütün Türk dillerinde sürmektedir.

2. Türkçe yabancı dillerden gelen kelimelerde değişik yapıda heceleri de kendi hecelerine benzeştiriyor. Bu *benzeştirme (assimilation)* çift doruklu heceler için, zorlamalar bir yana, belirli ve kesindir. Bu heceler bir sesli türemesiyle ikiye bölünürler.

Türkçe'de hecelerin yapısını belirleyen bu olguya genelliği dolayısıyla *Hece bölümü kanunu* adını veriyoruz.

III. HECELERİN BİRLEŞMESİ

31. Kelimeyi meydana getiren heceler ve söz içinde yanyana gelen kelimelerin komşu heceleri de birbirlerini etkilerler ve bir düzene uyarlar.

A. EKLEMEDE

Hecelerin sıralanışında genel kural şudur: Bir kelimede her sesli kendisinden önce gelen ilk sesdeşi ve kendisinden sonra gelen tek veya tertipli iki sesdeşi kurduğu hecenin içine alır:

şu yıl bürk sı\ra de\rin yo\ğurt süğ\lün ke\le\bek kı\zıl\cık gibi.

Kelimeler ekleme ile uzatılır. Çoğu zaman tek, bazen iki hatta üç heceden ibaret olan ekler de bağlandıkları kelime ile yukarıdaki kurala uyarak bir birlik meydana getirirler. Yani başında bir sesli olan bir ek bir kapalı heceyle biten bir kelimeye geldiğinde önüne gelen ilk sesdeşi kendi kurduğu heceye alır:

ka\ş-ım di\z-e o\du\n-u yır\t-ı\cı sa\t-ın ka\n-a\mak a\t-il\m-ış gö\r-ü\ş-e\cek gibi.

B. ÖBEKLENME

32. Kelimeleri *birleşim (komposition)* yoluyla da uzatırız. Tek veya daha çok heceli olan kelimeler birleşirken yine aynı kurala uyarlar. Yani birinci kelime bir kapalı heceyle bitiyor ve ikinci kelime bir sesliyle başlıyorsa bu sesli önüne gelen sesdeşi kendi hecesine alır:

a\ş-e\vi yur\d-i\ç-i e\n-az kır\k-a\yak se\mi\z-o\tu yo\k-et\mek a\da\m-a\kıl\lı gibi.

Bu kural cümle içinde komşu kelimeler arasında da yürür:

Gü\ne\ş o\lur\sa ka\pı\nı\ön\nün\de o\yu\n oy\nar\ sı\nız gibi.

Kelimelerin bu binişmesine *ulaşma (liason)* deriz. Ulaşma ancak özel sebeplerle bozulur.

Kelimenin ilk sesine **önses** (*initiale*) deriz. Kelime sonundaki **sonses** (*finale*), içindeki herhangi biri ise **içses** (*médiale*) diye anılır.

2. Dilim: **Oturuşma**

33. Anlam ile ilgili olmaksızın mihaniki (=düşünmeden, alışkanlık yoluyla) olarak kelimenin kökünde veya eklemeler sırasında bazı *seslerin düşmesi*, yeniden *türemesi* ya da *yer değiştirmesi* gibi olaylara *oturuşma* (*tassement*) diyoruz. Çok defa kurallı bazen rastlantılı olan bu değişimler kelimenin söyleyişini kolaylaştırmak, kökle eki kaynaştırmak, yabancı kelimeleri Türkçe'ye benzeştirmek gibi pratik sonuçlar sağlar. Dilin gelişmesinde bunlar önemli rol oynar.

I. SES DÜŞMESİ

Ses düşmesi (*chute*) genellikle kelimeyi kısaltır. Bir sesli düşmesi ise aynı zamanda bir hece düşmesi, dolayısıyla ona bağlı birkaç sesdeğin başka hecelere mal olması demek olur.

A. SESDEŞLERİN DÜŞMESİ

34. Belli durumlarda en çok düşme eğilimi gösteren sesdeşler damaksılarla bölünlülerdir.

1. Damaksıların Düşmesi:

Batı Türkçesi'nde damak sesdeşlerinin düşmesi hala devam eden sürekli bir tarihi olaydır. En eski zamanlardan beri iç ve sonseste fazlaca bulunan ön ve art damaksıları yavaş yavaş düşmüş, tasfiye edilmiştir.

Eski Oğuzca'da erkenden başlamış olduğu anlaşılan bu değişimin bugüne doğru nasıl geliştiğini Eski Türkçe'de ve sonradan kısmen Doğu Türkçesi'nde devam eden eski şekilleri belgelemektedir:

Kurug>kuru sarıg>sarı ölüg>ölü çerig>çeri yalğan>yalan
emek>emek eşkek>eşek kıska>kısa ilgerü>ileri
yumurtga>yumurta tarıglag>tarla gibi.

Eklere gelince bunların canlı olanlarından bir çoğu da damak seslerini atmış bulunuyor:

Er-ig>er-i baş-lıg>baş-lı kızıl-sıg>kızıl-sı yıl-ga>yıl-a
kıl-guçı>kıl-ıcı yaz-ıglıg>yaz-ılı yat-gur-mak>yat-ır-mak al-galı>al-
alı gibi.

*Düşen damaksı iki sesli arasındaysa bunların **ç a t ı ş m a s ı** (hiatus) ve **b ü z ü ş m e s i** (contraction) ile bir hece düşebilir;*

yégirmi>yirmi ağırşak>arşak sögünmek>sönmek bağırsak>barsak
sogurmak>sormak gibi.

2. Damaksıların Çeşitlenmesi:

Damaksıların düşmesi kademeli olur. **g ş** sesleri yazı lehçemizde patlamalı olarak önseste kalmış, içseste yalnız ünlü sesdeşlerden sonra korunmuş:

kargı gölge damga yenge aygır sevgi kuzgun

başka hallerde *süreklileşmeye (spirantisation)* uğramış, gevşemiştir:

oğur değer beğenmek eğirmek yoğun ağır sağrı ağlamak iğne
yağmur sağdıç değgin bağcık söğmek oğmak koğmak buğu
dağ çiğ bağ gibi.

Bu süreklileşenler de çevrelerinin etkisiyle çeşitlenmiştir. Aralarında söyleyişte:

a. Önlendeki sesliye uzatanlar:

iine aalamak yaamur saadıç saarı çii daa (üst çizgiyi
koyamadığımdan harfleri yineledim)

b. Eriyip yerlerinde bir sesli çatışması bırakanlar:

our air eirmek sıır kuu youn,

c. Yarım seslilere, **y w** (çift dudaksıdan, dolayısıyla **v**) ye dönenler:

deyer beyenmek tüy bey dövmek kovmak gövde kovan vardır.

Damaksıların süreklileşmesine bunların ünsüz şekillerinde de rastlarız. Ancak burada bir **k** (altı noktalı) **k > x x > h** gelişmesi olur ki buna **g e v ş e m i ş s e s d e ş** (consonne adoucie) deriz. Eski Türkçe'den beri:

kagan>hakan takı>dahi kangı>hangi kop>hep yakşı>yaxşı.

Anadolu ağızlarında iç ve sonseste:

gabax baxtum köpex oxşamax exmex gidex axtarmak güççüx
gibi.

Aksine nadir bazı yabancı kelimelerde önseste **s ü r e k s i z l e ş m e y e**
(fermeture) de rastlanır:

harbuz>karpuz haffaf>kavaf halifa>kalfa humbara>kumbara
haftan>kaftan (tüm **h** lerin altı noktalı) gibi.

Nihayet damaksılar düşmesinin bir hali de ekleme sırasında görülür:

-cek -cik, -rek gibi damak sesiyle kapanan ekler bir damaksı ile biten bir kelimeye geldiğinde onun son sesini düşürür:

çocu-cak eşe-cik büyü-cek alça-cık sevdi-ceğim
ufa-rak kücü-rek (örneklemeyle) **kücü-men** gibi,

3. Bölünlülerin Düşmesi:

35. Fazlaca düşme eğilimi gösteren sesdeşlerden bir takımı da bölünlülerdir.

a. **y** sesi bazı hallerde öndamaksı **g** ye benzer biçimde gevşer ve kendisinden önceki sesliyi uzatıp kaybolur:

öyle>ööle böyle>bööle söylemek>söölemek
(üstüne çizgi koyamadığımdan harfleri yineledim) gibi.

İki sesli arasında da **y** nin eriyip bir *büzülme uzunluğu* bıraktığı olur:

büyük>büük iyi>ii pek iyi>pekii
(üstüne çizgi koyamadığımdan harfleri yineledim) gibi.

y ve **ğ** sesleri birlikte bulundukları zaman kelimede, özellikle İstanbul ağzında daha ileri *büzülmelere* de yol açarlar:

ağabey>abi (a ve i üstü çizgili) **ağabeyciğim>abicim** (a, i, i üstü çizgili)
yazmayayım>yazmim (i üstü çizgili) **almayacağım>almicim** (i ve i üstü çizgili) **kücüğüyle>kücüle** (birinci ü üstü çizgili) gibi.

b. Batı Türkçesi'nde akıcılardan düşenler olur. **İ** sesi bazen düşmüştür:

ol>o oturmak>oturmak keltürmek>getirmek gibi.

Akıcılardan **r** sesi de Eski Türkçe'den beri yer yer düşmüş, hatta bazen kelime kökü olarak kaybolmuştur:

birle>bile berk>pek kurşamak>kuşamak ermek>imek
ve çekimleri
ermiş>imiş > -miş erser>ise > -se v.b.

Anadolu ağızlarında **r** iç ve sonseste çoğu zaman büzülme uzunlukları bırakır:

Va mı? Gittile guşun alısın gibi.

Senlibenli konuşmada bunların yazı lehçesinde de türlü örneklerine rastlanır:

Ge buraya! Kak bakım! Öl'osun! Alla sen! > Allahını seversen!

4. Başka Sesdeşlerin düşmesi :

36. a. Sızmalı bir gırtlaksı olan **h** türlü durumlarda erir ve düşer. Çoğu yabancı kelimelerde rastlanan **h** bazan içseste eriyerek seslilerde çatışma veya büzülme uzunluğu meydana getirir:

daha>daa pahalı>paalı tuhaf>tuaf muhallebici>muallebici gibi.
(harflerin üstüne çizgi koyamadığımdan yineledim)

Birleşim ve öbekleşme (groupement) hallerinde ikinci kelime başındaki **h** düşer veya eriyip bir büzülme uzunluğu bırakır:

hastahane>hastaane yatakhane>yatakaane ilm-ü haber>ilmaaber
Nasrettin-Oca İffet-Anım Aış-Aanım
bad-ı hava>bedava gibi.
(harflerin üstüne çizgi koyamadığımdan yineledim)

b. Türkçe'de kökten ikiz sesdeşler (consonne géminiée) yoktur. Organik ikizleşme (gémination) ise nadirdir:

Eski Türkçe: ikki sekkiz tokkuz ottuz ellig gibi.

Ancak içseste üretim, birleşim, ses değişmesi yollarıyla gelmiş oldukları belli veya çekimle karşılaşmış, aynı cinsten iki sesdeşe rastlanır:

belli yassı gömme akkuyruk tutturmak kireççi yolluk ıssız yuttum gibi.

Bu sebeple çoğu Arapça'dan gelmiş kelimelerdeki ikiz sesdeşler içseste bir hayli *tekleşmeye* (*dégémination*) uğramış görünürler:

ama kere evel hamam çile kasap mürvet belediye gibi.

Buna karşılık:

kubbe müddet cellât hisse hatta cadde gibi.

İkiz sesdeşler sonseste genellikle *tekleşmeye* uğrarlar:

hiss>his zam zan ret zıt tıp hak gibi.

Bunlar hemen hepsi ekleme veya birleşme sırasında bir sesli önünde yeniden *ikizleşme* ile kendilerini gösterirler:

hiss-im zamm-ı zann-etmek redd-etmek hakk-ımız gibi.

c. Başka hallerde de sonsesteki çift sesdeşlerden sonuncusu söyleyişte düşebilir:

çift>çif misk>mis dost>dos rast>ras afıv>af madh>met naft>nef abdest>aptes gibi.

Bunların da sesli önünde türlü davranışları olur:

çift-i dost-um abdest-i neft-in aff-etmek
fakat **met-etmek mis olmak** gibi.

B. SESLİLERİN DÜŞMESİ

37. Kelimede bir seslinin düşmesi bir hecenin ortadan kalkması demektir. Bunun sonucu olarak da o seslinin birleştirdiği sesdeşler komşu hecelere mal olur.

1. Orta Hece Düşmesi :

Türkçede en önemli ve yaygın *sesli düşmesi* (*chute de voyelle*) olayı da üç heceli kelimelerde *orta hece düşmesidir* (*syncope*).

Aslında üç ve daha fazla heceli kelimelerde vurgusuz olan orta heceler seslinin kısılması, rengini yitirmesi ve nihayet düşmesi sonucu yer yer çözümler. Dar seslilerle bölünlü ve sızmalı sesdeşler bu düşmeyi kolaylaştırır:

dirilik>dirlik ilerilemek>ilerlemek ierirek>ierrek derinek>dernek çevire>evre karışu>karşı kavuşak>kavşak kokulamak>koklamak sprnt>süprüntü gibi.

Orta hecede geniş seslilerin düşmesi daha seyrek tir :

değenek>değnek yatası>yatsı sağanak>sağnak burada>burda nerede>nerde geyesi>geysi nese ne>nesne gibi.

Yukarıda gsterdiğimis gibi n ve artdamak seslerinin yarattığı bzlmelerde de bir orta hece düşmesi vardır. Fakat bazılarında damaksılar ile sesli, ayrı ayrı düşmüş görünür :

tawışgan>tawışan>tavşan, bunun gibi tarışlag>tarla belglg>belli yapurgak>yaprak karangulık>karanlık.

2. Eklemede Düşme :

38. Üretim ve çekim sırasında orta hece seslilerinin kurallı olarak düşmesi halleri çeşitlidir. İki heceli bir sıra isim tabanları vardır ki çekim sırasında bir sesli önünde hemen daima orta hece seslilerini dşrrlr :

benz-i ağz-ın burn-um aln-ınız genz-ime koy-nunda beyn-in karn-indan gnl-me oğl-unuz iğr-indan gibi.

Bunlardan çoğu insan organlarının adlarıdır.

Yabancı kelimelerde düzensiz hecelerin bölünmesiyle türemiş sesliler de bu durumda yukarıdakiler gibi ve hemen daima dşerler, bkn. 29 :

fikr-iniz akl-ıma sabr-ı vakt-inde zapt-etmek zehr-ini film-inde gibi.

Başkaca yukarda gösterdiğimiz tarzda orta hece düşmesi halleri de isim ve fiil eklemlerinde yaygın olarak devam eder. İsimlerde çoğu söyleyişte :

şur-dan iler-de aşağ-sı yukar-sı içer-le-mek eller-m-i ocuk-lar-nız götür-r-m gibi.

Fiil atı ekleri de bolnller etkisi ile bazan sesli düşürerek kelimeyi kısaltırlar. Birinin seslisi düşer :

ayır-il-mak>ayr-il-mak devir-il-mek>devr-il-mek geç-ir-it-mek>geç-ir-t-mek yap-tır-t-mak kıvr-ış-mak

ve bunlardan isimlerde:

savruk ayrı kıvrım uçurtma sıyrık buyrultu gibi.

Yabancı kelimelerde de bu düşme olur:

ayine>ayna capitano>kaptan Fatima>Fatma telegraf>telgraf gibi.

3. Başka Sesli Düşmesi :

Türkçede ilk seslinin ve ilk hecenin düşmesi seyrek. Önsedeki dar seslilerin düştüğü, *önsesli düşmesi* (*aphérèse*) olur :

ısıcak>sıcak ısıtma>sıtma umutlu>mutlu iş ol>şol gibi.

Hece düşmesinin özel bir hali de *hece binişmesidir* (*haplogie*). Kelime içinde, eklemeye ve birleşmeye yan yana gelen benzer iki heceden biri düşer:

süt nine>sütne pazar ertesi>pazartesi Nazillili>Nazilli şimdiden>şimden;

eklerde:

çok turur> çok-tur bili yorur>bili-yor.

II. SES TÜREMESİ

39. Ses türemesi (*anaptyxe*) düşmenin aksine kelimeyi genişletir. Aslında bu Türkçe'de nadir bir olaydır. Bununla birlikte eklemeyi kolaylaştırmak ve yabancı kelimeleri Türkçe'nin ses ve hece yapısına uydurmak gibi pratik bir maksatla türetilmiş sesler oldukça fazladır.

A. SESLİ TÜREMESİ

Çoğu yabancı kelimelere ait olmak üzere başlıca dört türlü *sesli türemesi* kaydederiz (*Bunlardan çoğunu hece pahasına gördük.*).

a. Türkçe kelimelerde önsede akıcı sesdeğerler bulunmaz. Yabancı kelimelerde rastlanan bu önsesi gidermek için bir dar sesli türemiştir:

Urum Urus Urfa>Ruha İriza İrecip ırakı iraf uruba>roba
l ve n sesleriyle daha nadirdir
ilimon ileş ilazım inefes inar.

Geniş sesli alanlar da vardır:

rüçik>oruç rişte>erişte ruspi>orospu gibi.

Yazı lehçesinde **r** önsede yerleşmiştir. Orada yer bulmuş birkaçı *ayrık* (*excepté*), yukarıda verdiğimiz örneklere Anadolu ağızlarında rastlanır.

b. Türkçe kelimelerde bir başka sesli türemesine bazı berkitme ve küçültme sıfatlarında rastlanır:

sap sağlam>sapasağlam dübedüz güpegündüz çepeçevre yapayalnız
darcık>daracık azacık biricik gibi.

c. Yabancı kelimelerde **sonsesteki** düzensiz çiftsesdeşleri gidermek, yani böyle çiftdoruklu bir heceyi bölmek için, yukarıda gördüğünüz gibi (bkz. 29) o iki sesdeş arasında bir dar sesli türetebiliriz.

(*okul sabır emir zehir filim*)

d. Yabancı kelimelerde **önsesteki** düzensiz çiftsesdeşleri gidermek, yani böyle çiftdoruklu bir heceyi ikiye bölmek için, yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz. 29) önseste veya o iki sesdeş arasında bir dar sesli türetiriz.

(*istasyon üstüğü iskele sitaj siper*)

B. SESDEŞ TÜREMESİ

40. Türkçe'de *sesdeş türemesi* çeşitlidir. Başlıca ekleme sırasında çatışmayı önlemek için bir sesdeş türetiriz. Yabancı kelimeleri Türkçe'ye alıştırmak için de aynı usulden faydalanırız. Ayrı bahislerde göstereceğimiz bu *koruma sesdeşi* dışında (bkz.46) Türkçe'de sesdeş türemesi nadirdir.

1. Öntüreme:

Sesli ile başlayan bazı kelimeler önlerinde bir yarım sesli türetirler, Buna *öntüreme* (*prothèse*) deriz.

a. Bir çok kelimelerde **ı**, bazen **u** sesinden önye bir **y** türemiş görülür:

ılan>yılan ıldız>yıldız ilki>yılkı ipar>yıpar ırak>yırac utmak>yutmak gibi.

Birkaç kelimede de **v** öntüremesine rastlarız:

urmak>vurmak olta>volta ?olmak>wolmak Doğu Türkçesi *bolmak*

b. **h** öntüremesi geniş bir sesliyle başlayan az sayıda kelimelerde görülür. Buna yabancı kelimelerde de rastlanır:

ark>hark ögük>höyük örküç>hörgüç arın>harın(yorgun) oş>hoş
aveng>heveng abriz>havruz alu>hülü gibi.

Bazı anadolu ağızlarında **h** öntüremesine daha çok rastlanır:
ayva>hayva aşılama>haşılama anbar>hambar elbet>helbet
avlu(avli)>havlu.

c. Türkçe'de bir önses türemesi, dolayısıyla bir önses değişmesiyle meydana gelmiş görünen, bir *ikileme* vardır: **ev mev taş maş**. Bunun bir öntüreme değil, bir *bağlam öbeğinden* büzülme yoluyla doğmuş bir *koşma takım* olduğunu sanıyoruz.

ev mi ev> ev mev at mı at>at mat, buradan örneklemeye: **taş mı taş>taş maş**

2. İçtüreme:

a. *n* sayılı kelimelerde bir *ıçtüreme* (épenthèse) şeklinde görülür:

**kılıç>kılınç tüfek>tüfenk fişek>fişenk tuç>tunç bakır>mankır, mangır
ortaca>ortanca muhakk>mihen**k gibi.

Halk diline sinmemiş bazı yabancı kelimelerde de bunun yadırganan örnekleri dikkat çeker:

fırsat>fırsant meclis>menclis gibi.

b. Türkçe'de *ikizleşme* nadirdir. Ancak bir sert vurguya, bir *duyuş tonlamasına* (bkz.95) bağlı olarak içsesdeşin ikizleştiği görülür:

**Yazzık! Eşsek! Amman yapmayın! Bayyıldım yeni evlerine! Geç-ç-
efendim!** gibi.

III. SES DÖNÜŞMESİ

A. YABANCI KELİMELEDE ÇATIŞMA

41. Türkçe kelimelerde ancak içseste sesdeş düşmesi gibi hallerde sesli çatışması olduğunu gördük, bkz. 34. Ekleme ve birleşme sırasında meydana gelen çatışmadan da aşağıda bahsedeceğimizi söyledik, bkz.40, 46. Ancak Türkçe'ye yabancı dillerden girmiş kelimelerde çatışma durumuna çok rastlanır. Türkçe kendi yapısına *benzeştirme* yönünde bunlar üzerinde de derece derece değişiklikler yapmıştır ve yapmaktadır.

1. Dereceli Büzülme:

Çatışma halinde seslilerden bir çoğu yazı lehçemizde muhafaza edilmektedir:

**tabiat ait şiir maaş reis Rauf muaf şuur müessese kauçuk flüor
fuar selüloit** gibi.

Ancak bunların söyleyişte, özellikle *halk ağzında* ses dönüşmesine, dereceli *büzülmeye* (krş. 35) devam ettikleri unutulmamalıdır.

va'it>vat va'ız>vaz mu'āmele>mamele (a'ların üstü çizgili) **ma'ada**(birinci ve üçüncü a'nın üstü çizgili)>**madā** (birinci a'nın üstü çizgili) gibi.

Nihayet bunların bir tek kısa sesliye ulaşanları vardır:

na'il>nal mu'araza>maraza alcool>alkol Meandres>Menderes gibi.

42.Yabancı kelimelerde de Türkçe kelimelerde olduğu gibi içseste sesdeş düşmesiyle sesli çatışması meydana gelir. Bunun yarattığı *büzülmeler* de Türkçe örneklerindeki benzer, bkz. 34:

mağara>maara mübalağa>mübaalaa zahir>zâr muhafaza>maafaza
Muhammet>Memet mahalle>maalle mağlup>mâlup
mağaza>maaza (çizgi koyamadığımdan a'ları yineledim) gibi.

2. Toplanma:

Yabancı kelimelerde çatışma bazan da bir *toplanma* (*synérese*) ile, yani seslilerden dar olanın, *zayıf seslinin* (*voyelle faible*) bir yarım sesliye dönmesiyle giderilir, *kuvvetli sesli* (*voyelle forte*) kalır:

faide>fayda sahife>sayfa taife>tayfa kaim makam>kaymakam
station>istasyon İtalian>İtalyan fire up>fayrap technicien>teknisyen
naulon>navlun Europa>Avrupa Équateur>Ekvator
laboratoire>labaratvar(böyle yazmalı), gibi.

Ancak hece başında ve sonunda çift sesdeşlerden hoşlanmadığımız için bu durumda çatışmayı toplanma yerine bir yarım sesli, yani koruma sesdeşi ile gideririz:

theatron>tiyatro gardien>gardiyan christianus>hristiyan
kataif>kadayıf cihaz>çeyiz toilette>tuvalet Austria>Avusturya gibi.

B. GÖÇÜŞME

43. Bazı hallerde kelime içindeki iki sesin yerleri değişir (*toprak>torpak*). Genel olarak söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bu değişikliğe *göçüşme* (*méthatèse*) adını veririz.

Göçüşme çoğu zaman açıklığı daha yüksek bir sesin kelime başına, daha düşük olanın kelime sonuna doğru kayması şeklinde olur. *Çocuk dilinde* ve *anadolu ağızlarında* nadir olmayan bu değişikliği yazı lehçemiz alay konusu yapar ve ısrarla düzeltir.

Bununla birlikte yazı lehçesinde göçüşmüş şekilleriyle kullanılan kelimeler vardır:

pehriz>perhiz hoyrat>horyat gibi.

a. Göçüşme en ziyade çok heceli kelimelerde içseste karşılaştıran iki sesdeşin yer değiştirmesiyle olur:

yaprak>yarpak toprak>torpak yüksek>yüskek bayram>baryam
gömlek>gölmek çömlek>çölmek derviş>devriş sonra>sorna ekşi>eşki
köprü>körpü akşam>aşkam öğrenmek>örgenmek
memleket>melmeket kibrit>kirbit gibi.

b. Türkçe'nin birçok yabancı kelimeleri de seslilerle sesdeşlerin yerlerini değiştirmek suretiyle Türkçe'ye alıştırmış bulunduğunu tespit etmek gerektir:

Brusse>Bursa Edrine>Edirne triphullon>tirfil prinari>pırnar
brisiola>pirzola brillante>pırlanta gibi.

c. Bitişik olmayan sesdeşler arasında da göçüşmelere rastlanır:

bulgur>burgul re el>le er kafes>kasef satran >santra   d n > nd   gibi.

Buna da *uzaktan g     me (m  that  se   distance)* deriz.

3. Dilim : **Biti  me ve Kayna  ma**

44. T rk e'de ekler  retim ve  ekim unsurları olarak k klerle bitiri ler ve benze irler. *Biti  me (agglutination)* k kle ekin bir araya gelip bir hece b l m ne ve ba ka bir vurguya tabi olması demektir. Bunun gibi iki kelime yeni bir kavramı kar ılamak  zere birle irler ve onlar da  o u zaman yeni bir hece b l m ne ve vurguya tabi olarak kayna ırlar, bazen da benze irler. Biti  me ile *kayna  mayı* burada, benze  me ile vurguyu ayrı b l mlerde g zden ge irece iz.

I. B T   MEN N ESASLARI

K kle ekin kar ıla masında, yukarıda g rd   m z gibi, (*bkz.31*) hecelerin birle mesi hakkındaki kurallar y r r. Kar ıla an  n ve son seslerin cinsleri farklı durumlar yaratır.

A. B T   ME DURUMLARI

45. a. Kapalı heceye gelen ekler *sesli ba lı ek (suffixe   l'initiale vocalique)* iseler hece b l m n  de i tirirler ve her zaman k k n son sesde ini kendi ilk hecelerine alırlar:

k /p- n dir/se/ -im de/n /z-e y /k- /c  gibi.

 ift sesde le kapanan hecelere sesli ba lı ekler geldi inde de bunlar her zaman en son sesde i kendi ilk hecelerine alırlar:

 ar/p-an d r/t- /c  kır/k- n/c  sar/s-ak gibi.

b. Bir a ık heceye gelen *sesde  ba lı ekler (suffixe   l'initiale consonantique)* hece b l m nde de i iklik yapmaz.

ana-lar dede-lik ordu-da kuzu-cuk iste-sin de-di gibi.

c. Bir kapalı heceye gelen sesdeş başlı ekler de hece bölümünde değişiklik yapmazlar:

geç-miş çiçek-ler av-cı düşün-sün ağaç-tan gibi.

d. ancak bir açık heceye gelen sesli başlı ekler iki sesliyi karşılaştırıp *çatışma* durumu meydana getirirler:

baba + -im dene- + -en söyle- + -ir sarı + -imsi yürü- + -iş gibi.

Demek ki gözden geçirdiğimiz dört halin yalnız sonuncusunda özel bir durum vardır. Yukarıda gördüğümüz gibi Türkçe seslileri yan yana getirmekten pek hoşlanmaz. Kelime içinde sesdeş düşmesiyle meydana gelen çatışmayı da hemen daima büzülme yoluyla ortadan kaldırır, (bkz. 34, 41). İşte bu yapı özelliği sebebiyle dilimiz yukarıda ekleme sırasında -sistem gereği- ortaya çıkan çatışmayı da kurallı olarak giderecektir. Eklemede çatışmanın giderilmesi türlü durumlarda özel usullere göre olur.

B. ÇATIŞMANIN GİDERİLMESİ

46. Eklemede sesli çatışması mutlaka önlenir. Bu maksatla da yan yana iki usul kullanılır:

a. Ekin yanındaki sesliyi düşürürüz:

yeğ-e-im, fakat **baba-m** gibi.

Buna *düşmeyle ekleme* (*suffixation par chute*) adını veririz.

b. İki sesli arasına bir yarım sesli, genellikle bir **y** sesi getiririz:

anlat-an, fakat **başla-yan** gibi.

Bu da *türemeyle ekleme* (*suffixation par anaptyxe*) deriz. İki sesli arasında türeyen bu **y** sesi *koruma sesdeşi* adını alır.

Buna göre sesli başlı ekler eklemedeki davranışlarına göre ikiye ayrılırlar. Bazıları kelime sonundaki sesliler karşısında ön seslilerini her zaman düşürürler. Birinci kişi iyelik eki olan **-im** (*baba-m*) gibi. Bu türlü ekler *düşmeli ekler* (*suffixe aphérétique*) deriz. Bazıları ise sesliyle biten bir kelimeye geldiklerinde bir **y** sesi türetirler. Şimdiki zaman sıfat-fiili eki olan **-en** (*dene-yen*) gibi. Böyle ekler de *türemeli ekler* (*suffixe anaptyctique*) adını veririz. Görülüyor ki eklerin önses seslilerinin düşmesi ve kalması raslantılı bir olay olmayıp bu her birinin oluşmasında vardır, *krş. 48.*

1. Düşmeyle Ekleme:

47. Üretim eklerinin çoğu ve çekim eklerinin bir takımı düşmeli eklerdir. Bunların hemen hepsi dar sesli başlı eklerdir:

teyze-n nine-m iki-z altı-ncı yıka-n-mak ekşi-msi dayı-mız tanı-ş-mak oku-t-mak benze-r dinle-yor kara-r-mak ele-k depre-m gibi.

Bir tek sesliden ibaret olan ekler elbette düşmeli olamazlar. Yoksa yok olurlar.

2. Türemeyle Ekleme:

Üretim eklerinin bir takımı ve çekim eklerinin çoğu türemeli eklerdir. Bunların da en çoğu geniş sesli başlı eklerdir. Bir tek sesliden ibaret olan bütün ekler de tabii olarak türemelidirler:

dere-yi tepe-ye anla-yış üşü-yen ye-yici susa-yacak sina-yınca kapa-yalı döşe-ye-lim uzlaş-malı-yız ev-de-yim gibi.

Ek haline gelmekte olan bazı takılar ve fiillerde bu durumdaki eklemede bir özellik gösterirler. Bunlar bir koruma sesdeşi aldıktan sonra önses seslilerini düşürmüş görünürler:

emek-le, fakat **iğne-y-ile>iğne-yle gece-ydi ince-ymış kuru-ysa orada-yken; sez-miş-ti,** fakat **dik-se-y-idi>dik-se-ydi yaz-malı-ydı düşün-e-ymış bırak-malı-ysa-m** gibi.

Türeyişten sebeplerle **n s ş** sesleri de bazı ekler için koruma sesdeşi yerini tutmuştur:

Kimin hali ekinde: **deve-nin tarla-nın koru-nun sürü-nün, fakat su-yun<suw-un,** bkz. 18.

Dağıtım sıfatlarında: **iki-şer altı-şar yedi-şer yirmi-şer.**

İyelik zamirlerinde: **kapı-sı çatı-sı arka-sı yenge-si.**

n sesi bir *yanlış ayırma* (*fausse coupe*) ile 3. kişi ekine geçmiş (*be-ni se-ni o-nu*) ve *örnekleme* (*analogie*) yoluyla zamirlerin bütün çekimine yayılmış, hatta sesdeş başlı eklerin önüne de gelir olmuştur, bkz. 310.

o-nu bu-na saç-ı-na ken-di-ne önde-ki-ni alt-ı-nda şu-ndan bu-nca o-nlar bu-nsuz şimdi-ki-nden gibi.

Buna yapılik *genişlemesi* (*extension de morphème*) deriz.

3. Ekleme Şeklinin Değişmesi:

48. Sesli başlı eklerin açık heceli kökler karşısında –yukarıda gördüğümüz gibi– devamlı olarak iki ayrı davranışları vardır. Bunlardan geniş seslilerle başlayanların

daha çok türemeli oldukları görülür. Zaten bu sesliler içseste düşmeye karşı da daha dayanıklıdrlar.

*Batı Türk Dili bilginleri bu iki türlü davranışı bir sebeple açıklamak istemişler ve bizim türemeli dediğimiz eklerdeki başta seslilerin sabit, ekin aslından olduğunu, bu sebeple açık hecelere geldiğinde düşmeyip bir koruma sesdeşi türettiğini kabul etmişler, bunlara **yapıdan sesliler** demişler, bizim düşmeli adını verdiğimiz eklerdeki başka seslilerin ise aslında mevcut olmadığını, yani bu ek bir sesdeşle başlamakta olup kapalı hecelere geldiğinde bir **yardımcı sesli** veya bir **bağlama seslisi** türettiğini farz etmişlerdir. Demek ki bunu bir **eğriti sesli** saymışlardır.*

Ancak elde bu bölümlemeyi destekleyecek deliller olmadığı gibi Türk Dili Tarihi de bu faraziyei doğrulamıyor. Çünkü dilin belli bir devresi veya lehçesi için sabit görünen bu iki türlü ekleme de değişebilmektedir:

Eski Türkçe **başla-p>** Yeni Türkçe **bayla-yıp** ve tam tersine

E.T. **başla-yur>** Y.T. **başla-r** gibi.

*Buna göre Eski Türkçe'den bu yana bir eğriti seslimiz yapıdan sesli vasfını kazanmış, bir yapıdan seslimiz eğriti sesli durumuna düşmüş olacaktır ki tasavvur olunamaz. Bu faraziye Türkçe'de ekleme mekanizmasının izahını da son derece güçleştirmiştir (**bkz. Deny, Gubain**). Bize göre Türkçe'de **yardımcı sesli, bağlama seslisi** diye bir şey yoktur.*

Yazı lehçesinde ve Anadolu ağızlarında başka ikilem şekillere de rastlanır:

öğle-n X öğle-yin éd-e-m X ed-e-yim bekle-ñ X bekle-yin ne-n? X ne-yin? ye-m X ye-yim gibi.

Sesli başlı ekleri ancak eklemadaki davranışlarına göre düşmeli ve türemeli diye ayırt ediyoruz. Bu ise yukarıda belirttiğimiz gibi esasta söyleyişe kalır.

Biz bu kitapta ekleri ince düz sesli başlı ve ünlü sesdeş başlı şekilleri ile göstermekteyiz:

a. Sesdeş Başlı Ekler: **-den -ce -di -ceğiz -dikçe -se- -dir- -le-** v.b.

b. Sesli Başlı Ekler : **-e -ek -i -im -ecek -ince -inti -il- -iş-** v.b.

Türkçe’de *addaş* (*homonymie*) ekler çoktur. Bununla birlikte onları karıştırmayız. Ekleri geldikleri tabanlara, yarattıkları kelimelere, işleyiş ve anlatımlarına göre sınıflayıp adlandıracağız ve yerlerinde belirteceğiz.

II. KAYNAŞMA

49. Birleşim halinde karşılaştığımız iki kelime arasında da, kökle ek arasında olduğu gibi, hecelerin birleşmesi hakkındaki kurallar (*bkz.* 32) yürür. Şu farkla ki burada bitişme kuralları ve benzeşme kanunları yürürlükte değildir. Ancak birleşen iki kelime arasında oturuşma ve kısalma yönünde bazı gelişmeler olur. Bunlara *kaynaşma* (*crase*) deriz.

A. BASİT BİRLEŞME

Yukarıda gördüğümüz gibi yan yana gelen iki kelime ve öncelikle farklı bir kavramı karşılamak üzere birleşen iki kelime arasında ulaşma olur ve hece bölümü değişir:

**ye/rel/ma/sı kır/ka/yak ka/vu/ni/çi ha/nı/me/li Kızı/lır/mak
de/ni/zal/tı yo/ket/mek bi/raz** gibi.

Başka hallerde hece bölümü değişmez. Karşılaştığımız son ve önses seslileri de çoğu zaman çatışma halinde muhafaza olunur. Çünkü *birleşenlerden* (*composant*) birinci kelimenin sonses seslisi şimdi birleşik kelimenin vurgusunu taşımaktadır:

karaağaç sarıasma sergievi arkaüstü elealmak Kocaeli gibi.

B. BÜZÜLMEYLE BİRLEŞME

50. Ancak bazı birleşik kelimelerde birincinin son ya da ikincinin önsesi düşerek kelime büzülmüştür:

**ne için>niçin ne asıl>nasıl kahve altı>kahvaltı Cuma ertesi>cumartesi
sütlü aş>sütlaç Kara İsi>Karasi** gibi.

Halk edebiyatından gelen, divan edebiyatında da görülen bir büzülme hali de birleşik sayılmayan iki kelime arasında sesli düşmesidir:

**ne olur>n'olur? ne eylesin>n'eylesin? deli oldum>del'oldum ağlar mı
ola>ağlar m'ola? ki ola>k'ola** gibi.

Buna *düşürme (élision)* adını veririz.

Bileşiklerde orta hece düşmesi şeklinde kaynaşmaya da sık rastlanır:

**biri birine>birbirine gide gide>gitgide kayın ana>kaynana koyu
vermek>koyvermek dokuz on>doksan ne ise ne>nese ne>nesne
koñur al>kumral Emir Ali>İmralı** gibi.

III. Kısım

SESLERİN BENZEŞMESİ

51. Sesbilgisi bölümüne girerken dilde de *enaz emek kanununun* hüküm sürdüğünü söylemiştik. Hecenin yapısı bahsinde de konuşma organlarının kısa yoldan işgörme eğilimlerini gördük. Türkçe'de sesler arasında *benzeşme (assimilation)* mekanizması sözü geçen kanunun dilde yürürlüğüne eşsiz bir örnek teşkil etmektedir. özellikle dilimiz, Batı Türkçesi bu benzeşme kanunları sayesinde söyleyişe daha yatkın bir karakter kazanmış bulunmaktadır.

Kelimenin sesleri, seslileri ve sesdeşleri arasında benzeşme, *ses benzeşmesi (assimilation phonétique)* başlıca sesleşme ve boğumlanma bakımlarından *uzlaşma (accommodation)* şeklinde olur. Türkçe'nin hemen bütün *lûgat kelimelerinde (mot lexicographique)* bu benzeşmeler gerçekleşmiş olarak görülür. Ekleme yolu ile

yapılan yeniden kelime üretimi ile kelime çekiminde, yani *gramer kelimeleri* (mot *grammatical*) teşkilinde ise ses kanunları halinde hüküm sürer. Öyle ki yazılıştta da görünen bu mekanik değışmelerle mesela **-di** gibi bir ek türlü ses yapısındaki köklere uyarak **8** şekil alır:

ver-di yaz-dı ör-dü doğ-du es-ti sap-tı düş-tü uç-tu gibi.

I. Dilim : **Seslilerin Benzeşmesi**

I. DİL VE DUDAK BENZEŞMELERİ

58. Dilimizde kelimenin hecelerini meydana getiren sesliler bazı vasıfları ile benzeşirler. Birinci heceden başlayarak sırasıyla birbirlerine uyarlar. Kelimeye gelen eklerin seslileri de onları izlerler. Bu bir *ilerleyici benzeşme*dir (*assimilation progressive*).

Seslilerin benzeşmesi bir boğumlanma benzeşmesi olup onların iki vasıflarına göre olur: 1. Dilin ileri ve geri durumu, yani incelik ve kalınlık bakımından, 2. Dudakların yayvan ve büzülmüş durumu, yani düzlük ve yuvarlaklık bakımından. Batı Türkçesi'nde alt çenenin çok veya az düşük olması, yani genişlik ve darlık bakımından kurallı bir benzeşme olmaz.

A. DİL BENZEŞMESİ

1. Bir kelimenin ilk hecesinde bir kalın sesli varsa ondan sonra gelen hecelerdeki sesliler de kalın olur:

balık kısrak odun kurak kırlangıç onarmak gibi.

2. Bunun gibi bir kelimenin ilk hecesinde bir ince sesli bulunuyorsa ondan sonra gelen hecelerın seslileri de ince olur:

yele ipek ekşi üzüm örümcek çilemek gidermek gibi.

Seslilerin bu benzeşmesine *dil benzeşmesi* (*assimilation palatale*) diyoruz.

B. DUDAK BENZEŞMESİ

53. 1. Bir kelimenin ilk hecesinde bir düz sesli varsa ondan sonra gelen hecelerindeki sesliler de düz olur:

kazık sıcak erken bilek karaca belirlemek gibi.

2. Fakat bir kelimenin ilk hecesinde bir yuvarlak sesli bulunuyorsa o zaman iki ayırım vardır:

a. Ondan sonraki hecenin seslileri darsa yuvarlak olurlar:

bodur öküz türlü kuzu tokurcun bürümcük gibi.

b. Sonraki hecelerden herhangi birinin seslisi genişse düz kalır ve ondan sonra gelen hecelerin seslileri de ona uyarlar:

güneş ördek oğlak kurnaz börek boza dolayı üzengi bulanık yumurta görümce gibi.

Birinci halde ve ikinci halin birinci ayrımında sesliler arasındaki benzeşmeye *dudak benzeşmesi* (*assimilation labiale*) adını veririz (**küçük sesli uyumu**). İkinci halin ikinci ayrımında görüyoruz ki dudak benzeşmesi yoktur. Olsaydı bu kelimeler de:

günöş oğlok kurnoz üzöngü bulonuk görümcö

v.b. şekillerini alacaklardı.

54. Aslında geniş yuvarlak **o** ve **ö** seslileri Türkçe kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunurlar, ikinci ve daha sonraki hecelerinde ve genellikle eklerde bulunmazlar. Ancak birleşik kelimeler ve bir birleşikten gelmiş olan **-iyor** eki bu kurallara uymazlar:

cingöz başıboş Beykoz Söğütözü dereotu alakoymak iste-yor gibi.

Yukarıda gördüğümüz iki türlü benzeşmeye *sesli uyumu* (*harmonie vocalique*) adını veriyoruz. Bunlardan dil benzeşmesi *Türk* (**Hun**) *dillerinde* genel bir kuraldır. Dudak benzeşmesinin yukarıdaki ölçüsü ise bizim bugünkü yazı lehçemizde görülür. *Türk* (**Hun**) *dillerinde* ve *Türkçe*'de lehçeden lehçeye azçok değişir. Aşağıda sesli uyumunun değişmelerinden bahsedeceğiz.

II. EKLERDE SESLİ UYUMU

A. EKLERİN SESLİLENMESİ

55. Yukarıda gördüğümüz gibi birden fazla heceli lûgat kelimelerimiz sesli uyumuna tabi olarak seslilenmiştir. Canlı *üretim ekleriyle* (*suffixe de thème*) uzatılmış oldukları görülenler de hepsi böyledir:

kapıcı korkak bezginlik başlangıç üzüntülü gibi.

Dilin yaratıcı gücünü değerlendirip yeni kavramlara karşılık olarak ortaya attığımız kelimelerde kullandığımız ekleri de bu ana kurala göre seslilendiririz. Bu kitapta yeni gramer terimleri olarak kullandığımız kelimelerde görüldüğü gibi:

sesleşme dudaksı sızmalı göçüşme duyulurluk karşıtlama gibi.

Bunun gibi söz içinde kelimeler arasındaki ilişkileri kurmak üzere gelen ve gramer kelimeleri teşkil eden *çekim ekleri* (*suffixe flexionnel*) de hep bu kurallara göre seslilenirler:

taş-lar tepe-de sırt-ı düş-ecek kalk-ın dene-meli gibi.

Çekim eklerini ne kadar çoğaltırsak çoğaltalım sesli uyumu hükmünü sürer:

bekle-yecek-seniz gör-me-meli-ymiş-im benim-se-me-diğ-im-iz-den-dir, gibi.

Ek seslilerin bu kurallı değişmesine *sesli atlaması* (*alternance vocalique*) adı verilir.

56. Bu bakımdan yalın veya eklerle uzatılmış kelimelerimiz seslilerine göre iki sıraya ayrılırlar. Kalın seslileri olanlara *kalın sıradan* (*classe postérieure*) kelimeler, ince seslileri olanlara da *ince sıradan* (*classe antérieure*) kelimeler deriz.

Yabancı kelimelerde sesli uyumunun gelişmesini ileride göstereceğiz, bkz. 65. Ancak kaydedelim ki bunlara gelen ekler kelimenin son hecesine göre uyuma tabi olurlar:

insan-lık kooperatif-çi-lik fosfor-lu zede-le-mek hava-dan memur-lar-ın şoför-ü kutup-lar-da gibi.

Kaynaşmış bazı birleşik kelimelerde de sesli uyumuna rastlanır. Çoğu zaman bu bir *ilerleyici benzeşme* olarak görülür:

hay demek>haydamak kıl ibik>kılıbık yalıñ öz>yaluñuz>yalnız sekiz on>sekizen>seksen bir az>birez gibi.

Bazen da benzeşme *gerileyici* (*assimilation régressive*) olmuştur:

sü başı>subaşı o ile>öyle o bir>öbür iç kur>uçkur gibi.

B. EKLERİN SINIFLANMASI

57. *Tek heceli ekleri* (*suffixe monosyllabe*) seslilerinin değişmeyen vasfına, genişlik ve darlıklarına göre ikiye ayırıyoruz. Geniş seslisi olanlara *seslisi geniş ekler* (*suffixe à voyelle large*), dar seslisi olanlara *seslisi dar ekler* (*suffixe à voyelle étroite*) adını veririz. Seslisi geniş eklerin seslileri ince sırada değişmez, yani darlaşmaz.

el-le iş-ler göz-de üz-mek gibi.

Seslisi geniş eklerin seslileri kalın sırada da sabit kalır:

baş-la kız-lar oy-mak buz-dan gibi.

Demektir ki bu eklerin seslileri yalnız **e/a** arasında değişirler.

Seslisi dar eklere gelince bunların seslileri ince sırada iki ve kalın sırada iki şekil alırlar. İnce sırada:

el-im iş-siz, fakat **göz-cü üz-dün** gibi.

Kalın sırada da böyledir:

baş-ım kız-ı, fakat **oy-dum buz-lu** gibi.

ü

Bu da demektir ki bu eklerin seslileri **i X ı** arasında

u

değişebilirler.

Çok heceli eklerin (suffixe polysyllabe) ilk hece seslileri taban olan kelimenin son hece seslisine uyar. Ekin onu izleyen hecelerindeki sesliler de geniş veya dar olduklarına göre ekin ilk hecesine uyarlar. Çok heceli ekler seslileri dar, seslileri geniş ve seslileri karma olabilirler. Fakat hiçbirisi yukarıda gösterdiğimiz ana kuraldan şaşmazlar:

- a. **birik-inti at-ıcı sor-uştur-mak üç-üncü**,
 - b. **kes-mece yırt-acak koş-arak gör-mek**,
 - c. **yer-ceğiz öldür-esiye deli-cesine uzun-lamasına**
- gibi.

*Dilimizde iki kelimecik (particule) vardır ki sesli uyumuna tabi olarak ek durumuna geldikleri halde ayrı yazılmışlardır: **de** ve **mi**.*

a. Seslisi geniş bir ek gibi değişen **de** zarf ve bağlam olarak iki şekli ile yazılır. Sesdeğin değişmesi gösterilmez:

Dursun da biliyor. O da, sen de. Ben de giderim gibi.

b. Seslisi dar bir ek gibi değişen **mi** ise fiil çekiminin içine de girmiş olduğundan üzerine ekler alıp sesli uyumunu devam ettirir:

Doğru mu? Değil mi? Hasta mısın? Görüşür müsünüz? gibi.

III. SESLİ UYUMU KURALLARI

58. Yukarıda gördük ki dil ve dudak benzeşmesi kuralları yalnız yalın kelimelerde görülen bir belirlilik olmayıp üretim ve çekim sırasında kelimelerin aldığı ekleri de kapsamaktadır, lûgat kelimeleri gibi gramer kelimelerini de içine almaktadır. Başka bir deyimle biz lûgat kelimelerinde bu kanunları uygulanmış bir halde buluyoruz. Gramer kelimelerinde ise kullanırken kendimiz uyguluyoruz.

Bu genellikleri sebebiyle bu benzeşme kurallarına *sesli uyumu kanunları* (*lois de l'harmonie vocalique*) adını veriyoruz ve bunları ilkin daha toplu olarak iki kanun halinde, sonra da tek bir ses kanunu halinde şöyle ifade ediyoruz:

A. DİL VE DUDAK UYUMU KANUNLARI

- 1. "Yalın veya eklerle uzatılmış bir kelimenin ilk hecesinde kalın veya ince bir sesli bulunduğuna göre o kelimenin bütün seslileri kalın veya ince olur". Buna d i l u y u m u k a n u n u (*loi de l'harmonie polatale*) deriz.**
- 2. "Yalın veya eklerle uzatılmış bir kelimenin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunan d a r s e s l i l e r kendilerinden önceki hecede düz veya yuvarlak bir sesli bulunduğuna göre düz veya yuvarlak olurlar". Buna da d u d a k u y u m u k a n u n u (*loi de l'harmonie labiale*) adını veririz.**

B. GENEL SESLİ UYUMU KANUNU

Yukarıdaki iki kanunu birleştirerek bir tek kanun halinde de ifade edebiliriz. Buna *genel sesli uyumu kanunu* (*lou générale de l'harmonie vocalique*) adını veririz:

"Yalın veya eklerle uzatılmış bir kelimenin bütün seslileri kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık yönlerinden ilk hecenin seslisine uyarlar. Şu kadar ki ilk hecesinde yuvarlak bir sesli bulunan bir kelimenin ikinci veya daha sonraki bir hecesinde bir geniş düz sesli bulunabilir ve ondan sonraki bir hecesinde bir geniş düz sesli bulunabilir ve ondan sonraki hecelerin seslileri de düz olurlar".

IV. SESLİ UYUMU SONUÇLARI

59. Yukarıdaki kanunları tek heceli kelimelere seslisi geniş ve seslisi dar ekler getirerek gerçekleyelim:

İlk hecede

a baş

e el

ı sırt

i dış

o kol

ö göz

u tuz

ü yük

İkinci hecede

a baş-a ı baş-ı

e el-e i el-i

a sırt-a ı sırt-ı

e dış-e i dış-i

a kol-a u kol-u

e göz-e ü göz-ü

a tuz-a u tuz-u

e yük-e ü yük-ü

A. DÜZ SIRADAN KELİMELELER

Yukarıda (bkz. 56) dil benzeşmesine göre kelimelerin kalın ve ince sıralar teşkil ettiğini gördük.

Bunun gibi düz bir seslisi olan ilk dört kelimenin eklenmelerinde ekler katıldıkları kökün seslisini, bir de onun genişlik-darlıkça karşıtı olan sesliyi almaktadırlar. Böylece her kelimenin ikişer heceli yeni iki şeklinin bütün seslileri **a/ı** veya **e/i** arasında değişmiş oluyor. Bunlar düz seslilerdir. Ekleri, dolayısıyla heceleri ne kadar arttırsak arttıralım bu durum devam eder. Böyle yalnız iki düz sesliyle seslilenen kelimelere *düz sıradan (classe non-arrondie)* kelimeler deriz. Bunlar da kalın olduğuna göre *kalın düz sıra (classe postérieure non-arrondie)*, ince olduğuna göre *ince düz sıra (classe antérieure non-arrondie)* adlarını alırlar:

Kalın düz sıra: **baş başlık başlıklar başlıklarım başlıklarımı**

İnce düz sıra: **ter terlik terlikler terliklerim terliklerimi.**

B. YUVARLAK SIRADAN KELİMELELER

60. Yuvarlak birer seslisi olan son dört kelimenin (*yukarıda*) eklenmelerinde ise iki durumla karşılaşırız:

1. Seslisi Dar Eklerde:

Bu köklere seslisi dar ekler getirmişsek bunlar kalın sırada yalnız *u*, ince sırada yalnız *ü* seslilerini alırlar. Böylece yine her kelimenin ikişer heceli yeni iki şeklinin seslileri ***o/u*** veya ***ö/ü*** arasında değişmiş olur. Ekleri ve dolayısıyla heceleri ne kadar arttırırsak arttıralım bu durum da devam eder. Böyle yalnız iki yuvarlak sesliyle seslilenen kelimelere *yuvarlak sıradan* (*classe arrondie*) kelimeler adını veririz. Bunlar da kalın veya ince olurlar: *Kalın yuvarlak sıra* (*classe postérieure arrondie*), *ince yuvarlak sıra* (*classe antérieure arrondie*).

Kalın yuvarlak sıra: ***kol kolluk kolluğum kolluğumuz kolluğumuzu***
İnce yuvarlak sıra: ***göz gözlük gözlüğüm gözlüğümüz gözlüğümüzü***

2. Seslisi Geniş Eklerle:

Fakat yukarıdaki seslileri yuvarlak kelime köklerine ikinci veya daha sonraki heceyi teşkil etmek üzere seslisi geniş ekler getirmişsek bunlar yuvarlaklaşmayacağından sıranın yuvarlaklığını bozarlar ve yeni bir sıranın baş hecesiymiş gibi kendilerinden sonra gelen hecelerin seslilerini de düzleştirirler. Böylece yuvarlak bir sesli ile başlamış bir kelime o heceden sonra düz sıraya geçer ve artık yeniden yuvarlak sıraya dönmez. Böyle yuvarlak sıradan başlayıp ikinci veya daha sonraki bir heceden itibaren düz sıradan devam eden kelimelere *karma sıradan* (*classe mixte*) kelimeler deriz. Bunun da iki çeşidi olması tabiidir: *kalın karma sıra* (*classe postérieure mixte*), *ince karma sıra* (*classe antérieure mixte*).

Karma sıra zaten seslisi yuvarlak bir heceyle başlar. Kuralca seslisi düz heceyle başlayan karma sıra olmaz. Yine kuralca karma sıranın son hece seslisi düz olur:

Kalın karma sıra: ***suç suçlar suçlular suçluluklar suçlulukları,***
İnce karma sıra: ***söz sözler sözcüler sözcülükler sözcülükleri.***

Aşağıdaki cetvel kelimelerin seslilenmesini toplu olarak göstermektedir:

	1. hece	2. hece	3. hece	4. hece	5. hece	Son hece
Düz sırada	a ı	a ı	a ı	a ı	a ı	a ı
	e i	e i	e i	e i	e i	e i
Yuvarlak sırada	o u	u	u	u	u	u
	ö ü	ü	ü	ü	ü	ü
Karma sırada	o u	a u	a u ı	a u ı	a u ı	a ı
	ö ü	e ü	e ü i	e ü i	e ü i	e i

V. SESLİ UYUMUNUN TARİHÇESİ

61. Türkçe’de kelimenin seslileri arasında dil benzeşmesi, dolayısıyla dil uyumu kanunu kökten veya çok eski olmalıdır. Bu, dilin tarihten önceki gelişme çağlarında meydana gelmiştir. Fakat dudak benzeşmesi, dolayısıyla dudak uyumu kanunu tarihi zamanlarda oluşmuş görünüyor. Doğu Türkçesi’nde daha Eski Türkçe devresinde yavaş yavaş ilerlemiş olduğu anlaşıyor. Batı Türkçesi’nde ise daha geç, ancak Orta Oğuz lehçesi içinde kendini göstermektedir.

A. OSMANLICA’DA

XIII.-XV. yüzyıllardan, Eski Osmanlıca’dan kalan metinlerde dudak benzeşmesi yoktur, diyebiliriz. Bu devirde henüz kelimeler yalnız dil uyumu kanununa göre

seslilenmektedir. Yani ilk hecedeki düz bir sesliden sonra ikinci hecede bir yuvarlak sesli, ilk hecedeki bir yuvarlak sesliden sonra da ikinci hecede, dar olsa bile, bir düz sesli bulunabilmektedir. Bununla birlikte burada da **o** ve **ö** geniş yuvarlak seslilerinin ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunmadığı anlaşıyor.

62. Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz. 4) Orta Oğuz lehçesi ilk defa Anadolu'da Doğu Türkçesi'nden farklı ve hareketli bir yazılışla tespit edildiğinden metinler bize kelimelerin seslilenmesi hakkında yeterli bir fikir veriyor. Buna göre, nadir ayrıklıklar bir yana, *E s k i O s m a n l ı c a*'da sesli uyumu durumunu yukarıda Yeni Türkçe için verdiğimiz cetvele paralel bir cetvelde göstermemiz mümkün olmaktadır.

İlk hecede

İkinci hecede

<i>a</i>	<i>baş</i>	<i>a</i>	<i>başa</i>	<i>ı</i>	<i>başı</i>	ve	<i>u</i>	
başuñ								
<i>e</i>	<i>el</i>	<i>e</i>	<i>ele</i>	<i>i</i>	<i>eli</i>	ve	ü	elüñ
<i>ı</i>	<i>sırt</i>	<i>a</i>	<i>sırt a</i>	<i>ı</i>	<i>sırt ı</i>	ve	u	sırtuñ
<i>i</i>	<i>diş</i>	<i>e</i>	<i>dişe</i>	<i>i</i>	<i>dişi</i>	ve	ü	dişüñ
<i>o</i>	<i>kol</i>	<i>a</i>	<i>kola</i>	ı	kol ı	ve	<i>u</i>	<i>kolu</i>
<i>ö</i>	<i>göz</i>	<i>e</i>	<i>göze</i>	i	gözi	ve	<i>ü</i>	<i>gözüñ</i>
<i>u</i>	<i>tuz</i>	<i>a</i>	<i>tuza</i>	ı	tuz ı	ve	<i>u</i>	<i>tuzuñ</i>
<i>ü</i>	<i>yük</i>	<i>e</i>	<i>yüke</i>	i	yüki	ve	<i>ü</i>	<i>yüküñ</i>

Görülüyor ki bu lehçede ilk hecedeki her sesliyi sonraki hecelerde üç türlü sesli izleyebilmektedir. Yukarıda koyularak gösterdiğimiz eklemelerde sesliler Yeni Türkçe'de dudak uyumu kanununa tabi olmuş bulunuyor. Bunun sonucu bugün farklı olarak ilk hecedeki her sesliyi ikinci hecede en çok iki türlü sesli izleyebilmektedir. Bu demektir ki Yeni Türkçe'de cetveldeki son iki sütun birleşmiştir, krş. Cetvel 59.

Yazı lehçemizde dudak uyumu kanunu Orta Osmanlıca devrinde yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak bu devrede yazılış gelenekleşmiş ve az çok değişmiş şekiller kazanmış, herekeler de kullanılmaz olmuş olduğundan söyleyişi tam aksettirmekten uzak kalır. Bununla beraber XIX. yüzyıl başında yazı lehçesi

konusmasında dudak benzeşmesi kanununun tam olarak hüküm sürdüğünü tespit edebiliyoruz.

B. YENİ TÜRKÇE'DE

63. Bu söyleyişe göre bu yazılış dilimize ancak Latin alfabesi ile birlikte tam olarak uygulanmıştır. Arap alfabesiyle kelimelerin bir çoğunu o güne kadar sesli harf kullanıldığı ölçüde gelenekten şekilleriyle yazıyorduk:

kuzı oldı yolımı örtüsi buldınız altun bilüp devletlü gibi.

Anadolu ağızlarından bazılarında henüz bütün eklerin dudak uyumu kanununa yatkın olmadıklarını görürüz ve eski söyleyişlere rastlarız:

işitmedük çekilsün kendiñüz kalurlar ağacuñ gibi.

Kırgız-Tatar (kuzey) lehçelerinden bazılarında daha çok ilerlemiş bir dudak benzeşmesi örneklerine rastlanır. Mesela Kırgızca'da ilk hecedeki yuvarlak sesliler kendilerinden sonra gelen geniş düz seslileri de benzeştirmekte, yeni dudak benzeşmesi de bütün seslilere yayılmış bulunmaktadır.

ot-ton köl-dön kül-dön kurt-ton pol-gon tök-kön tur-gon kül-gön gibi.

Bana göre bizim yazı lehçemiz seslilerde dudak uyumu yüzünden Eski Türkçe ile Kırgızca arasında bir yarı yolda bulunmaktadır.

VI. SESLİ UYUMUNA AYKIRI HALLER

64. Türkçe kelimelerde sesli uyumuna aykırı düşenler ya da sesli uyumundan kaçan ekler azdır. Yabancı dillerden gelen kelimeler ise bir takımı bu uyuma denk düşmüş, bir takımı uyumuş, fakat pek çoğu da sesli uyumu kanunlarına aykırı kalmışlardır. Başka ses özellikleri sebebiyle de eklemeye bu kanunlardan kaçanlar vardır. Böylece dilimizde sesli uyumuna aykırı haller çoğalmıştır.

A. TÜRKÇE KELİMELEERDE

Türkçe kelimelerdeki ayrıklıkları birkaç sınıfta toplamak mümkündür:

1. Türlü sebeplerle seslilerden biri *incelmeye* (*palatalisation*) uğramış kelimeler vardır:

şışman kardeş çiban inanmak hani hangi elma gibi.

2. Komşu dudak seslilerinin etkisi ile ikinci hece seslileri *yuvarlaklaşmaya* (*arrondissement*) uğramış veya bu sebeple sesli uyumuna aykırı kalmış kelimeler:

kabuk çabuk çapul yağmur armut kavun savruk avutmak gibi.

Bunlar da az sayıda kelimelerdir.

3. Farsça ***çare, pare*** gibi kelimelere kafiye olarak *şiiir dilinde* (*langue poétique*) seslilenmesi bozulan birkaç kelimemizde ise bunu bir *Acemsime* (*Persanisme*) sayacağız:

***"Aluşumun gözü kare,
Sen açtın sineme yare,
Bulamadım***

(son sözcüklerdeki a'ların üstü çizgili)

***Görmedin mi Aluşumu,
Tuna boyunda?"***

derdime

çare,

4. Türlü sebeplerle sesli uyumu kanunlarından kaçan ekler vardır:

uyanık-ken yarın-ki din-daş yeşil-imtrak akşam-leyin.

Bunlar da bu kadardır.

B. YABANCI KELİMELERDE

65. Hece bölümü gibi sesli uyumu da yabancı kelimeleri Türk dili yapısına benzeştirmede ağır basar. Hangi dilden olursa olsun Türkçe'ye giren kelimeler ilkin seslilenmeleri bakımından bir zorlamaya uğrarlar ve çoğu zaman sesli uyumu kanunlarına baş eğerler. Bu arada *borç veren* dillerde mevcut olmayan sesliler de yerine göre bu kelimelere girerler ve kelime adeta yeniden seslendirilmiş olur.

*Mesela Arapça'dan gelen kelimelerde sesliler sesdeşlerin cinsine göre çeşitlenmiş ve bu kelimelerde o dilin 3 kısa seslisi, **a i u** ve onların **a i u** (hepsinin üstünde çizgi var) karşılığında Türkçe'nin 8 kısa seslisi, **a e ı i o ö u ü** ve onların uzunları, **a e ı i o ö u ü** (hepsinin üstünde çizgi var) yer almıştır:*

akıl (k'nin altı noktalı) **emir** **ömür** **hortum** **adet** (a'nın üstü çizgili) **memur** (e'nin üstü çizgili) **şiga** **iman** (iki sözcükte de i'lerin üstü çizgili) **sofi** (o'nun üstü çizgili) **töbe** (ö'nün üstü çizgili) **Nuri** (i'nin üstü çizgili) **rüya** (a'nın üstü çizgili) gibi.

Arapça'nın **o b a r ı k s e s d e ş l e r i** (consonne emphatique) dilimizde genellikle benzeri kendi sesdeşlerimize çevrilmişse de bunlar kelimenin seslilenmesinde çoğu zaman etkili olmuştur:

zafar>zafer, fakat **zavca>zevce** **işlah** (h'nin altında nokta)>**ıslah**, fakat **isnad>isnat** (a'ların üstü çizgili) **tilsim>tılsım** **talaf>telef** gibi.

Hatta bu seslilenme adı yakın kelimelerin dilimizde farklılaşmasına yaramıştır:

Zam>zam (birinci z'nin altı noktalı), fakat **zam>zem** **safar>safer** (birinci s'nin altı noktalı) **safar>sefer** **ma|mur>ma'mur** (u'ların üstü çizgili) **ratib>ratıp** (a'ların üstü çizgili) **Ratib>Ratip** (a'ların üstü çizgili)

66. Yabancı kelimeler dilimizde kullanıldıkları halleriyle üretim ve çekim ekleri alıp uzatılırlar. Yani yukarıda gördüğümüz gibi (bkz.56) ekler bunların son hece seslilerine uyarlar. Ancak bunlardan bazıları farklı ses yapıları nedeniyle birkaç halde ekleme sırasında sesli uyumundan kaçarlar:

1. Son hecelerinde bir ince **á** bulunan bazı Arapça kelimelere getirdiğimiz ekler ince sıraya düşer, (bkz.13).

dikkátsiz sıhhátli saátte hárfden hárbín gárbe gibi.

2. Bazı yabancı kelimelerin son hecelerinde kalın sesliye rağmen kalan öndamak ve önavurt sesleri ek seslisini ince sıraya düşürürler:

idraksiz iştirakiniz ihmalci alkollü kabullenmek normalleşmek
kalbim sulhe halimiz valste gibi.

3. Hecenin bölünmesi halinde bazı yabancı kelimelerin ikinci hecelerinde ilk hecenin kalın seslisine rağmen bir ince sesli türemiş bulunabilir, (bkz.29):

vakit zulüm kabir kavim haciz ahit gibi.

Bunlar sesli başlı bir ek alıp türemiş seslilerini düşürdüklerinde ekin seslisi ince sırada kalır:

Vakti zulme kabrinde kavmin hacze ahdimiz gibi.

2. Dilim: **Seslilerle Sesdeşlerin Benzeşmesi**

67. Kelimenin seslileri ile sesdeşleri arasında da benzeşmeler olur. Bunlar sesleşme ve boğumlanma yönlerinden kurallı ya da rastlantılı olurlar. Başlıcaları şu olaylarda görülür: **1.** içseste ünlüleşme, **2.** sesdeşlerde atlama, **3.** seslilerde darlaşma, **4.** seslilerde incelme, **5.** dudak seslerinin benzeşmesi. Bunlardan ilk ikisi sesleşme, son üçü boğumlanma olarak benzeşmişlerdir.

I. İÇSESTE ÜNLÜLEŞME

Katı sesdeşler içseste iki sesli arasında ünlü ve ünsüz halleriyle bulunabilirler. Bununla beraber Eski Türkçe'den buyana iki sesli arasında daha ziyade **ünlüleşme** (*sonorisation*) eğilimi görülür:

katun>kadın otag>oda çatır>çadır açığ>acı apa>aba (abla) gibi.

Bu gelişmeye yabancı kelimeler arasında da rastlanır:

katifa>kadife Fatima>Fadime pitta>pide Anatole>Anadolu kapa>kebe şakul>şağul>şavul gibi.

Bu iki sesli arasında kalan bir sesdeşin ünlüleşmesi eğilimidir ki aşağıda göreceğimiz gibi Batı Türkçe'sinde ekleme sırasında bu durumda kalan kök sonunda veya ek başındaki sesdeşlerin geniş ölçüde ünlüleşmesine yol açmıştır.

A. TABANLARIN SONSESLERİNDE

68. Kelimelerimizin sonunda patlamalı katı **b d e g** sesdeşleri -ğ hariç bulunmaz, yalnız bunların ünsüzleri olan **p t ç k** sesleri bulunur. Bunlar eklemede iki sesli arasında veya kendilerinden önceki bir bölümü ile bir sesli arasında kaldıklarında kelimesine göre iki türlü davranırlar: ya değişmez, ünsüz kalırlar ya da ünlüleşirler, **b d c ğ** seslerine dönerler. Tek hecelilerde:

yapan çarpış otu altında sürçer suçum eki kalkar, fakat **dibi kabın giden dördü ucunda hıncı çoğu dengi** gibi.

Çok hecelilerde daha çoğu ünlüleşir, fakat ünsüz kalanları da vardır:

kanadı yoğurdu sepeti ağacı çelengi bırakır çocuğa gibi.

Eklemede sonsesleri ünlüleşen ve ünsüz kalan kelimeleri ayırdetmek için elimizde bir ölçek yoktur. Herbirini söyleyişten öğrenir ve tanırız. Ancak ünlüleşenlere tek hecelilerde ve bazı kelime sınıflarında daha çok, çok hecelilerde ve bazı kelime sınıflarında daha az rastlandığını söyleyebiliriz.

69. Yabancı kelimelerde de aynı olay hüküm sürer. Özellikle eski yazı dili yoluyla gelmiş olanların dilimizde **ünsüzleşmeye** (*assourdissement*) uğramış sonsesleri iki sesli arasında hemen daima yeniden ünlüleşir:

sebebi senedi ilâcı çırağı ve celbi derdi harcı ahengi gibi.

Buna karşılık aslında ünsüzle kapanan kelimelerde bu sesin ünsüz kalmasına özellikle yazı lehçesinde dikkat edilmiştir:

dost-um millet-in hiç-e maç-ı tip-inde halk-a tebrik-i gibi.

Ancak Türkçe kelimeler için bir ölçek olmadığından bunlarda da kelimenin aslı kesin bir ölçek olmamış, çoğu özellikle yeni yazıda ve halk dilinde Türkçe benzerlerine uymuşlardır. Öyle ki aslında ünlüyle kapananlardan birtakımı çekimde ünsüz kalmış, aslında ünsüzle bitenlerden bir çoğu ise çekimde ünlüye döner olmuştur:

hap-ı tüp-ü kümbet-in Sedat-a Perizat-a zamk-ın zaç-ı, buna karşılık **mesleğiniz Sadığın şeridi grubu vinci tekniği** gibi.

Türkçe olsun yabancı olsun bazı kelimelerin de yazı lehçemizde ikili söyleyişlerine rastlanabilir:

sütü X südü kulpu X kulbu işitir X işidir lâyıkı X lâyığı gibi.

B. EKLERİN SONSESLERİNDE

Canlı eklerle uzatılmış kelimelerdeki, yani eklerin sonseslerindeki katı patlamalı sesdeşler de ünsüz şekilleriyle görünürler. Daha ileri eklemede ise bunların iki sesli arasında ünlüleşmesi daha kurallı bir hal alır. Çoğu ünlüleşir, ünsüz kalanları da olur.

geçidi ayırd-ı dalgıcı sevinci tanıdığı geleceği kalınlığı, fakat **akıtır kanatır çıkartır gecikir birikir** gibi.

C. BİRLEŞİKLERDE

70.İçsesteki ünlüleşme birleşen kelimeler arasında da eklemedekine benzer şekilde olur:

harbetmek Hatiboğlu kitapevi südürisi yurdiçi Korkudeli sacayağı hıncalmak Saracoğlu lincetmek gibi.

Ancak bu durumda damaksılar ünlüleşmez, zaten eklemede ünsüz kalanlar gibi (**kırkayak, yoketmek**) ünsüz kalırlar:

çokaz ayakaltı yüksükotu firenküzümü Büyükada Çolakoğlu gibi.

İçseste ünlüleşme çok yaygın bir ses olayıdır. Çok defa ulaşmalı kelime öbekleri arasında da meydana gelir:

Ahmed-Efendi kitab-okuyor, karısı çorab-örüyordu gibi.

Bileşiklerdeki bu ses değişmesini yazıda gösteririz, kelime öbeklerindeki göstermeyiz (**Kasaboğlu**, fakat **kitap almak**).

Patlamalı katı sonseslerin kimi kelimelerde çekim sırasında iki sesli arasında ünlüleşip bazılarında ünsüz kalması dilimize bir çeşitlilik vermekte ve bazı addaş kelimelerin çekimde ayırt edilmesine yaramaktadır (**at ad-ı ad-ı**). Bunları yazıda yalın hallerinde de ayırt etmek için ünlüleşenleri sesin ünlüsüne ait harfle yazıyoruz:

ad at, od ot, sac saç, yedmek yetmek gibi.

Yabancı kelimeler bu tür addaşların sayısını çoğaltmıştır.

had hat, hac haç, küb küp, kalb kalp gibi.

D. EKELERİN ÖNSESLERİNDE

Eklemelerde ekin başındaki katı patlamalı sesdeğin iki sesli veya bir bölünlü ile bir sesli arasında kalması da aynı ses olayını meydana getirir. Yani o zaman bu ses kurallı olarak ünlüleşir:

karada tepeden doğrudur solugan kaşağı iyice deveci doldurmak serdi yılğın duygu alingan gibi, bkz.48.

Yalnız sesli uyumundan kaçan **-ki** ve **-ken** ekleri bu ünlüleşmeden de kaçarlar:

şimdi-ki evde-ki onun-ki hasta-yken bizde-yken var-ken gibi.

II. SESDEŞLERDE ATLAMA

71. Damak ve avurt sesdeşlerinin ikişer boğumlanma noktaları olduğunu ve her birinin ön ve ard, yahut ince ve kalın çeşitleri bulunduğunu görmüştük, bkz. 20, 22. Bunlardan incelerinin ince seslilerle ve kalınlarının kalın seslilerle hece kurduklarını da biliyoruz:

bel dal, kim kız, gök gaga, ege doğu gibi.

A. KURALLI ATLAMA

Bu kural eklemede de hüküm sürer. Bir ekte bu sesdeşlerden biri varsa bu tıpkı ekin seslisi gibi, daha doğrusu ekin seslisiyle birlikte benzeşmeye uğrar. Kökün son hecesi seslisine göre bu sesdeş de ince veya kalın olur. Bu demektir ki bu seslerin boğumlanma noktaları öndamaktan artdamağa, yahut artdamaktan öndamağa, önavurttan ardavurda veya tersine yer değiştirir:

denizler taşlar dizlik çokluk dürmek vurmak içki atkı, görgü saygı bilgin yangın kediceğiz kuşcağız gibi.

Buna *sesdeş atlaması (alternance consonantique)* adını veririz.

Sesdeş atlaması dilimizde kapsayıcı bir kuraldır. Ancak seyrek hallerde ve bazı yabancı kelimelerde atlamadan kaçan damak ve avurt sesdeşlerine rastlanır.

B. AYRIKLIKLAR

73. 1. Kalın / sesi **y** yarım seslisi komşuluğunda incelererek kalın bir sesliyle de ince söylenir olmuştur:

yayla>yayla aylak haylaz boylu oyluk yaylı aylık gibi.

y koruma sesdeşi olarak girdiği bir yerde, 3. kişi iyelik eki almış kalın sıradan adlara **ile** takısı geldiğinde, sesli düşmesiyle **I** ile karşılaşınca yine onu, sonra seslisini inceltmekte, giderek bir büzülme uzunluğu bırakmaktadır, *krş 35*:

dolayı-sı-yıla>dolayısıyla>dolayısıyla>dolayısıyla>dolayısıyla; baba-sı-yıla>babasıyla>babasıile; karısıile; vasıtasıile gibi.(Üstüne çizgi koyamadığımdan, harfleri yineledim.)

Söyleyişte farklı gelişme derecelerine rastlanan bu kalıpta kelimelerin yazılışı hakkında birkaç kere fikir değiştirilmiştir.

2. Yabancı kelimelerde yukarıda gördüğümüz gibi ince avurtsu **I** yer yer kurala uymuş olmakla birlikte (**Allah-ım mal-ı halk-a pul-u asfalt-a**) çoğu zaman atlamadan kaçır, önravurt sesi olarak kalır. Yazılıştta bu durum pek yetersiz olarak gösterilmiştir:

lâf lokma lûgat kalb klor selâm bulvar hol kabul normal gibi.

Bu takım kelimelerden bazıları halk ağzı ile aydınlar söyleyişinde ayrılır:

mahsul-un X mahsül-ün halal-dır X helal-dir petrol-dan X petrol-den kontrol-u X kontrol-ü usul-suz X usul-süz gibi.

3. Yabancı kelimelerde (*bkz. 5*) bazı öndamaksılar kalın seslilerle atlamadan kaçarlar, yani artdamak sesine dönmezler. Bu durum da yazılıştta yetersiz olarak gösterilmiştir:

kâr kâfi aksi imkân idrak hakkâk istihlâk, gâh gâvur gûya rüzgâr tezgâh gibi.

Kalın seslilerle bu öndamak sesdeşleri başka dillerde *ıslak* (*mouillé*) denen sesleri andırır.

4. Yine yabancı kelimelerde bazı artdamaksılar ince seslilerle atlamadan kaçarlar, yani öndamak sesine dönmezler. Bu durumu yazımız göstermez:

***fakir hakiki vakit tetkik nakil krem kredi klişe şagil miğfer
iğbirar grip grev kongre gliserin*** (tüm *k, g, ğ*’lerin altı noktalı) gibi.
III. SESLİLERDE DARLAŞMA

73. Ünlü öndamak sesleri, ***g ğ y*** sesdeşleri çevrelerindeki sesliler üzerinde daraltıcı bir etki yaparlar. Bunu geniş seslilerin *darlaşması* (*rétrécissement*) şeklinde görürüz.

A. DÜZ SESLİLERDE

1. İlk Hecede:

Bazı kelimelerimizde ilk hecedeki ***e*** sesi yazı lehçemizde öndamaksılar önünde veya arasında iyiden iyiye darlaşmış bulunur:

***yéğen yéğit géymek géğirmek géyik éğirmek déğirmen éyi éğri
séğirtmek*** gibi.

Bunlardan bir takımı yazılıştta ***i*** ile gösterilmiştir. Hepsini ***e*** ile yazmak doğru olurdu. İlk hecedeki bu darlaşmış sesliyi yukarıda gördüğümüz (*bkz. 13*) kökten kapalı ***é*** ile (***vérmek démek érken***) karıştırılmamalı.

İlk hecedeki bu birleşme sesinin ekleme sırasında oluşması daha açık olarak görülür:

de-mek, fakat déyen déyecek déyerek déyince déyor, ye-mek, fakat yéyen yéyecek yéyerek yéyince yéyor gibi.

Bunları da hep **e** ile yazmak doğru olurdu.

2. Orta Hecede:

74. Aynı sebeple darlaşma olayı orta hecede daha farklı bir şekilde kendini gösterir. Burada zaten vurgusuz olan hecenin seslisi **y** önünde pek kısalmış ve rengini kaybederek kapalı seslileri andıran bir *silik sesli* (*voyelle terne*) haline gelmiş bulunur. Bunu **ê** ile gösterirsek:

bekle-mek, fakat beklêyen beklêyecek beklêyor, gözle-di, fakat gözlêyen gözlêyerek gözlêyor, başla-mak, fakat başlêyan başlêyarak başlêyor, bilme-mek, fakat bilmêyecek bilmêyerek bilmêyor, gülme-sin, fakat gülmêyen gülmêyecek gülmêyordu, bozma-malı, fakat bozmêyan bozmêyarak bozmêyorum gibi.

Bu sesi yer yer **i i u ü** harfleriyle vermeye çalışmak faydasızdır. Buralarda da fiilin tabanındaki **e** ve **a** harflerini muhafaza etmek doğru olur.

B. YUVARLAK SESLİLERDE

Yine **g ğ y** öndamak seslerinin etkisiyle yazı lehçemizde bazı kelimelerin ilk hecelerindeki geniş yuvarlak seslilerde darlaşma görülür:

**oğur>uğur yokarı>yukarı koyumcu>kuyumcu oğmak>uğmak
yoğurmak>yuğurmak büyük>büyük yürüme>yürüme güzel>güzel
öğütmek>üğütmek göğenmek>gügenmek>güvenmek** gibi.

Rumeli ağızlarında daha yaygın olan bu darlaşma İstanbul ağzına ve dolayısıyla kısmen yazılışa geçmiştir.

IV. SESLİLERDE İNCELME

75. Öndamak ve dişeti seslerinden **y ç ş** çevrelerindeki sesliler üzerinde inceltici bir etki yaparlar. *İncelme* eğilimi taşıyan **i** seslisi de bu gelişmeye yardımcı olur.

A. TAM İNCELME

Nadir olmakla beraber Eski Türkçe'den bu yana bazı kelimeler bu etki ile kalın sıradan ince sıraya geçmiş görünürler:

Tek heceli : **ış>iş şış>şiş pış>piş bıç>biç,**
Çok heceli : **yaşıl>yeşil yana>yine yori->yörü->yürü- ayıt->eyit-**
gibi.

Aynı köklerin kalın ve ince sıradan üremeleri yan yana yaşamakla olabilir:

bıçkı bıçak bıçkın, fakat **biçki biçim, yaşamak yaşarmak,** fakat **yeşil yeşermek, yan-ıl-mak yanlış,** fakat **yine** gibi.

B. YARI İNCELME

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz.64) incelme çok heceli kelimenin yalnız bir hecesinde de olabilir ve böylece kelimeye sesli uyumunu bozar:

Şişman kardeş çiban çıyan ve söyleyişte ikilcim **yıkamak dışarı bıçak şımarık** gibi.

Nihayet eklemede öndamaksıların sıralanması senli benli konuşmada aşırı büzülmelerle birlikte seslileri inceltir:

yapmicam başlıcak miz? almim oturmince gibi.

V. DUDAK SESLERİNİN BENZEŞMESİ

76. Kelime içinde dudak sesdeşleri seslilere, yahut yuvarlak sesliler sesdeşlere etki yaparak boğumlanma benzeşmeleri meydana getirirler. Yani komşu dudak sesdeşlerinin etkisiyle bazı sesliler yuvarlaklaşacağı gibi bazı yuvarlak seslilerin etkisi ile sesdeşler *dudaksılaşmaya* (*labialisation*) uğrayabilir.

A. SESLİLERİN YUVARLAKLAŞMASI

Kelime içinde Eski Türkçe'den bu yana bu etki ile yuvarlaklaşmış az sayıda seslilere rastlanır:

bedük>beyük>böyük>büyük bıçuk>buçuk babur>böbür gibi.

Lehçemizde Türkçe ve yabancı kelimelerde bu olaya eğilim halinde, ikilcim şeklinde veya yerleşmiş olarak rastlanır:

baba>boba X buba papas X popas piliç>An. bilüç biber X büber pınar X punar divar> duvar tawba>tövbe nawbat>növbet>nöbet gibi.

Bu birçok kelimelerin ikinci hecelerinde de dudak sesdeşlerinin etkisiyle sesli *yuvarlaklaşmaya* uğrar veya dudak uyumu kanununa aykırı olarak (bkz. 64) yuvarlak kalmıştır:

çabuk çapul kavun çamur kabuk yavuz avurt kavurmak avutmak savurmak namlu havlu hamir>hamur gibi.

Bu sesli uyumuna aykırılığın yalnız kalın sırada kalmış olduğu görülür.

Bunun tam tersi olarak **f** önsesli bazı yabancı kelimelerde ilk hece seslisinin düzleşmeye (*désarrondissement*) uğradığı görülür:

**fursat>fırsat Furat>Fırat pondiko>funduk>fındık furnus>furun>fırın
fortuna>furtuna> fırtına** gibi.

B. SESDEŞLERİN DUDAKSILAŞMASI

77. Yuvarlak seslilerin komşuluğunda dudak seslerine dönen sesdeşler olur. Lehçemizde bunun göze çarpan örneği yuvarlak sesliler önünde **ğ>w>v** değişmesidir.

koğa>kova gibi **sovan kovan tavuk güvey güveç üvez gövde
övmek dövmek kovmak ovmak,** krş. 34

Bu değişmelerin önemli bir kısmı söyleyişte yerleşmiş ve yazılışa geçmiş bulunmaktadır.

Yuvarlak sesliler önünde **n>m** değişmesi de bu türlü dudaksılaşmanın dikkate değer bir örneğidir:

**koñşu>komşu doñuz>domuz göñlek>gömlek oñurga>omurga koñur
al>kumral** gibi.

Demek ki yukarıdaki iki halde yuvarlak seslilerin etkisiyle genizsi olmayan ve olan iki damak sesi, genizsi olmayan ve olan iki dudak sesine dönmektedir.

3. Dilim: **Sesdeşlerin Benzeşmesi**

78. Yan yana, bazen da yakın yakına sesdeşler birbirlerini etkilerler ve bazı değişmelere uğrarlar. Bu da hemen daima benzeşme şeklinde olur ve *sesleşme benzeşmesi* (*assimilation phonique*) ile *boğumlanma benzeşmesi* (*assimilation*

articulaire) olarak görülür. Nihayet benzeşmenin tam zıddı olan *ayırışma* (*dissimilation*) da yine karşılıklı etkiden gelir.

I. SESLEŞME BENZEŞMESİ

Kelime içinde yan yana gelen katı sesdeşler genellikle ünlülük ünsüzlük yönünden benzeşme eğilimindedirler. Yukarıda da gördüğümüz gibi (*bkz.* 67 v.i.) sesliler ve dilde hemen yalnız ünlü örnekleri bulunan bolünlüler ise ünlüleştirici bir etki yaparlar.

A. KATI SESDEŞLERİN BENZEŞMESİ

1. Eski Kelimelerde:

79. İçseste iki katı sesdeş her ikisi ünlü veya her ikisi ünsüz olarak yan yana görünürler:

dizgin kuzgun cıvgar gövde iğde çiğdem buğday, fakat ***başka ekşi kuşku üstün küspe aksamak*** gibi.

v sesi bazen bu kurala aykırı görünür.

tavşan gevşek devşirmek tavsamak savsamak gibi.

Fakat onun bu yerlerde **w** çift dudak sesi gibi söylendiğini ve bir bolünlü sesdeş etkisi yaptığını (*bkz.* 22) fark ediyoruz.

Yabancı kelimelerde içseste çift katı sesdeşlerden biri ünsüzse ötekini de ünsüzleştirmeye götürür:

bagçe>bahçe idtirab>ıstırap tatkik>tetkik madfun>metfun
ibka>ipka tasbih>tespih vodka>votka röntgen>röntken Şidki>Sıtkı
Ruşdi>Rüştü gibi.

İçseste çift katı sesdeşler bazen ikisi birden *ünsüzleşmeye* uğramış olabilir:

yuwga>yufka öwge>öfke izdemek>istemek gözdermek>göstermek
abdal>aptal ahengder>ahenktar Nuraddin>Nurettin
Abdullah>Aptullah gibi.

2. ekelemede:

80. Bu benzeşme eklemede ayrıksız hüküm sürer. Yani bir katı sesdeşle biten bir kelimeye katı sesdeşle başlayan bir ek geldiğinde iki sesdeş arasında sesleşme benzeşmesi olur. Bu benzeşmede de iki hal vardır:

a. Sesdeş başlı bu ekin önsesi bir süreksiz, bir patlamalıysa, pratikte **t ç k** seslerinden biriyle benzeşme *ilerleyici* olur. Yani bu önses kelimenin sonsesine uyar:

dağ-dan bagaj-da ev-ci sez-gi, fakat **çarp-tı yet-ki giriş-ken raf-**
tan çocuk-çağız ruh-ta genç-çe küs-kün gibi.

Pratikte bu eklerin önsesleri taban sonundaki ünlü **ğ j v z** katı sesdeşlerinden sonra ünlü, taban sonundaki ünsüz **p t ş f k h ç s** katı sesdeşlerinden sonra ünsüz olmaktadır. Bu değişimler yazıda gösterilmiştir. Bu son **8** sesi belletmek için okul kitaplarında *sepet şafak haç* diye anarız.

b. Sesdeş başlı ekin önsesi bir sürekli, bir sızmalı ise, pratikte **s** sesdeşiyse benzeşme *gerileyici* olur. Yani söyleyişte aksine olarak kelimenin sonsesi ekin önsesine uyar:

yüs-süz viraş-sız yas-sınlar süs-sen gibi.

Ünlüleşmeden kaçan **-ken** eki de gerileyici benzeşme yapar:

as-ken akmas-ken garaş-ken gibi.

Bu değişimleri yazıda göstermeyiz, **yüzsüz virajsız akmazken** v.b. yazarız.

Kelime sonundaki **v ğ** sesleri yarım sesliler gibi ekin ünsüz önsesi ile uzlaşırlar, bu gerileyici sesleşme benzeşmesine uymazlar:

Yağ-sız çiğ-se-mek tav-sız döv-sem gibi.

B. BOLÜNLÜLERLE BENZEŞME

81. İçseste bolünlü sesdeşler çevrelerindeki katı sesdeşleri ünlüleştirme gayretindedirler. Ancak bu etkileri canlı eklemede kurallı bir hal alır. Eski lûgat kelimelerinden birçoğunda hem ünlü, hem ünsüz katı sesdeşlerle uzlaşmış görünürler:

yamçı örümcek, arpa torba, yıldı dalga, koytu aydın, yankı yonga, köprü gübre, elçi ikilcim, saklamak ağlamak gibi.

Eklemede ise iki hal vardır:

1. Bir bolünlüyle biten bir kelime tabanına bir katı sesdeşle başlayan bir ek gelince ekin önsesi bir patlamalı ise bu ses her zaman ünlüleşir. Bu bir ilerleyici benzeşmedir. Yok, ekin başındaki sesdeş sızmalı bir katı sesdeşe değişmez:

güzel-ce demir-ci badem-cik köy-ceğiz yol-dan yer-de yan-dı kim-dir koy-dur-mak ver-gi çe-kin-gen uy-gun, fakat yer-siz kızıl-sı dön-sün benim-semek gibi.

-ken -ki -çil -ti ekleri de bu ünlüleşmeden kaçarlar:

uyur-ken senin-ki toplan-tı bunal-tı kır-çıl gibi.

2. Bolünlülerle katı sesdeşler arasında gerileyici benzeşme yürümez. Yani ekin başındaki bir bolünlü kelime sonundaki bir ünsüz katı sesdeşi ünlüleştirmez:

kuş-lar kitap-lık kes-mek yırt-mam ak-rak gibi.

C. SESDEŞ UYUMU KANUNU

82. Yukarıda gösterdiğimiz sesleşme benzeşmesi olaylarından birincisi dildeki yaygınlığı ve genelliği dolayısıyla **sesdeş uyumu kanunu** (*loi de l'harmonie consonantique*) adını alır. Onu toplu olarak şöyle ifade ederiz:

"Bir kelimede içseste karşılaşan iki katı sesdeş ünçe benzeşirler. İkisi de ünlü veya ikisi de ünsüz olur. Ekleme sırasında benzeşme ekin önsesi patlamalı ise ilerleyici, sızmalıysa gerileyici olur."

Bolünlülerden sonra süreksiz, patlamalı katı sesdeşlerin ünlüleşmesini de yukarıki kanuna ekli bir kural olarak şöyle anlatabiliriz:

"Süreksiz bir katı sesdeşle, pratikte t ç k seslerinden biriyle başlayan bir ek bir bolünlü ile kapanan bir köke geldiğinde ekin önsesi ünlü olur." Yukarıdan beri ayrıntılarıyla birlikte gösterdiğimiz sesdeş değişmelerine genel olarak **sesdeş uyumu** (*harmonie consonantique*) deriz.

D. SESDEŞ UYUMUNUN SONUÇLARI

Sesdeş uyumu kanunu ile ona ekli kuralı, bir de içseste ünlüleşme olayını göz önüne alarak eklemeye karşılanan seslerin tabi oldukları şartları ve değişiklikleri bir cetvelde gereği gibi tespit edebiliyoruz:

	Kök sonunda sesli	Kök sonunda bolünlü	Kök sonunda Katı ünlü	Kök sonunda Katı ünsüz
Patlamalılar	Ek başında ünlü			Ek başında ünsüz
Ek başında c	deveci	kömürcü	tuzcu	savaşçı
Ek başında d	kayadan	ağıldan	sözden	çiçekten
Ek başında g	solugan	çekingen	azgın	keskin
Sızmalılar	Ek başında ünsüz			
Ek başında s	sayısız	verimsiz	gössüz	umutsuz

83. Bunlardan yalnız gerileyici benzeşmeyle meydana gelen **gös-süz** şekli yazıda gösterilmez, **gözsüz** yazarız.

Yukarıdaki tablo dikkatle kullanılırsa Türkçe'nin **s e s d e ş s i s t e m i** (consonantisme) hakkında bir fikir verebilir. Buna eklenecek bir cihet de şudur ki sesdeş uyumu ekleme sınırında kalmaz. **Birleşik kelimelerde**, hatta **kelime öbeklerinde** de etkisini gösterir. Birleşen iki kelimenin son ve önsesleri katı sesdeşlerle karşılaştıklarında çoğu zaman söyleyişte bir ilerleyici veya gerileyici benzeşmeye uğrarlar:

İlerileyici: **tokközlü yurttışı üstpaş Aktağ Edip pey**

Gerileyici: **göstaşı yüskarası gassobası Kiskulesi Mümtas Paşa** gibi.

Bu değişimleri yazıda göstermeyiz, birleşenlerin ayrı yazılışlarını muhafaza ederiz. Ayrı yazılan, fakat sesli uyumuna tabi olan de takısı da (bkz. 57) sesdeş uyumundan kaçmaz. Söyleyiş:

ben de amcam da, fakat **Turgut ta dinlemeyip te**. Bu da yazıda gösterilmez, **d** muhafaza edilir.

Anadolu ağızlarında ikilcim kullanışlara da rastlanır:

Hoş keldin. X Hoj geldin. Hoş pulduk. X Hoj bulduk. gibi.

II. BOĞUMLANMA BENZEŞMESİ

84. Bazı sesdeşler yan yana veya biraz uzaktan kurallı veya rastlantılı olarak boğumlanmaları yönünden benzeşirler, birbirlerine yaklaşırlar. Bu değişmelere başlıca bölünlüler veya bölünlülerle katı sesdeşler arasında rastlanır.

A. DUDAKSILAŞMA

Yukarıda (bkz. 76) yuvarlak sesliler komşuluğunda bazı sesdeşlerin dudaksılaştığını gördük. Bazı dudaksı sesdeşler de yan yana geldikleri sesdeşleri kendilerine benzeştirerek dudak sesi yaparlar. Bu ise bir başka türlü **dudaksılaşma** olur. Burada **geniz - diş** sesinin **geniz - dudak** seslerine döndüğü görülür.

1. n>m değişmesi:

n içseste **p b** çift dudaksıları önünde genellikle **m** geniz çift dudak sesine döner. Bu karşılaşma Türkçe kelimelerde nadir olur. Yabancı dillerden kelimelerse bu kurala uygun olarak gelmişlerdir veya Türkçe’de ona uymuşlardır:

anbar>ambar gunboat>gambot imbat kambur tembel perşembe cumba cambaz zampara trampet komposto gibi.

Bu değişme yazımızda gösterilir.

n>m değişmesi kapsayıcı bir kuraldır. Birleşme ve karşılaşmalarda da bu değişme görülür. Fakat yazıda gösterilmez:

Birleşiklerde: **onbaşı>ombaşı bimbaşı sombahar vatamperver kadımbudu Samampazarı Kordomboyu** gibi.

Kelime öbeklerinde: **doksam beş bim bir Hasam Bey Omsam Paşa,**

Söz içinde: --**Kim bilir? --Babam bilir. --Kimim babası? --Senim baban.** gibi.

2. n>m>v (v üstü iki noktalı) değişmesi:

n içseste **f v** diş dudaksıları önünde genellikle başka dillerde tanımadığımız bir çeşit **v** ye, geniz diş-dudak sesine döner, *bkz. 18*. Bu karşılaşma da Türkçe kelimelerde nadir olur. Ona yabancı dilden birçok kelimelerin Türkçe söyleyişinde rastlanır. Bunu bir **v** (*üstü iki noktalı*) harfi ile gösteriyoruz:

manfi>mevfi evfes tevvir Evver confort>kovfor kovvoy (*ikili v'lerin ilki ve teklilerin üstleri iki noktalı*) gibi.

Geniz-çift dudak sesi olan **m** de aynı durumda bu geniz diş-dudak sesine döner:

amwal>evval amphi>avfi tramway>travvay (*ilk v'lerin üstü iki noktalı*) gibi.

Bu benzeşme Türkçe'de bileşiklerde ve kelime öbeklerinde de hüküm sürer:

sov vermek yov vermek erkev varmak --Kiv var? İlhav var. gibi.

Bu son değişme tanınmamıştır.

B. GENİZSİLEŞME

85. Türkçe'de başlıca **n** sesinin yakından ve uzaktan diş ve dudak sesdeşlerini etkilediği ve bunları kendisine benzeştirerek geniz diş ve geniz dudak seslerine çevirdiği (*bkz. 22*) görülür. Buna *genizsileşme (nasalisation)* deriz.

1. l>n değişmesi:

Kalın ve ince **l** içseste **n** geniz diş sesinden sonra çoğu zaman söyleyişte ve her çevrede tam *benzeşmeye (assimilation totale)* *eşitleşmeye (égalisation)* uğrayarak **n** sesine dönüşebilir:

yamlış>yanlış>yannış alnaç>annaç karannık dinnenmek annatmak gibi.

Bu benzeşme canlı eklerle yapılmış kelimelerde ve çekim sırasında da görülür ve hüküm sürer:

yünnü önnük insannar kannanmak elinne gibi.

-le ekinin uzatılmış **-len** şeklide bu benzeşmeye uyarak kullanılır:

ben-nen kamyonnan kocannan seninnen odunnan gibi.

Ama bu **-nen** eki sonradan konuşma dilinde kendi başına bir ek olarak kullanılır olmuştur.

sürüynen kafaynan tırnaknan dayımnan kimnen? gibi.

Söyleyişte hayli yaygın olan bu şekiller yazıda gösterilmez.

Dilimizde **uzaktan eşitleşme** (*égalité à distance*) örnekleri de görülür:

şose>sosa şoson>şoşon şemsiye>şemşiye gibi.

3. b>m değişmesi:

Bu da yine **n** ve **ñ** seslerinin genizsi etkisi ile meydana gelen bir **u z a k t a n b e n z e ŝ m e** dir (*assimilation à distance*). Tatar-Kırgız dillerinde ve Eski Türkçe'den başlayarak Doğu Türkçesi'nde yaygın, Azeri lehçesinde de mevcut bir gelişmedir. Anadolu ağızlarında nadir olmakla beraber (**banak** X **manak** **bungun** X **mungun** **binmek** X **minmek**) bulunur.

Bu benzeşme aslında önsesteki **b** nin uzaktan ilk heceyi kapatan **n** etkisiyle **m** sesdeşine dönmesi şeklinde olur:

ben>men **beñ>meñ** **biñ>miñ** **binmek>minmek** **banmak>manmak**
bengü>mengü **boncuk>moncuk** gibi.

Ekleme ile birinci hece çözülmüş olsa da benzeşme kalır:

meñek **meñiz** **muñalmak**, daha uzaktan **moyun** **moynuz**,
zamir çekiminde **munu** **muna** **munda** **munun** **munca** gibi.

Yazı lehçemizde bazı yabancı kelimelerde de bu değişme görülür:

benefşe>menekşe **benderek>mendirek** gibi.
C. DAMAKSILAŞMA

86. Damak sesleri de kendilerinden önce gelen içsesteki **n** sesdeşini bir boğumlanma benzeşmesine çekerler. Öyle ki bir dış sesi olan **n** genizsiliğini korumakla beraber boğumlanma noktasını komşusuna göre ön veya artdamağa kaydırır. Bundan da yukarıda gördüğümüz (*bkz. 22*) öndamaksı **ñ** (*altında nokta var*) sesleri meydana gelir.

Öndamakta: **eñgel** **süñgü** **yeñge** **düñkü** **çeleñk** **deñk**,

Artdamakta: **añgut** **kañgal** **suñgur** **yañkı** gibi.

Bu değişme eklemede kurallı olarak gerçekleşir. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz.70) bu eklemede iki ek dışındaki eklerin önsesleri ünlüleşir:

Öndamakta: **ekiñgen diñgin üşeñge seniñki,**

Artdamakta: **alıñgan yañgin yoñga yorguñken** gibi.

Bu damaksılaşma yabancı kelimelerde ve birleşiklerde de aynıyle görülür:

leñger piyañgo iñkar zeñgin İñgiltere Añkara ve **ciñgöz yalıñkat üstüñkörü Biñgöl añkaya** gibi.

Kökten **ñ ñ** (altı noktalı) sesdeşlerinin yazı lehçemizde geniz dış sesi **n** ye dönmüş olduğunu söylemiştik, bkz. 20. Yazıda görünmemekle birlikte bu sesler şimdi dilimizde bu yerlerde birleşme sesleri olarak yaşamaktadır.

III. AYRIŞMA

87. Sesdeşler arasında bir de benzeşmenin tam zıddı olan bir gelişmeye rastlanır. Bu olay boğumlanma noktaları aynı veya birbirine yakın olan sesdeşlerden birinin başka bir boğumlanma noktasına atlayarak benzerinden uzaklaşmasıdır. Kelimedeki tekrarı veya **ses itişmesi** ni (cacophonie) gidermek ve **ses akışması** ni (euphonie) sağlamak ihtiyacından doğan bu değişmeye **ayrışma** diyoruz.

Aslında bu da sesdeşlerin karşılıklı etkileri cümlesindendir. Başlıca görünüşleri şöyledir:

A. DOĞRUDAN AYRIŞMA

1. Türkçe kelimelerde ayrışma oldukça seyrek tir:

içerirek> i erlek tepme>tekme kırpma  X kırkma   rpermek X  lpermek d rs rmek>dev irmek a  ı>ah ı nesne X netse gibi.

-il- fiil  atı ekinin **l** ile biten k k nden sonra kunallı olarak **-in** olması da bir ayrışmadır (**bil-in-mek, ol-un-mak**).

2. Yabancı kelimelerde  zellikle halk a zında ikiz sesde leri ve kelimedede sesde  tekrarını gidermek i in yapılmış ayrışmaya daha sık rastlanır:

attar>aktar mu amma X mu amba k nnab X k rnap tannur>tandır fincan X filcan birader X bilader murdar X mundar zelzele X zenzele gibi.

3. İ seste **l** ve **t** den  nce bir **f>h** de i mesine daha  ok halk dilinde rastlanır ki bunu da ayrışmanın bir t r  saymak lazım gelir:

m ft >m ht  m flis>m hl z muft-u-na>muhtuna
flamuri>iflamur>ih lamur gibi.

B. DA ILMA VE  İFT DE İ ME

88. 1. Ayrışmanın bir t rl s  de birleşik, **k a y m a l ı  ** ve **c** sesde lerinin i seste di  sesde leri  n nde c z lmesi olayıdır. Bunlar  o u zaman s yleyi te meydana geldikleri **t  dj** sesliklerinden birincilerini d   r p di eti seslerine, ** ** ve **j** ye d nerler. Buna **d a     l m a** (*d composition*) adını veririz.

i ten>i ten ge ti>ge ti i lik>i lik ictima>i tima>i tima ictihat>i tihat vicdan>vijdan meclis>mejlis ecnebi>ejnebi Necd t>Nejdet İ lal>İ lal gibi.

2. Ayrışma ile benze menin veya tersine birbirini kovaladı ı yerler de olur:

a. Ayrışma yoluyla **m>b** de i mesi sonradan gerileyici bir **n>m** de i mesi vermiştir.

sakla-n-maç > sakla-n-baç > sakla-m-baç çitle-n-mik > çitle-n-bik > çitle-m-bik gibi.

b. Genizsileşme yoluyla eşitleşmiş içses sesdeşlerinin de bazı hallerde yeniden ayrılmaya uyup birincisinin **a ğ ı s s ı l a ş m a y a** (*dénasalisation*) uğradığı görülür:

**añlamak>añnamak>ağnamak diñlemek>diñnemek>diğnemek
göñlüm>göñnüm>göğnüm yañlış>yañnış>yağnış** gibi.

IV. Kısım

SÖZÜN EZGİSİ

89. Dilin sesleri boğumlanmanın insan sesi üzerinde meydana getirdiği renk çeşitlenmesi mahsulüdür. Sesliklerin süresi de ses çeşitlerini artırabilir. Fakat sesliklerin oluşması insan sesinin yükseklik ve yeğinlik vasıfları ile doğrudan doğruya ilgili değildir.

Ancak biz söyleyişte sesler ve heceler arasında yükseklik ve yeğinlik bakımlarından derece farkları meydana getiririz. Ayrıca duraklar yaparız. Öyle ki canlı söz sadece seslerden değil, yer yer şiddetlenip hafifleşen, derece derece yükselip alçalan ve yer yer kesilen hecelerden meydana gelir. Yani biz konuşurken sözü besteleriz. Buna da *sözün ezgisi (mélodie de la parole)* deriz.

Ezgi canlı dilin esas unsurlarındandır. Onu meydana getiren yeğinlik ve yükseklik vasıfları ile durakları ve yazıda bunlarla ilgili olarak **n o k t a l a m a** yı bir arada gözden geçireceğiz.

1. Dilim: Vurgu

Söz içinde soluk hamleleri yer yer ve derece derece yeğinleşir. Buna pareler olarak ses organlarının hareketleri de sertleşir. Böyle şiddetlenme noktalarında meydana gelen heceler yanlarındakilerden yeğinlikçe farklı, yani daha kuvvetli olurlar. Bunlar kelime veya cümle içinde **y e ğ i n l i k d o r u k l a r ı** (*sommet d'intensité*) meydana getirirler ve **v u r g u** (*accent*) adını alırlar.

Vurgunun yerleri ve söz içindeki işleyişleri çeşitlidir. Kelime, belirtme öbeği, cümle gibi sözün her **anlam birliği** (*unité sémantique*) bir vurgu taşır ve kimliğini ondan alır. Vurguyu bu anlam birliklerine ve özel işleyişlerine göre belirteceğiz.

I. KELİME VURGUSU

90. Tekheceli kelimelerden çoğu ve çok hecelilerde hecelerden biri tabii olarak vurguludur:

bi'r ka'z kay'k ş'i'mdi kızılcr'k bulutla'r kırd'a' ata'rım insa'nca bekle'medi İ'zmir gibi.

Buna **kelime vurgusu** (*accent de mot*) deriz. Bu vurgu kelimenin yapısına ait olup sebepsiz yer değıştirmez. Yanlış vurgulanan bir kelime yanlış söylenmiş olur. Bu sebeple:

ta'van ve'rdi hasta'lık sezme'sin İ'stanbul
Türkçe sayılmaz.

A. TABANLARDA VURGU

Türkçe kelimelerde çoklukla son hece vurgulu olur. Bu hece kelimenin yeğlinliğı en fazla hecesidir. Bunda ün de hafif yükselmiş olur. Aslında ikiden fazla heceli kelimelerde yeğinlik derecelenir. Türkçe'de ilk hece biraz yeğın, son hece ise çok yeğın yani **vurgulu hece** (*syllabe accentuée*) olur.

Kelime vurgusu başlıca ekleme, birleşme, kelimenin başka bir kavram sınıfına geçmesi ve söz içinde başka türden vurguların araya girmesi gibi sebeplerle yer değıştirebilir:

Eklemede: **baca'**, fakat **bacada'n kabu'k kabuklu' dinle' dinleme'k örümce'k örümcekle'r örümcekleri'n geçmi'ş geçmişimi'z.**

Birleşiklerde: **gö'z, yaşı',** fakat **gö'zyaşı kara'biber,** fakat **başı'boş.**

Yer adlarında: **karta'l,** fakat **Ka'rtal E'tlik Kö'yceğiz Ko'zlu.**

Değişik kullanışta: **yalnı'z adam,** fakat **ya'lnız sabahları kahveci',** fakat **Ka'hveci! aldı',** fakat **A'ldı başını gitti.** gibi.

B. EKLERDE VURGU

1. Vurgulu Ekler:

91. Ekleme sırasında hemen bütün üretim ekleri ve çekim eklerinin çoğu, fazla hece teşkil ediyorlarsa, tabanın son hecesinde bulunan vurguyu kendi kurdukları heceler üzerine çekerek kelime sonuna doğru yürütürler:

sama'n samanlı'k samanlıkla'r samanlıkları' samanlıklarında' doğra'
doğrama' doğramacı' doğramacılı'k doğramacılıkta'n ge'z gezdi'r
gezdirici' gezdiricile'r gezdiricileri gibi.

Bunlara **v u r g l u e k l e r** (*suffixe accentué*) deriz. Ancak vurgu tabanın son hecesinde değilse bu ekler vurguyu üzerlerine çekemezler:

a'anne a'nnelik taba'ncalı ba'nkada ba'nkalarda Sa'msun'dan gibi.

2. Vurgusuz Ekler:

Son hecedeki vurguyu çekmeyen ekler de vardır:

erke'k erke'kçe bıça'kla çocu'kken gündü'zün gi'tme! Dinle'rim
bakaca'ksınız kalkmalı'yız gibi.

Bunlara da **vurgusuz ekler** (*suffixe inaccentué*) adını veririz. Bunlarda ayrıklıklara rastlanır. Mesela fiil olumsuzluk eki vurgusuzdur, ama kimi yerde vurguyu çeker:

ve'r-me-mek ve'rme ve'rmedi, fakat **verme'm verme'z vermezle'r** gibi.

3. Birleşik Ekler:

İki ve daha fazla heceli ekler de vurgulu veya vurgusuz olabilirler. Bunlar genellikle **birleşik ekler** (*suffixe composé*) olup birleşenlerinin cinsine göre aralarında vurguyu hiç almayanlar, ilk hecelerinde tutanlar, son hecelerine kadar yürütenler vardır:

gece'-leyin so'r-madan kısa'-cası deli'-cesine, fakat **açıl-ı'nca uğra-mı'sken düşün-me'ksizin,** nihayet **kal-aca'k dinle-meli' patla-yasıya'** gibi.

Dilimizde eklerin de doğru vurgulanması önemlidir. Bir ekin yanlış vurgulanması tıpkı **taban**ın yanlış vurgulanması gibi kelimeyi yabancılaştırır. Çünkü uzatılmış kelimede de vurgu kelimenin yapısından sayılır. Kaldı ki biz ayrı eklerle meydana gelmiş addaş kelimeleri de ancak vurguları ile ayırt ederiz:

çalışma' çalı'sma alçakça' alça'kça arkadaşı'm arkada'sım kışı'n
kışı'n görüşünü'z görüşünüz gibi.

Bir kelimenin farklı anlamlarda üç türlü vurgulandığı da olur:

çocuğu'm (benim) **çocu'ğum** (ben) **ço'cuğum!** (hey!) gibi.

C. GERİLEK VURGU

92. Genellikle son hece vurgulu olmakla birlikte, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, birçok kelimelerimizde de bu esas kurala aykırı olarak daha önceki bir hecenin vurgulandığı görülür. Buna **gerilek vurgu** (*accent régressif*) adını veriyoruz. Gerilek vurgu taşıyan kelimeleri bir dereceye kadar öbekleyebiliyoruz:

a. Zarflar da kelime vurgusu çoğu zaman ilk heceye doğru sürülmüş bulunur:

şimdi sonra yarın burada doğruca yeniden şöyle gibi.

Zaten zarf yapan **-in -ce -le** eklerinin de vurgusuz oldukları görülür.

b. Ünlemler de vurgu çoğu zaman ilk hece üzerinde görülür:

ha'ydi! şappadak! va'rda! ya'hu! a'ferin! ma'sallah! ho'ppala! gibi.

Türkçe isimlerin yalın **çağrı hali** nde de vurgu ilk heceye doğru sürüklenir:

a'rkadaş! ga'rson ka'rdeşim! o'ğlum! efe'ndim! gibi.

c. Yer adları nda vurgu hemen daima ilk heceye doğru sürülmüştür:

A'yдын Düzce E'sme Mala'tya A'nkara Çata'lca Bi'recik gibi.

İkiden fazla hecelilerde kullanışa göre vurguları ikilem olanlar da vardır:

İsta'nbul X İstanbu'l Ba'ndırma X Bandı'rma Ana'dolu X Anadolu' gibi.

d. Yukarıki sebeplerle ilgili olmayarak, birçok hayvan adlarında ve akrabalık isimlerinde vurgunun kesin veya ikilcim olarak ilk heceye doğru gerilediği görülür:

day'ı X da'yı ye'nge a'bla te'yeze görü'mce, fakat **baldı'z elti', ka'rga serçe' X se'rçe karı'nca çekir'ge**, fakat **böce'k örümce'k**.

Yazı lehçemizde az, fakat Anadolu ağızları arasında epeyce vurgu farkları vardır. Yabancı dillerden, hele Arapça'dan gelen kelimelerde vurgu dilimizin **vurgulam a sistemi**ne (*accentuation*) başarıyla zorlanmıştır. Öyle ki **seslilenme** ve **sesdeş sistemleri**yle birlikte (bkz. 12 ve 83) bu vurgu sistemi yabancı kelimeleri iyiden iyiye dilimize sindirmektedir. Bununla birlikte yabancı kelimelerde vurgu ayrıklıklarına yine daha çok rastlanmaktadır.

II. ÖBEK VURGUSU

A. BELİRTME ÖBEKLERİNDE

93. Kelimeler söz içinde öbikleştikçe yeni bir vurgu rejimine girerler. İki. Bazen daha ziyade kelimenin vurguları bayağı ortadan kalkar veya pek zayıflar, onların yerine yeğlinliği fazla bir vurgu öbeğe hakim olur:

sofra' örtüsü sütçünü'n çocuğu sevimli' çocuk çocu'k için pe'k tatsız Sıra' bekledim. Gedik Ahme't Paşa gibi.

Buna **ö b e k v u r g u s u** (*accent de groupe*) deriz. Belirtme öbeklerinde vurgulu hece hemen daima belirtenin vurgulu hecesidir.

Bu vurgu öbeğin direği demektir. Belirtme öbekleri bu vurgu etrafında meydana gelir ve ondan ünlüm alırlar.

B. BİRLEŞİKLERDE

İleride göreceğimiz gibi (bkz.260) Türkçe'de **birleşik kelimeler** (*mot composé*) hemen daima belirtme öbekleri şeklinde görülür. Başka bir deyimle birleşik

kelimeler kelime öbeklerinin sabit kavramlar kazanmasıyla meydana gelir. Bu sebeple birleşik kelimelerde vurgu aslında bir öbek vurgusudur. Bu vurgu **basit kelimeler** in (*mot simple*) vurgularına benzemez. Hemen daima sondan önceki hecelerde bulunur ve bir gerilek vurguya benzer:

**sözü'nkısaşı yü'zbaşı fi'ldişi aya'kkabı gü'lkurusu ba'sçavuş
sivri'sinek gözü'dönük anada'ndoğma cana'yakın he'rgün e'naz
ba'setmek hoşa'gitmek başta'nsavmak** gibi.

Birleşenlerin ayrı ayrı veya birlikte yazılmaları vurgu ile ilgili değildir, itibaridir. Bununla birlikte bazı birleşik kelime kalıplarında vurgu son heceye çekilebilir:

açıkgö'z pisboğa'z kırkaya'k alış veri's öteberi' gözüpe'k gibi.

Bunun gibi eski kaynaşmış birleşiklerde de vurgu son heceye doğru yürümüş bulunur, bkz. 50.

bayku's sekse'n sütla'ç haydama'k kahvaltı' Ertuğru'l gibi.

III. CÜMLE VURGUSU

A. YÜKLEM VURGUSU

94. Söz içinde daha büyük bir birlik teşkil eden cümlelerin de ona bütünlük veren bir vurgusu vardır. Buna **cümle vurgusu** (*accent de phrase*) adını veririz. Bu, cümleyi meydana getiren kelime ve öbeklerin vurgularından daha yüksek bir yeğlilik doruğu teşkil eder. Bayağı hallerde cümle vurgusu yüklem üzerinde olur:

Dünkü program güze'ldi. Turgut yarın arabayı getirece'k. gibi.

Cümle vurgusu çok defa üzerinde bulunduğu kelimenin vurgusu ile üst üste düşer ve onu daha yeğinleştirir. Ancak cümle vurgusu sözün anlamına göre gezicidir. Onu

yerine göre cümle unsurlarından herhangi birinin üzerine götürebiliriz. O zaman cümlelerin anlamca ağırlık noktası da o kelime üzerine geçer.

B. DEĞİŞİK VURGU

Böylece bayağı yüklem üzerinde bulunan vurgu cümlelerin öbür üyelerinde görülür:

Turgut yarın arabayı’ getirecek.
Turgut yarı’n arabayı getirecek.
Turgu’t yarın arabayı getirecek.
gibi.

Bu anlamca vurgulamayı daha fazla belirtmek için de çok defa aynı zamanda cümle tertibini değiştiririz:

Yarın arabayı Turgu’t getirecek. (*başkası değil*)
Turgut arabayı yarı’n getirecek. (*başka zaman değil*)
Yarın Turgut arabayı’ getirecek. (*başka şeyi değil*) gibi.

Yani cümle vurgusunu taşıyan kelimeyi yükleme yaklaştırırız. Buna göre cümle vurgusu anlamla da ilgili bir **söz dizimi** unsuru olur, bkz. 444. Bu sebeple ona **mantık vurgusu** (*accent logique*) adı da verilir.

IV. BERKİTME VURGUSU

96. Yukarıda gördüğümüz anlam birliklerine göre vurgular dışında kullanışa bağlı vurgular da vardır ki bunlardan biri **berkitme vurgusu** (*accent intensif*). Bir maksadı, bir duyguyu şiddetle belirtmek için söz içinde bir heceyi olağanüstü vurgularız. Bu öteki vurgulardan yeğlilikçe üstündür. Çoğu zaman zaten vurgulu olan bir hecenin üzerine gelir. Başka heceler üzerine geldikçe de kelimenin asıl vurgusunu çeker. Berkitme vurgusunu iki çeşit sayabiliriz:

A. DUYUŞ VURGUSU

Derin bir duyguyu anlatmak için sözün bir hecesini şiddetle vurgularız. Buna **d u y u ş v u r g u s u** (*accent affectif*) deriz:

ya"zzık güze"l çı"k dışarı o"f Ma"hvoidu adam. gibi.

Duyuş vurgusu çoğu zaman vurgulu hecenin seslisinde **u z a m a** (*allongement*) veya heceyi kapayan sesdeşte **ikizleşme** gibi değişikliklere sebep olur, bkz. 14.

B. OBARTMA VURGUSU

Bir düşünceyi kesinlikle ve önemle belirtmek için de sözün bazı heceleri şiddetle vurgulanır. Buna **o b a r t m a v u r g u s u** (*accent emphatique*) deriz:

Hi"ç bir şey getirmedi. Ki"m olursa olsun. Otu"z bin lira verdim. Su"çlu, su"çsuz hepsi. Ko"cca adam ağlıyor. gibi.

Berkitme vurguları ile birlikte çoğu zaman hecenin seslisi uzatılır. Bazen da bir sesdeş uzatılabilir, bkz. 40. Yani sonraki hecenin önses sesdeşi ikizleştirilip açık olan bir vurgulu hece kapatılır.

Berkitme vurguları dikkatle yerinde kullanılmalıdır. Kötüye kullanılması hitabette **d o k u n a k l ı v u r g u** (*accent pathétique*) adını alır ve sözün tabiliğini bozar.

V. AHENK VURGUSU

96. Müzikte notalar belli aralıklarla vurgulanır. Bir bestenin temposu, söyleniş veya çalınış hızı iki vurgu arasındaki zamanla ölçülür. Konuşurken de aşağı yukarı böyle

belli aralıklarla sözün bazı hecelerini vurgularız. Buna **a h e n k v u r g u s u** (*accent rythmique*) adını veririz. Sözde ahenk tabiatla ahengin bir görünüşüdür.

Ahenk vurgusu çoğu zaman vurgulu bir hecenin yeğinliğini arttırır. Öbür heceler bu vurgulu hece etrafında öbeklenirler. Böylece sözün heceleri **a h e n k ö b e k l e r i** ne (*groupe rythmique*) ayrılmış olur.

Ahenk vurgusu oldukça serbest bir vurgudur. Vurgunun yerleri ve yeğinliği konuya ve konuşan kişiye göre çok farklar gösterir. En çok şiirde ve hitabette belirgin bir hal alan ahenk vurgusu tam olarak ancak söyleyenin ağzından tespit edilebilir.

Bununla birlikte metin halinde bir şiiri, bir hitabeyi okurken tonları gibi onun ahenk vurgularını da canlandırmaya çalışırız. Bu türlü okumaya **y ü k s e k o k u m a** (*récitation*) deriz:

Garbi"n / ucu"nda / so"n kıyıda / e"n gürültülü. / Bir m"et zamanı / gökyüzü kurşu"nla örtülü.

2. Dilim: **Tonlama**

I. SÖZÜN TONLARI

97. Yukarıdaki sesleşme bahsinde (*bkz. 6 v.i.*) insan sesi, ün ve konuşma sesi hakkında bilgiler verdik. Sözün ezgisinden bahsederken de seste yükseklik vasfına değinmiştik, *bkz. 89.*

A. BESTELENME

Müzikte olduğu iyi konuşmada da sesin nispi yüksekliğine perde, yahut ton (*ton*) deriz. Konuşma sesi kayıcı olmakla birlikte müziktekine benzer **y ü k s e k l i k d e ğ i ş m e l e r i** (*variation de hauteur*) gösterir.

Biz her cümleyi anlamına göre adeta **ayaküzeri** (*improviste*) besteleriz. Kelimeleri, cümleleri türlü ses perdelerinden geçirerek onlara anlam incelikleri katarız. Buna **tonlanma** (*intonation*) denir. Şiirde bu bestelenme daha da özentili olur. Sözün ezgisi müzik ezgisine yaklaşır.

Hepsi insan duygularını ifade etmeleri bakımından tonlanmanın dünya dilleri arasında birçok ortak vasıfları vardır. Fakat her dil kendi cümlesini kendi tarzında tonlandırır. Bundan da dillerin kendilerine has olan müzikal etkileri meydana gelir.

Anlama göre tonlamanın incelikleri sınırsızdır. Bazen bir kelimeye, bir cümleye verdiğimiz farklı tonlarla çok çeşitli anlamlar ve duygular ifade edebiliriz.

B. TON ÇEŞİTLERİ

98. Tonlanmanın getirdiği anlam incelikleri ancak kulakla kavranabilir niteliktedir, yazıya ve tarife sığmaz. Bununla birlikte söyleyişin belirgin bir vasfını tonu ile ifade ederiz: **ağır ton, hakim ton, kayıtsız ton, alaylı ton** gibi. Yüksek perdeden, aşağı perdeden gibi deyimlerimiz de vardır.

Sesbilgisi ölçüleriyle tonlanmayı kaba taslak belirleriz. Söz içinde yer yer yanlarındakilerden daha yüksek bir tonla söylenen sesler **yükseklilik dorukları** (*sommet de hauteur*) teşkil ederler. Bunlara genel olarak **yüksek ton** (*ton élevé*) deriz. Öteki hecelerin tonları bu doruklar arasında dalgalanır. Aradaki ton çukurları da **alçak ton** (*ton abaissé*) adını alır. Ancak tonlanmada titreşim sabit olmayıp kayma halinde bulunduğundan bir hecenin tonu çoğu zaman yükselme veya alçalma halinde fark olunur. Öncekilere **yükselen ton** (*ton ascendant*), sonrakilere **alçalan ton** (*ton descendant*) adını veririz. Pratikte önemli olanlar da bunlardır.

II. CÜMLENİN TONLANMASI

99. Gerçi tonlanma yukarıda belirttiğimiz gibi sözün konusuna, kişinin ruh haline ve mizacına göre büyük farklar gösterir. Ancak sözün yapısına ait olmak üzere de bazı tonlanma kuralları vardır. Çünkü belli bir hece üzerindeki yükselen, yahut alçalan bir ton cümlenin cinsini, kimliğini tayin edebilir: **Bildirim cümlesi, şart cümlesi, soru cümlesi** gibi. Buna **cümle tonu** (*ton de phrase*) deriz.

A. BASİT CÜMLEDE

Bildirim cümlesinde ton dalgalanmaları bayağı hallerde vurgulara paralel olarak meydana gelir. Cümle yüksekçe bir tonla başlar, ilk vurgulu heceye doğru yükselir. Sonra düşer, yeniden yükselir. Cümle tonu son hecede bir alçalan tondur:

Bütün yolcular otobüsten indiler. Bugün hastamız daha iyi.

Soru cümlesi ise bir yükselen tonla biter:

Bu yabancı kadın kim? Şoför çantalarımızı getirecek mi?

Bu sebeple bazı hallerde hiçbir soru şekli kullanmadan da sadece bir yükselen tonla bir şey sorabiliriz:

Anlaşıldı? Arabanın numarası? Orada göreceğimiz iş? gibi.

B. BİRLEŞİK CÜMLEDE

Birleşik cümleler in her türlüünde ***baş cümle*** nin bir tonu vardır ki basit bildirim cümlesinde olduğu gibi bir alçalan tondur. Genel olarak önce gelen çeşitli ***ikincil cümleler*** bir yükselen tonla biterler. Bu ton onları esas cümleye bağlayan bir sözdizimi unsurudur, *bkz.455*.

Bakmayla öğrenmek olsa, it kasap olurmuş. Çok söyledim, fakat dinletemedim. Öfkeyle kalkan, zararlı oturur. gibi.

Bağlam cümlesi nde çoğu zaman bağlamı kaldırırız. Sadece bu yükselen ton iki cümleyi bağlamaya yeter, *bkz. 340, 461 v.i.*

Çok söyledim, dinletemedim. Yorgan gitti, kavga bitti. Yemek yedik, biraz konuştuk, yattık. gibi.

Sözün yapısı ile doğrudan doğruya ilgili olan bu tonlanmaya **mantık tonlanması** (*intonation logique*) da denir. Burada yükseklik değişimleri oldukça sınırlıdır.

Duygu ve dileklerimizi ifade sırasında ise çok daha fazla yükselen ve alçalan tonlar kullanırız. Buna **duyuş tonlanması** (*intonation affective*) adını veririz. Burada söz adeta bir **musiki hareketi** (*mouvement musical*) etkisi yapar:

Otur, diyorum sana. Çok, çok teşekkür ederim. gibi.

III. DURGU VE DURAK

100. Bir soluk verme sırasında yapabildiğimiz kadar heceler yaparak bir söz parçası meydana getiririz. Sonra durup soluk alırız. Buna **soluk durgusu** (*pause de souffle*) denir. Aslında dil en küçük söz birliği olan cümleyi soluk durgusuna göre ayarlamıştır. Yani insan bir düşünce birliğini bir soluk içinde vermeye çalışmıştır. Demek ki cümlenin ilk tabii ölçüsü soluktur. Yazı dilinde soluk bahis konusu olmadığı için cümleler baştan beri daha çok eklenmiş ve uzatılmış görülür.

A. GRAMER DURGULARI

Konuşurken çoğu zaman bir solukta bir cümle söyleriz ve alçalan tondan sonra bir **durgu** (*pause*) yaparız. Fakat bazan da bir solukta birkaç cümle, yahut birkaç solukta bir uzun cümle söylediğimiz olur. Bu sonuncu halde cümle içinde uygun yerlerde soluk durguları yaparız. Bu durgular da cümle sonundaki durgu gibi sözdizimi ve anlamla ilgilidir. Bu bakımdan sözün ezgisine aittirler ve unsurlarından sayılırlar.

Uzunca birleşik cümlelerde yükselen tonla biten ilk **yargı öbeği** nden sonra çoğu zaman bir durgu yaparız:

Havalar böyle serin giderse / bu yaz denize giremeyeceğiz. Sen kendi vazifeni yapmadıkça / başkalarına kusur bulamazsın.

Cümle içindeki durgular hemen her zaman sözün bağlantı yerlerini belirtmek ve kavramlarını açıklamak, anlayışı kolaylaştırmak gibi maksatlarla yapılır. Bunlara **g r a m e r d u r g u l a r ı** (*pause grammaticale*) deriz. Ancak gerektikçe bunlardan soluk yenilemek için de faydalanırız.

B. AHENK DURGUSU

101. Nihayet ahenk vurgusuna paralel olarak sözde **a h e n k d u r g u l a r ı** (*pause rythmique*) da yapılır. Bunlar ahenk öbeklerini birbirinden ayıran kısa durgulardır. Şiirde çok iyi fark olunurlar, bkz. 96.

**Düşman geldi / bölük bölük / dizildi,
Alnımıza / kara yazı / yazıldı.
Tüfek icad oldu / mertlik bozuldu,
Eğri kılıç kında / paslanmalıdır.**

Ne mümkün / zulm-ile / bidad-ile / imhayî hürriyet. / Çalış / / idraki kaldır / muktedirsən / / ademiyyetten.

Son mısırda görüldüğü gibi ahenk durgusu ulaşmayı önler, bkz. 32.

C. DURAK

Bir düşünceden bir düşünceye, bir konudan başka bir konuya geçmek için derece derece daha uzun durgular yapmamız lazım gelir. Buna **d u r a k** (*repos*) adını veririz. Durak yazıda **s a t ı r b a ş ı** (*à la ligne*) yaparak gösterilir. Duraklar dinleyenin ve okuyanın sözü toparlayıp sindirmesine yardım eder.

Hitabette durguların ve durakların yerlerini ve ölçülerini tayin etmek birinci derecede önemlidir.

3. Dilim : Noktalama

102.Yazının sözü incelikleriyle tespit etmek hususundaki yetersizliğini yer yer belirttik. Yazıyı fazla işaretlerle doldurmanın da onun pratik değerini kaybettireceğini işaret ettik. Bununla birlikte okumayı kolaylaştırmak için eskiden beri, özellikle sözdizimi değerleri olan, alfabe dışı bazı işaretler kullanılmıştır. Bunlar zamanımızda farklı yazılarda ortak, milletlerarası bir değer kazanmış olup **noktalama işaretleri** (*signe de ponctuation*) adını alırlar.

Noktalama (*ponctuation*) başlıca sözün boğum noktalarını, bazı durgu ve durakları, cümle çeşitlerini göstermeye, dolayısıyla sözün vurgu ve tonlarını azçok hatırlatmaya yarar. Bu işaretleri her dilin ezgi ve sözdizimi özelliklerine göre kullanmak gerekir.

Noktalama işaretlerini **asıl işaretler** (*signe principal*) ve **katma işaretler** (*signe accessoire*) diye iki takıma ayırabiliriz.

I. ASIL İŞARETLER

Asıl işaretler doğrudan doğruya sözdizimi ile ilgili olan işaretlerdir. Burada her birinin başlıca kullanım hallerini gösterebiliriz:

A. NOKTA

103. 1. Basit veya birleşik her bildirim cümlesinin sonuna konur. **Nokta** (*point*) uzunca bir durguya işaret sayılır.

Bu çorba tuzsuz. Evet. Dönecekler, çünkü eşyalarını burada bıraktılar. gibi.

2. Kelimelerin önseslerini veya birkaç harflerini alarak yapılan kısaltmalarda kullanılır:

P.T.T. (Posta, Telgraf, Telefon) **Dr.** (Doktor) **cad.** (cadde) **v.b.** (ve başkaları) gibi.

Milletlerarası ve milli tanınmış kısaltmalar sözlüklerde gösterilir. Özel kısaltmalar ise yayımlarda cetvel halinde verilir. Yeni zamanlarda çok kelimeli kuruluş adlarının, hatta kimi cins adlarının ilk harflerini veya ilk hecelerini çoğu noktasız yan yana getirerek kısaltmalar yapmak yaygın bir hal almıştır:

AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) **Sifaş** (Sentetik İplik Fabrikaları Anonim Şirketi) **d.d.t.** (dichlorodiphényltrichloréthane) gibi.

Tanınmamış kısaltmalar kullanmaktan sakınmalıdır. Yer adlarını da kısaltmak yanlıştır.

3. Nokta rakamların önüne konarak *sıra sayı sıfatları* anlamını verir:

5. (beşinci) **XI.** (on birinci) gibi.

Louis XIV, Fricdrich II. gibi batı dilleri klişelerini Murat IV, Selim III, diye kopya etmek Türkçe olmaz.

4. Sıra göstermek üzere bahis ve satır başlarına konan harfler ve rakamlardan sonra kullanılır:

Şu sayfalarda görülen **1. 2. 3. 4. 5., 93 a. b. c.** satır başları, yukarıya doğru **A. Nokta , B. Ahenk Durgusu, III. Durgu ve Durak** başlıkları gibi.

5. Rakamlar arasına lira ve kuruş hanelerini, binler hanelerini, tarih verirken gün, ay, yıl sayılarını göstermek için konur:

128.75 (yüz yirmi sekiz lira, yetmiş beş kuruş), **İstanbul 10. 5. 1972** gibi.

B. VİRGÜL

104.1. Cümlede aynı işleyişe ortak olup sıralanan kelimeler, belirtme öbekleri ve yargı öbekleri arasına **virgül** (*virgule*) konur:

Korkut, kardeşleri iyi insanlardır. Mutfağı, banyoyu iyice temizlesin. Zeynep ağır başlı, zeki bir kızdır. Doktor telefon etti, sizi sordu. gibi.

Virgül burada bir *ulama bağlamı* yerini tutmaktadır. Üçlü bir sırada daha çok bir virgül ve bir bağlam kullanırız:

Ali, Ülker ve Hasan birlikte gidecekler gibi.

2. Virgül çeşitli bağlamlardan önce, özellikle bağlam cümlelerinde kullanılır:

Hergün bir, hatta bir buçuk saat yürüyüş yaparım. Eczacı, yahut kalfası hazırlayacak. Ne bahçıvan göründü, ne de oğlu. Osman yalnız gelemmez, çünkü yolu bilmez. gibi.

3. *Yanaşma takımlarında* iki kelime arasında virgül kullanılır:

Biz Yıldız'ı, ortancalarını tanıyoruz. Tuğrul Bey, mühendis dün bize gelmişti. Öbürgün, 22 temmuzda başlıyorlar. gibi.

4. Cümlede bir unsurun kendisini izleyen kelimeyle bir belirtme öbeği halinde bulunmadığını anlatmak, yani böyle bir **karıştırmayı** (*confusion*) önlemek için aralarına virgül konabilir:

Dumrul'un, bavulunu taşıması lazım (*Dumrul'un bavulu değil, Dumrul'un....taşıması*). **Bu, adamın niyetini gösterir.** (*Bu adam değil, bu [hal] adamın...*), gibi.

Söyleyişte bu karıştırmayı vurgu veya yüksek tonla önleriz.

5. Bir cümle içindeki, bazan da başında veya sonundaki **saplama öbeklerini** (*groupe parentétique*) ayırmaya yarar:

Bütün erkekler, sakatlar ve yaşlılar hariç, silah altına alınmıştı. Osman'dakiler bir yana, bütün çuvaları toplayacaksın. Yarın, babanızdan bir cevap gelsin gelmesin, bana bir telefon edin. O zaman kelime vurgusu sertleşir, bkz. 94. Para alırsa ödeyecekmiş, aslı yok ya. gibi.

Aşağıda göreceğimiz gibi bu saplama öbeklerini cümle içinde çizi ve parantez arasında da gösteririz.

6. Hitap için kullanılan **çağrı halinde** adlar (*bkz. 286,344*) ve **ünlem öbeklerinden** sonra konur:

Vatandaş, Arkadaşlar, Babacığım, Kardeşim Bedri Bey, Sayın meslektaşım, Yavrum, bu türlü konuşmayın. gibi.

C. NOKTALI VİRGÜL

105. 1. Cümlede aynı işleyişe ortak olup virgüllerle ayrılmış bir sıra kelime ve rakamları takımlara bölmede **noktalı virgül** (*point-virgule*) kullanılır:

İkiye ayrılmışlardı: Ali, Erdoğan, Kaya; Orhan, İsmail, Aydın. Oda numaraları: 123, 124, 125; 302, 303, 304.

2. Virgüllerle ayrılmış iki bağlam cümlesinden birçok üyeli birleşik cümle yaparken araya konur:

"Doluya koydum, almaz; boşa koydum, dolmaz". "At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır". Yüzüne gülersin, şımarır; aldırmazsın, küser.

Noktalı virgül orta bir durguya işaret sayılır. Fakat Türkçe'de az kullanılır.

D. İKİ NOKTA

106. Gelecek söze dikkat çeker. Başlıca şuralarda kullanılır:

1. Bir başkasından *dolaysız söz* nakledeceğimizi bildirince o sözden önce nokta yerine **iki nokta** (*deux points*) koyarız:

Günlük emirde şöyle deniyordu: "Ordular, hedefimiz Akdeniz'dir. İleri!" gibi.

Bu sözleri tırnak içine alırız. Kısa **dolaysız sözleri** (*discours direct*) ise cümle içinde virgülle ayırmakla yetiniriz:

Ben onu tanımıyorum, diye çocuğu başından savmış. Bir atasözü, öfkeyle kalkan zararlar oturur, diyor. gibi.

2. Bir konuya girişmek, bir açıklama yapmak ve örnekler vermek istediğimiz zaman onlardan önce iki nokta koyarız. Şu sayfada gördüğünüz örnekler gibi:

... **gördüğünüz örnekler gibi:** ... **ayırmakla yetiniriz:** ... **iki nokta koyarız:**
...
şuralarda kullanılır: gibi.

3. Sözün bahsettiği maddeleri saymak gerektiğinde onlardan önce:

Eskilerin tanıdıkları dört unsur şunlardır: 1. toprak, 2. su, 3. ateş, 4. hava,
gibi.

E. KESME NOKTALARI

107. Sözün bir yerde kesildiğini ve başta, ortada veya sonda bir parçasının söylenmediğini göstermek için oraya üç nokta, **kesme noktaları** (*points de suspension*) koyarız.

1. Bir **anlatma tarzı** (*manière de parler*) olarak konuşmada bazan **kesik cümleler** (*phrase suspendue*) yaparız ve cümlenin bir parçasını dinleyenin anlayışına bırakırız:

Anlamaz ama... (*bir defa söylemeli*). **Para işine gelince...** (*onu henüz halledemedik*). **Bizi çağırmadınız ki...** (*gelelim*). **Ondan ötesi...** (*biliyorsun*),
gibi.

Sözün bu maksatla kesildiği sonundaki yükselen tondan anlaşılır.

2. Bazı maddeler ve örnekler sayılırken daha başkaları, benzerleri olduğunu, fakat sözün kısa kesildiğini gösterirler:

Hepsi satılık: mutfak eşyası, tabaklar, gümüş takımları... Bir sürü şikayet:
yorulmuş, uyumamış, üzülmüş...

Burada kesme noktaları *falan, ve başkaları* = v.b. gibi belirsiz zamirlerin yerini tutmaktadır.

3. Bir söz naklederken atlamak istediğimiz parçaların yerine kesme noktaları koyarız. Yazmak istemediğimiz bir kelimeyi de noktalarla geçiririz.

Bkz Kamusu Türkî : Nokta-... 3. Kelâmın bittiğine işaret olan benek, durak. Bu bahçeye ... lira fiyat vermişler. Kağıtları B... adında bir kadın almış. gibi.

F. SORU İŞARETİ

108. Bir şey öğrenmek istediğimiz yerlerde cümleyi **soru işareti** (*point d'interrogation*) ile kaparız:

1. Soru cümlelerinin sonuna gelir:

Ne var? Kim söyledi? Nasıl bir gömlek istiyorsunuz? Sağıroğlu yarınki toplantıya gidecek mi? "Benden alâ çiçek var mı?" gibi.

Gerçek soru bildirmeyen soru kelime ve takılarından sonra bu işaret kullanılmaz:

Nasıl oldu, bilemiyorum. Bira buldum mu, içerim. gibi.

Buna karşılık içinde soru kelimeleri bulunmadığı halde yükselen tonla bitip (*bkz. 99*) soru anlatan cümlelerden sonra kullanılır:

Tabii anladınız? Biraz daha? Peki, son fiyat? gibi.

2. Söz içinde parantez arasında bir soru işareti önüne konduğu kelime veya cümlelerin şüpheyile karşılandığını veya ciddiye alınmadığını gösterir:

Bu yolcu Afrikada bulunduğunu (?) söyleyor ve müthiş av hikayeleri anlatıyordu. (Not:Bu tümceyi yazıldığı gibi aktardım. Kitabın sonunda düzeltme bölümü kopmuş. Afrikada yazımının o yıllarda, kullanılan yazım olduğunu sanıyorum. Çünkü bu tür yazımları hep düzelterek aktardım. Ör. Türkçede yi, Türkçe'de. Söyleyora gelince> söyle-mek; söyle-yor...) **O genç adam Aydın Oğullarındanmış (?)** gibi.

G. ÜNLEM İŞARETİ

109. 1. Ünlem işaretini (*point d'exclamation*) genellikle ünlemlerin ve sevinç, hayranlık, acı, korku gibi şiddetli duyguları anlatan cümlelerin sonuna koyarız:

Hey! Sakın ha! Hele hele! Ne güzel tesadüf! Korkunç bir sessizlik! Yazıklar olsun! gibi.

Heyecanlı çağrı ve hitaplarda da ünlem işareti kullanırız. Çok defa da ünlemi veya **çağrı halindeki** (*vocatif*) ismi cümleye bir virgülle bağlayıp ünlem işaretini cümle sonuna koyarız:

Sevgili vatandaşlarım! Yaşar! Orhan Bey! Uyanın, arkadaşlar! Çocuk boğuluyor, imdat' Aferim, seni tebrik ederim! gibi.

2. Söz içinde parantez arasında ünlem işareti önüne geldiği kelime veya cümlelerin hafifseme ve eğlenti ile kullanıldığını gösterir:

Şu senin yüzücülük rekoru (!) Kalifornyada mıydı?

Ruhları davet edermiş (!) bu adam. gibi

II. KATMA İŞARETLER

110. Katma işaretler asıl noktalama işaretlerine yardımcı ve daha çok yazı ve basımla ilgili işaretlerdir.

A. BİRLEŞME ÇİZGİSİ

Birleşme çizgisi (*trait d'union*) noktalamadan ziyade yazıya yardımcı işarettir. Yerine göre kelimelerin, kelime parçalarının, kök ve eklerin birleşik olduğunu göstermeye yarar:

1. İki kelimeyi özel bir anlamda yaklaştırmak, karşılaştırmak veya birleştirmek için aralarına konur. Bunlardan bazıları koşma takım kalıbında birleşik kelime sayılır, *bkz.* 273. Bazan rakamlar arasına da konur:

Hint-Avrupa dilleri, Türk-İngiliz ilişkileri, 1914-1918 savaşı, dış-dudak sesdeşi, 15-18 yaşlarındaki gibi.

Bizim **belirtme öbeklerine** uygun olarak yapılmış .birleşik kelimelerimizde de birleşme çizgisi kullanmak yersizdir (*yurd-ıçı, kanun-dışı, deniz-aşırı*).

2. Dilbilgisinde ekleri ve kökleri ayırdetmek için aralarına birleşme çizgisi koyarız. Bu kitapta gördüğümüz gibi (*bil-gi-siz-lik*).

3. Eski yazı diline ait Arapça ve Farsça belirtme öbekleri ve birleşiklerdeki ekleri ve eklemeleri göstermek için de yerine göre kullanılır:

derd-i maişet Encümen-i Danış talim-ü terbiye sevk-ü idare Dar-ül Fünun Keşf-üz Zaman gibi.

4. Bir satır sonunda bitmeyen kelimenin parçası sonuna konur. Burada son hecenin satıra tam olarak sığdırılmasına dikkat edilir. Yani hece bölünmez:

...***bildirece- ktiniz.*** değil, ***bildirecek- tiniz.*** gibi.

B. ÇİZİ

111. Birleşme çizgisinden biraz daha uzun olan **çizi** (*tiret*) başlıca iki yerde kullanılır:

1. İki veya daha fazla taraflı bir **görüşmede** (*interlocution*) konuşanın değiştiğini dolaysız söz olarak göstermeye yarar. Konuşan değiştikçe satırbaşı edilir:

Turhan sordu:

-- **Ne yapacaksın?**

-- **Reddedeceğim.**

-- **İyi düşündün mü?**

-- **Evet. Bugünkü şartlar altında çalışamam.** gibi.

Bu kullanışta çiziden önce konuşanların adları da konabilir. Tek başına bir kimseden bir dolaysız söz nakletmek için de bir çizi ile satırbaşı yapmak mümkündür:

Ali birdenbire bağırdı:

-- **Bırakmam, Vallahi!**

2. Cümle içinde bir saplama cümleinin başına ve sonuna konur ve asıl cümleden ayırır:

Bütün varlığını – zaten bir evi ile kitaplarından başka bir şeyi yoktu – bir hayır derneğine bağışladı. gibi.

Saplama cümleinin iki virgül ve parantez arasına da alındığını görürüz, *bkz. 113*.

Saplama cümleinin virgülle olduğu gibi (*bkz. 104*) tek uzun çizgi ile cümle sonuna bağlandığı da olur:

Balkan Meselesinin yeni bir safhası Berlin andlaşmasıyla başlar -- burada ayrıntılarına girecek değiliz. gibi.

C. NOKTALI ÇİZİ

112. Satir başlarındaki bahis, madde ve paragraf başlıklarından, bazan da harflerden ve rakamlardan sonra **noktalı çizi** (*point-tiret*) konur. Az kullanılır:

Noktalı çizi .-- , **Madde 12.**-- , **On ikinci Madde** .-- , **B** .-- , **4** .-- gibi.

Aynı yerlerde tercihe göre nokta, iki nokta ve çizi de kullanıldığından bu noktalı çizi vazgeçilmez bir işaret değildir.

D. TIRNAK

Kapsadığı kelime ve cümleleri söz içinde ayırt etmeye ve belirtmeye yarar:

1. Söz içinde yeni veya dikkate değer, önemli bazı kelimeler, söz parçaları çoğu zaman **tırnak** (*guillmets*) içine alınır:

Rusların yeni bir "sulh taarruzu" hazırladıkları anlaşılıyor. Bu bölgeyi "en iyi bildiğini söyleyen" Taşçıoğlu ile görüşüm. gibi.

2. Başka bir kimseden veya metinden söz naklettiğimiz zaman onu –önünde iki nokta olsun olmasın—tırnak içine alırız, *bkz. 108.*

Şair vatani şöyle tarif ediyor.

**"Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır.
Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır".**

Tırnak içinde göstermek yerine nakledilen sözler altı çizilmek ve basımda değişik harflerle dizilmek suretiyle de belirtilir.

E. PARANTEZ

113. 1. Cümlelerin yapısına girmeksizin söze katılan yardımcı, açıklayıcı kelime, rakam, işaret, **gönderme** (*renvoi*) ve sözleri içine alır:

Kıbrıs Anadolu'dan ancak 45 mil (75 Km.) kadar uzaktadır. O tarihte (mayıs 1919) Yunanlılar Anadolu'ya ayak basmış bulunuyorlardı. Soru cümlesinin sonuna bir soru işareti (?) koyarız. gibi.

Eskiden **parantez cümlesi** denen **saplama cümleler** (*phrase paranthétique*) de daha çok parantez içine alınırdı. Şimdi bunları yeğlikle iki çizi veya iki virgül arasında gösteriyoruz, bkz 104 ve 111.

2. Parantez bazan tek olarak satır başlarında veya metin içinde sıra gösteren rakam ve harflerin üzerine çevrilmek suretiyle de nokta yerine kullanılır: Mesela bu parantez bahsinde **1. 2.** satır başlarını **1) 2)** şeklinde de gösterebilirdik.

Buralarda noktayı yeğlemeyiz.

F. KÖŞELİ PARANTEZ

114. Parantezle çevrilmiş bir söz parçası içinde tekrar parantez açmak gerekli olursa **köşeli parantez** (*crochet*) kullanırız. Bu pek seyrek olur:

Bu kelimeyi Kaşgarlı Mahmut da (bkz Divan C. ..., S. ..., [okunuş şüpheli]) almıştır, gibi.

G. PARAGRAF

Geniş bir konunun en küçük bölümlerine **paragraf** deriz. Şu yazdığımız **paragraf** bahsi bir paragraf teşkil eder. Bazı eserlerde bu küçük konu birliğinin başına konan işarete de **paragraf** (*paragraf*) deriz ve üzerine numara yürütülür.

Kanunlarda, tüzüklerde, yönetmeliklerde bir paragraf bir **madde** (*article*) teşkil eder. Bunlar paragraf işareti konmadan numaralanır.

Bir madde veya paragrafın satır başları ile bölünen parçalarına **fıkra** (*alinéa*) deriz.

İKİNCİ BÖLÜM

YAPI BİLGİSİ

115. Kelimelerin yapısı ve uğradıkları anlam ve ilişki değişikliğini bu bölümde inceleyeceğiz.

A. KELİME DAĞARCIĞI

Her dilde anadilden gelen bir **temel kelime** (*mot primitif*) varlığı bulunur. Daha yeni zamanlarda **üretim** ve **birleşim** yolları ile yapılmış veya yabancı dillerden gelmiş kelimelerle birlikte bu varlık dilin **kelime dağarcığını** meydana getirir. **Deyimler**, **atasözleri** (*proverbe*), **fıkralar** (*anecdote*) v.b. de dilin varlıklarındandır.

Dil yaşayan bir organizma gibi zamanın ihtiyacına göre durmadan kendi yapısından kelimeler yaratarak ve yabancı dillerden kelimeler alarak dağarcığını zenginleştirir. Bir yandan da bazı kelimeleri eskitir ve düşürür. Buna göre kelime dağarcığı artan, bir yandan da değişen, yenilenen bir hazinedir.

1. Eski Türkçe'nin Varlığı:

116. Bazı dillerde temel kelime varlığı baştan beri karışmış, birkaç kaynaktan gelmiş bulunur: **Fransızca, İngilizce** gibi. Kimi dillerde ise bu varlık daha az karışmış, daha saf kalmıştır: **Almanca, Türkçe** gibi. O dillerin gramerlerinde de görülen bu fark o ulusların eski tarihlerde başlarından geçenlerle ilgilidir.

Eski Türkçe pek az sayıda yabancı **alıntı kelime** (*mot d'emprunt*) kabul etmiş olmakla birlikte zengin bir **arı dil** (*langue pure*) kelime dağarcığına sahiptir. Kelime yaratma gücü de gelişmiştir. Türkler tarihte hakim ulus olarak yaşadıklarından hakim dil baskısı görmemişler ve konuşmada dillerinin temel kelime varlığını korumuşlardır. Dilimize yabancı kelimeler hep farklı veya ileri teknik ve kültür kelimeleri olarak girmiş olup bunların da çoğu yazı dilinde kalmıştır.

Hunlardan gelen uluslar Avrupa-Asya kıtası üzerinde pek uzun mesafelere yayılmış olduklarından **Türk (Hun) Dilleri** farklı dillerden etkilenmişlerdir. Türkler Müslüman olmazdan önce başlıca Çin ve Avrupa dillerinden kelimeler aldılar. Fakat Eski Türkçe'de, Doğu Türkçesi alanında rastlanan daha çok din ve yönetim hayatına ait yabancı kelimelerden pek az bir kısmı Eski Oğuzca'ya geçmiş görünüyör.

Lehçemizde de bu en eski, kimi dolaylı alıntı kelimelerden kalan yadigarlar sayılıdır. Bildiğimiz kadar:

Sankristçe'den **bal**, Yunanca'dan **bez**, Çince'den **inci**, Orta İranca'dan **şeker, kürküm** (*safran*), Orta Farsça'dan **bağ**, Soğdca'dan **kadın, kağıt**, Sakaca'dan **don** (*geyesi*), Toharca'dan **küncüt** (*susam*) gibi.

Doğu Türkçesi daha çok doğudan, Çince'den etkilenirken Batı Türkçesi'nin öteden beri daha çok batıdan kelimeler aldığı anlaşılıyor. XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmut Oğuzca'nın bir dereceye kadar Farsça etki alanına girmiş olduğunu belirtir. Bu zamanda iki kelime arasındaki farklı kelimelerden bir takımı zaten daha eski zamanlarda **Hint-Avrupa Dillerinden** Oğuzca'ya gelmiş olmalıdır.:

bal / **arı yağı**, **çetük** / **muş** (*kedi*), **kent** / **balık**, **pamuk** / **yün**, **aftabı** / **kumgan** (*bakır güğüm*), **saxt** / **üstem** (*kakma, işleme*) gibi.

2. Orta Türkçe'ye Doğru:

117. Türkler gecinden ve Farslarla temas halinde Müslüman olmuşlar, ardından da İran'da devlet kurmuşlardır. Bu sebeple Müslümanlığın ilk kavramlarından birçoğu bile **Farsça** kelimelerle öğrenilmiş, bunlardan bazıları da lehçemizde kalmıştır:

abdest namaz oruç peygamber günah gibi.

Sonradan din dili olarak **Arapça**'nın etkisi ön plana geçmiştir.

Anadolu ve Rumeli'nde yerleşen ve dallanan dilimizin Arapça ve Farsça'dan kelime alması yazıda sınırsız, fakat konuşmada sınırlı olmuştur. Bunlar çoğu yazıdan, **gözle alıntı** (*emprunt visuel*) kelimelerdir. Anadolu dilimizi iki medeniyet diliyle daha temasa getiriyor: Rumca ve İtalyanca. Ancak bunlar yazılarını bilmediğimiz ayrı medeniyet çevresine ait oldukları için bize hemen yalnız konuşmadan, **kulakla alıntı** (*emprunt auditif*) yolundan teknik kelimeler vermişlerdir:

temel takoz poyraz fırın kaptan gümrük manivela gibi.

3. Yeni Türkçe'de:

XIX. yüzyıl başlarında Batıya açılıyoruz. **Fransızca**'dan gözle alıntı başlıyor ve bu dil batılı kavramların bize aktarılmasında ana kaynak oluyor. Yazı dili olarak **Yeni Osmanlıca** bir yüzyıl boyunca o kelimelere Arapça karşılıklar bularak bu büyük akımı karşılamaya çalışmıştı. Ancak modern bir milli dil vasfını taşımayan Osmanlıca yaratıcı imkanlarıyla birlikte iflas etti. **Yeni Türkçe** modern bir dilin bütün kelime dağarcığını kendi kaynaklarından beslemek gibi büyük bir iddia ile ortaya çıktı.

B. KELİMELERİN YAPISI

118. Kelimeler bir veya birkaç heceden meydana gelmiş, her dile göre ayrı anlam birlikleridir. Kelimelere sözlükteki yalın şekilleriyle **lûgat kelimeleri** deriz (*taş, mine, toprak, getirmek*). Söz içinde onlara çekim ekleri getirerek kelimelerin başka

kelimelerle ilişkilerini kurarız (*Ali-nin, mine-den, toprağ-a, getir-di*). Bunlara da **gramer kelimeleri** adını veririz.

Sözlük kelimelerinden bir takımı bölünmez anlam unsurlarıdır. Çoğu tek heceli olan bu ses topluluklarını daha basit parçalara bölmek mümkün olmaz:

baş su ak boş kırk sev(mek) deve sekiz uyu(mak) gibi.

Bunlara **kökler** deriz. Bir takımı ise anlam değişikliği yapan **üretim ekleri** ile uzatılmış kelimelerdir:

baş-lık su-lu boş-u sev-dir- deve-ci uyu-t- gibi.

Bunlara da **kökenler** (*radical*) adını veririz.

Birleşik kelimelerden ve yabancı kelimelerden de tıpkı köklerden olduğu gibi üretim ekleriyle kökenler yapılmıştır:

can-sız din-daş hasta-lık şeref-li mühim-se radyo-cu ayakkabı-cı kabadayı-lık darcan-lı gibi.

Her üç halde kökenler yeniden üretim ekleri alıp ileri bir anlam değişikliğine uğramış olabilirler:

su-lu-luk boş-a-n din-daş-ça cilt-e-t tat-lı-lık-la düşün-ce-siz-ce gibi.

Gördüğümüz gibi her kelimedede bölünmez bir temel anlam unsuru vardır ki buna **anamlık** (*sémantème*) deriz. Türkçe’de her kök bir anamlık sayılır. Bir anlamla ilgili kavramları genellikle o kökten üremiş veya birleşmiş kelimelerle karşılarız. İş kökünden:

işçi işlik işsiz işlemek işlek işletmek işleme işlenmiş işveren işgüzar işgüç tembelişi gibi.

Bunlar bir **kelime ailesi** (*famille de mots*) meydana getirirler.

Bütün gramer kelimelerinde ilişki değişiklikleri ve kökenlerde anlam değişiklikleri yapan unsurlar (*ekler*) vardır. Bunlara da işleyiş yönünden **yapılık** (*morphème*) adını veririz. Türkçe’de her ek bir yapılık eki sayılır. Yapılıklar tek başlarına kullanılmaz ve bir şey anlatmazlar. Fakat hepsinin bir **anlatımları** (*signification*) vardır. Belli şartlarla eklendikleri kelimelerde anlam kazanırlar.

Kök olsun, köken olsun, birleşik veya alıntı kelime olsun sözlük kelimeleri yalın halleriyle **taban** (*base*) diye anılırlar. Hepsi çekim ekleri alabilir:

su-ya sev-miş deveci-nin bakkal-dan açığız-ler gibi.

Şimdi kelimenin yapı unsurlarını vasıflarıyla belirtelim:

1. Kökler:

119. Türkçe’de kelime köklerinin aslında hep tek heceli anlamlıklar olmuş olduğu sanılıyor. Buna göre sözlük kelimelerimizin ikinci ve daha sonraki hecelerini, birleşme halinde başka kökler değilseler (*haydi < hay de, öbür < o bir*), eski veya yaşayan bir takım ekler teşkil etmiş olacaktır. Ancak bugün dilimizde bulunan birçok iki ve bir miktar üç heceli daha fazla çözümlenmesi imkansız, güç veya şüpheli görünmektedir:

otuz kanat ayak bırak(mak) çiğne(mek) böğürtlen gibi.

Buna karşılık bazı tek heceli kelimeleri ikiye bölebiliyoruz:

ko-ş- ye-n- yu-n- sür-t- ye-m gibi.

Bu görünüş bizi tek heceli kelimelerde de çözümleme araştırmalarına götürür. Gerçekten Eski Türkçe metinler bir takım tek heceli kelimelerimizin çoğu bir açık heceden ibaret daha basit köklerini vermektedir:

sa-t- < sa-mak sı-n- < sı-mak su-n- < su-mak ba-ğ < ba-mak silk- < sil-ik-mek çık- < taş-ık-mak gibi.

Bu sebeplerle kelime dağarcığımızın temeli olan köklerin gerçek sınırını kesinlikle belirlemek mümkün olmaz. Biz çözümlenmesi güç çok heceli kelimeleri de köklerden sayarız.

Kökler dilimizde baştan beri gördükleri vazifeye göre ikiye ayrılmışlardır. Bir takımı doğrudan doğruya **yoğun** (*concret*) ve **yalın** (*abstrait*) varlıkları veya onların vasıf, durum ve ilişkilerini gösteren kelimelerdir (*kuş, dil, sarı, alt, pek*). Bir takımı ise tabiatta olup bitenleri anlatmaya yarayan anlam unsurlarıdır (*ak-mak, kaz-mak, duy-mak, sin-mek*). Birincilere **isim kökleri** (*racine nominal*), ikincilere **fiil kökleri** (*racine verbale*) adını veririz.

Bu iki takım kök üretimde ve çekimde ayrı ayrı, kendilerine mahsus ekler alırlar. Öyle ki isim köküne gelen ek fiil köküne, fiil köküne gelen ek isim köküne gelmez. Böylece dilimizin **ekler dağarcığı** (*existence de suffixe*) da kesinlikle ikiye bölünmüş bulunur.

Türkçe’de isim ve fiil kökleri aynı olan, başka bir deyimle fiil kökü aynı zamanda görülen işin adı veya sıfatı olan kavramlar nadirdir:

tat / tat (*mak*) **göç / göç** (*mek*) **don / don** (*mak*) **şış / şış** (*mek*) **dik / dik** (*mek*) **küs / küs** (*mek*) gibi.

İsim kökleri yalın halleriyle anılırlar:

çam kuş kalın sen yarın de beri oh gibi.

Fiil kökleri yalnız **emir kipinde** yalın görünürler (*dur bak*). Onları ürettikleri bir **kılış adı**, bir **adfiil** şekli ile anarız:

durmak bakmak delmek dürtmek üşümek gibi.

İnceleme sırasında fiil köklerini ayırdetmek için de sonlarına bir birleşme çizgisi koyarız (*dur- bak- üşü-*).

2. Ekler:

120. Türkçe’de bütün **eklerin** (*sonekler*) de aslında tek, veya çok heceli kelimeler olup bir **belirtme öbeği**, bir kullanım örneği içinde birlikte bulundukları kelimeyle kaynaşıp bir yapılık niteliğini kazanmış oldukları tahmin olunuyor. Gelişmelerini izleyebildiğimiz bazı ekler bu faraziyei doğrulayıcıdır. Mesela aşağıdaki eklerin oluşması şöyledir:

-le kaş-la göz < kaş ile göz < kaş il-e (bağlayarak) **köz.**
-dir bir-dir ol < bir dürür < bir turur (*durur, durumundadır*).
-iyor bil-iyor < bil-i yoru < bil-i yori-r (*yürür, devam eder*).

Ekler sesbilgisi bölümünde gördüğümüz kanunlara uygun olarak isim ve fiil köklerine ve genellikle kelime tabanlarına eklenirler ve eklendikleri tabanlarla sesçe benzeşirler. Ses şartları bakımından aralarında bir fark yoktur. Ancak işleyişleri yönünden ikiye ayrılırlar:

a. Bir takımı kelimelerin hal, sayı, durum, zaman, kişi gibi gramer ilişkilerini kurarlar ve sözü teşkil ederler. İşte bunlara **çekim ekleri** diyoruz (*ev-den, kadre-şim, gir-di*).

b. Bir takımı da isim ve fiil köklerine gelip onların anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak farklı kavramları karşılayan kelimeler yaratırlar. **Üretim ekleri** adını verdiklerimiz de bunlardır (*yurt-daş, yor-gun, göz-le-mek, yor-uk-mak*).

İsim ve fiil kökleri temelde iki ayrı **gramer sınıfı** (*catégorie grammaticale*) teşkil ederler ve yukarıda belirttiğimiz gibi (*bkz. 119*) ayrı ayrı ekler alırlar. Bu yönden de ekleri **isme ek** (*suffixe adnominal*), **fiile ek** (*suffixe adverbale*) diye ikiye böleriz:

iz-ci gece-lik süs-le- su-sa- ağaç-lar isme ek; **geç-miş bur-gu a-çıl öde-sin bak-tı** fiile ek olurlar.

Ekleri, özellikle üretim eklerini yaptıkları yeni taban kelimenin cinsine göre de ikiye ayırırız: **isim ekleri** (*suffixe nominal*), **fiil ekleri** (*suffixe verbal*):

iz-ci gece-lik geç-miş bur-gu isim ekleri; **süs-le- aç-ıl- su-sa- yaş-a-** fiil ekleridir.

Ekleri seslilerinin düz ince ve baştaki sesdeşlerinin ünlü şekilleriyle başlarına, fiil tabanı yapıyorlarsa bir de sonlarına birleşme çizgisi koyarak gösteririz:

-ce -siz -me -im -le- -ir- -se- -e- gibi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (*bkz. 48*) biz eklemede **yardımcı sesli** tanımıyoruz.

Eklerden bir takımı da iki ekin bir araya gelmesiyle oluşmuştur:

Ev-ceğiz < ev-cüğ-ez düz-el- < düz-e-l- kes-tir- < kes-it-ür- ver-ici < bér-gü-çi gibi.

Bazan çekim ekleri de **kelime yapımı**nda kullanılmış görünür. Başka bir deyimle bir çekim hali yeni bir kelime anlamı kazanabilir:

Sudan gözde önce sıraya bastı Dursun dağıl- çekil- alış- gibi.

Çekim ekleri bir yana, Türkçe'nin üretim eklerini geldikleri köklere ve yaptıkları tabanlara göre iki yönlü sınıflarsak dört türlü üretim ekimiz olduğu meydana çıkar. Örneğin:

1. isme ek isim ekleri:

-ci -lik -siz; deniz-ci taş-lık dil-siz gibi.

2. İsme ek fiil ekleri:

-e- -se- -le-; kan-a-mak su-sa-mak diş-le-mek gibi.

3. Fiile ek isim ekleri:

-me -gin -it; dol-ma ol-gun geç-it gibi.

4. Fiile ek fiil ekleri:

-in- -dir- -ele-; döv-ün-mek an-dır-mak serp-ele-mek gibi.

3. Kökenler:

121. Yukarıda belirttiğimiz gibi **kelime kökleri** sayılıdır. Ancak dilimizin daha Eski Türkçe devrinde zengin bir **üretim ekleri dağarcığına** sahip olduğu ve kelime aileleri halinde pek çok kökenler yaratmış bulunduğu görülür. Türkçe üretim yoluyla erkenden oldukça zengin bir arı dil **kelime dağarcığı** edinmiştir.

Kökenler bir yandan köklerin, bir yandan da eklerin **bitişme** şartlarına uyarlar. Üredikleri köklere göre **isimden kökenler** (*radical dénomitatif*) ve **fiilden kökenler** (*radical déverbatif*) olurlar. Bunları meydana getiren eklerin, isim veya fiil yapan ekler olmalarına göre de kökenler **isim kökeni** (*radical nominal*) ve **fiil kökeni** (*radical verbal*) olurlar. Yani yukarıda ekler için yaptığımız dörtlü sınıflama aynıyle kökenlerde de görülür:

1. İsimden isimler : **Sütçü arkadaş başlık yazın** gibi.
2. İsimden fiiller : **Önlemek yaşamak evsemek ağarmak** gibi.
3. Fiilden isimler : **Biçim sevgi satıcı gülünç** gibi.
4. Fiilden fiiller : **Uçurmak alınmak kandırmak atıştırmak** gibi.

Kökenler isim ve fiil tabanları teşkil ettiklerine göre üretim ekleri almaya devam ederek ikinci, üçüncü hatta beşinci derecede **üremeler** (*dérivé*) meydana getirebilirler:

gizlice yurttaşlık kaplatmak sığınak sorumluluk çıkartma uydurmacılık duygulandırmak işletmecilik karşılaştırmalı gibi.

Bunların her derecesi kullanılmış olmayabilir. Bazıları, hatta kimi kelimenin kökü de kullanıştan düşmüş, **b i r a k ı l m ı ş** (*obsolète*) bulunur. Bu türlü kökleri veya birinci dereceden kökenleri lehçemizde yaşayan üremeleri ile tespit eder ve çoğu zaman eski metinlerde veya yeni lehçelerdeki varlıkları ile tanıklarız. Yazı lehçemizde kaybolmuş bazı köklerle yaşayan üremeleri karşılaştırdınız 119:

tür (türlü türemek) **us** (uslu uslanmak) **kiz** (gizli gizlemek) **kip** (gibi) **sın** (sınamak) **ök** (öksüz) ***og** (ogluk < oluk) **tarı-** (**darı tarla**) ***ya-** (yakmak yanmak) **tüke-** (tüketmek tükenmek) gibi.

Bu türlü kökenlerle yaşayan üremeleri:

üç-ünç (üçüncü) **tag-ı-** (dağılmak dağıtmak) **ög-re-** (öğrenmek öğretmek) **ek-sü-** (eksik eksilmek) gibi.

Önceki kök veya kökeni belgeleyemediğimiz hallerde kelimenin başına bir küçük (*) yıldız koyarız. Bu kelimelerde bizim kelime dağarcığımızın malıdır. Yerine göre onları canlandırıp kullanışa sokmalıyız.

C. KELİMELERİN SINIFLANMASI

1. Tabii Sınıflanma:

122. Yukarıda gördüğümüz gibi Türkçe’de kelime kökleri tabii olarak iki sınıfa ayrılmışlardır: İsim kökleri, fiil kökleri, *bkz. 119*. Bu ayrılış hem yapı hem işleyiş yönlerindendir. Yani bu iki sınıf kök ayrı iki çeşit üretim ve çekim ekleri alıp söz içinde farklı ilişkiler edindikleri gibi aslında ayrı iki tür kavramları karşılarlar.

Kökenler ve birleşik kelimeler de tıpkı kökler gibi isim ve fiil tabanlarına ayrılırlar. Onlardan farksız olarak çekim ekleri ve daha ileri üretim ekleri alırlar. Yabancı kelimelere gelince Türkçe’de onlar yalnız isim tabanları sayılırlar ve ancak isme ek fiil ekleri ve yardımcı fiillerle fiil işleyişi kazanırlar. Bu duruma göre iki **gramer sınıfına** paralel olarak Türkçe’de her şeyden önce iki **kelime sınıfı** (*classe de mot*) vardır: **isim** (*nom*) ve **fiil** (*verbe*).

Bu arada kelime dağarcığımızda bulunan kelimelerin kaynakları yönünden çeşitlerini de hatırlamış oluyoruz: **1.** Kök kelimeler (*kaz beş seç-*), **2.** Üreme kelimeler (*çiçekçi terlik şaşkın*), **3.** Birleşik kelimeler (*yüzbaşı dişbudak başeğmek*), **4.** Alıntı kelimeler (*mal namaz posta*).

2. Mantıki Sınıflama:

123. Dilin kelimelerini daha çok söz içindeki ilerleyişleri açısından göz önüne alırsak onları sadece isim ve fiil sınıflarına ayırmanın yeterli olmadığını görürüz. Çünkü Türkçe’de de fiil sınıfının bütünlüğüne karşılık yapıcı isim sınıfından sayılan kelimelerin işleyişçe farklılaşmış, cümlede ayrı vazifeler edinmiş oldukları görülür. Bu sebeple isim sınıfını parçalamak ve kelimeleri söz içindeki işleyişlerine göre daha geniş bir sınıflamaya tabi tutmak gerekliliğine uyarız. Bu mantıkça ve çözümcü bir sınıflama olur.

Kelimeler söz içindeki işleyişleri bakımından 8 **söz bölümüne** (*parties du discours*) ayrılır:

1. Ad, yoğun ve yalın bir varlığa ad olan kelimedir; **süt, kaygı, Doğan** gibi.

2. Sıfat (*önad*), bir varlığı vasıflayan, belirten kelimedir; **sarı, beş, hep** gibi.

3. Zamir (*adıl*), bir adın yerini tutan kelimedir; **sen, bu, biri, kendi** gibi.

4. Zarf (*belirteç*), durum ve hal bildiren kelimedir; **şimdi, içeriye, pek** gibi.

5. Takı, isimlere gelip ilişki kuran kelimedir; **göre, için, dolayı** gibi.

6. Bağlam, kelime ve cümleleri bağlayan kelimedir; **ile, ancak, oysa** gibi.

7. Ünlem, seslenmeye, duyushları belirtmeye yarayan kelimedir; **Hey!, Yazık!, Oh!** gibi.

8. Fiil, bir oluş veya kılışı bildiren kelimedir; **düşmek, anlamak, satmak** gibi.

Bu 8 türlü kelimededen ilk yedisi yapıca isim sınıfından sayılır. Demek ki ad isimden bir bölüktür. Bu bölümlemeye göre de yalnız fiiller fiil sınıfındandır. Ancak işleyişte ayrılan bu söz bölükleri hepsi aynı genişlikte ve eş değerde değildirler. Bir takımı esas kavramlara karşılık olurlar ve **özerkli kelime** (*mot autonome*) adını alırlar (*ad, önad, adil, belirteç, fiil*). Bir takımı da yardımcı kavramlara karşılık olurlar ve ancak sözün unsurları arasında ilişkiler kurmaya yararlar (*takı, bağlam, ünlem* [*Bildiğimiz gibi bir de ilgeç=edat var. Yalnız eskiden ilgeç, bağlaç içinde çözümlendiğinden bu kitapta adı geçmiyor./mg.ozgeç*]). Bunlara da **katma kelimeler** (*mot accessoire*) deriz. Bunlara **kelimecik** adı da verilir.

3. Değişmeler ve Başka Sınıflanmalar:

124. İsim ve fiil tabanları yalın halleriyle kullanışta kesin olarak ayrılırlar. İsimler fiil, fiiller isim olarak kullanılmaz, *bkz. 119*. İsim tabanları ise anlamlarının verdiği imkanlara göre ayrıldıkları 7 söz bölüğü arasında daha çok yer değiştirebilirler. Adları sıfat (*önad*), sıfatları ad olarak kullandığımız olur. Katma kelimeler ise çoğu zaman özerkli söz bölüklerinden kullanışla gelen kelimelerdir. Katma kelimeler işleyişçe eklere yaklaşırlar, *bkz.333 v.i.*

Yukarıda gördüğümüz ikili ve sekizli bölünmelerden başka, kelimeler kavram çeşitlerine göre de bölünürler: *zaman, yer, yön, sayı, kişi, kip, çatı* gibi. Yapı, işleşiş ve kavram gibi farklı yönlerden bütün bu sınıflamalar **gramer sınıfları** sayılırlar ki yer yer üzerlerinde duracağız.

Yukarıdan beri gördüğümüz gibi yapıbilgisinin incelediği olaylar iki çeşittir: **1.** Kelimelerin farklı anlamlar için yeni kelimeler yaratmak üzere uğradıkları değişiklikler, buna **kelime yapımı** (*formation de mot*) diyoruz. **2.** Kelimelerin söz içinde mantıki ilişkilerini kurmak için uğradıkları değişiklikler, buna da **kelime çekimi** (*flexion de mot*) adını veriyoruz.

1. Kısım

KELİME YAPIMI

1. Kelime yaratmak:

125. Bir dilin kelime dağarcığı nasıl milli sermaye sayılıyorsa (*bkz 115 v.i.*) o dilde kelime yapımı da milli üretim sayılır. Zamanın getirdiği buluşlar, dinler, fikir akımları dilde yeni kavramları karşılamayı gerektirir. Tabii olarak her milli dil bu işi kendi yapısından kelimeler yaratarak başarmak eğilimindedir. Buna **kelime yaratmak** (*néologisme*) deriz.

Ancak, küçük ölçüde milletlerarası kelime alış verişi bir yana, verici kültürün üstünlüğü ve milli şuur eksikliği sebepleriyle bir dilde yabancı kelime akını, üstelik modası baş gösterirse anadilden kelime yapımı, yani milli üretim duraklar, zamanla milli kelime yapımı vasıtaları körelir. O zaman dil, özellikle yazı dili sınırsız borçlanma devresine girer ve bir **karma dil** (*langue mixte*) olmaya doğru gider.

Dili yabancı kelimelerin kaplamasını önlemek, onu anadilimizden doğru ve güzel yeni kelimelerle zenginleştirmek hareketine **temizcilik** (*purisme*) deriz. Bu arada yazı lehçesinde bırakılmış milli kelimelere yer vermek, **eskiyi almak** (*archisme*) da gerekli olabilir. Ancak bu kavramı dilde aşırı ve çarpık kullanışlara ad olan **tasfiyecilik** ve **uydurmacılık** ile karıştırmamalıdır.

Eski Türkçe’de zengin ve işlek kelime yapımı imkanlarına sahip olduğu görülen dilimiz daha sonra yazı ve medeniyet dili olarak Arapça ve Farsça’nın şiddetli etkisi altında kaldığından gereği gibi yaratıcı olamamış ve işlekliliğini kaybetmiştir. Ancak millileşme hareketiyle birlikte dilin yapı zenginliklerini canlandırmak ve onu yaratıcı kılmak hamlesi de başlamıştır.

2. Kelime Yapım Yolları:

Dilin kelime yapmak, yaratmak işleyişi de iki şekilde belirir. Biri halkın pratik ihtiyaçlarla dilin yapısına uygun olarak icat ettiği yeni kelimelerdir. Buna **halkça yapım** (*formation populaire*) deriz. Öbürü de ilim, din ve sanat hayatının gerektirdiği yeni kavram karşılıklarıdır ki yine dilin yapısına uygun olarak ilgili aydınlarca konan yeni kelimelerdir. Bunlara da **bilgince yapım** (*formation savante*) adını veririz.

Türkçe’nin de kelime kökleri anadilden gelen sayılı basit anlamlıklardır, *bkz. 119*. Bunların zaman içinde artmadıkları görülür. Ancak **yansılama** (*onomatopée*) kökleri yeniden türeyebilir ve bazı diller arasında ortak olabilirler. Kelime yapımı dilde mevcut köklere dayanır ve başlıca iki türlü olur: **1. Üretim, 2. Birleşim**.

Üretim hakkında yukarıda kelimelerin yapısı bahsinde (bkz. 118) ilk bilgileri verdik. Yer yer **birleşik kelimelere** de değindik., bkz. 93. Şimdi bu iki usulü ayrı dilimlerde gözden geçireceğiz.

1. Dilim : Üretim

126. Üretim vasıtaları bir yandan kelime tabanları, bir yandan da belli bir anlatımı olarak onlara eklenen üretim eklerinden ibarettir. Buna göre üretim yoluyla kelime yapmak demek, bir taban ile bir üretim ekini belli şartlar içinde bir kavramı karşılamak üzere bitıştirmek demektir.

Kelime üretimi için kimi hallerde çekim eklerinden de yararlandığımızı söylemiştik, bkz.120. Bunları yerlerinde göstereceğiz. Bunun gibi kelime tabanı dediğimiz zaman bütün kök, köken, birleşik ve alıntı kelimeleri birlikte anladığımızı tekrarlamalıyız. Bunlar çekimde olduğu gibi üretimde de aynı işleme tabi olurlar.

1. Üretimin Çeşitleri:

Yukarıda üretim eklerini ve kökenleri ayrı ayrı incelerken (bkz. 120 v.i.) her ikisinin dörder çeşidi olduğunu göstermiştik. Aslında köken üretim mahsulü bir kelime olduğundan üreme tarifinden ayrılmazsa da bu terim daha basit olanları için kullanılır. Üreme ise her türlü kelime tabanından, kök, köken, birleşik ve alıntı kelimelerden yapılanlara denir. Burada dört türlü üreme kelimeyi daha genişçe belirleyelim.

1. İsme ek isim üretim ekleriyle yapılan isimden isimler: **yaşlık keskinlik ağırbaşlılık avukatlık** gibi.

2. İsme ek fiil üretim ekleriyle yapılan isimden fiiller: **izlemek bıçaklamak göztaşılamak hazırlanmak** gibi.

3. Fiile ek isim üretim ekleriyle yapılan fiilden isimler: **satıcı susturucu gözalcı tahminedicî** gibi.

4. Fiile ek fiil üretim ekleriyle yapılan fiilden fiiller : **sezdirmek** **görüştürmek** **başığdirmek** **kaydettirmek** gibi.

Üretmede esas, kelime yapıldığı anda kökün, daha geniş anlamı ile tabanın taşıdığı anlam ve ekin getirdiği anlatımdır. Bu iki unsur yeni kelimeye bir anlam verecektir. Başka bir deyimle üreme **üreten**lerinin (*formans*) o zamandaki **anlam yüklerine** (*contenu*) göre bir anlam alacaktır.

2. Köklerde ve Eklerde Değişmeler:

127. Kelimenin yapıldığı zaman önemlidir. Çünkü kökler de, ekler de yaşayan unsurlardır, zaman içinde şekil ve anlam değiştirmiş olabilirler. Arada kullanılmaz olmuş, bırakılmış kökler ve ekler de vardır. Sonra zaman içinde veya aynı zamanda birden fazla anlam taşımış ve taşımakta olan köklerin ve eklerin hangi anlam ve anlatımla ele alındığı bilinmelidir. Üretimde kelime ona göre anlam alacaktır (**yaşlık** **yaşarmak**, fakat **yaşlı** **yaşlanmak**).

a. Kökler yönünden bu değişmeleri şöyle özetleyebiliriz:

1. Hiç kullanılmaz olmuş kökler: **kü** (ün) **bün** (çorba) **ıdmak** (göndermek) **kolmak** (dilemek) gibi.

2. eski üremelerde kalmış kökler, bkz. 121: **öksüz** (anasız) **kınamak** (kın=ceza) **sancı**, **sancak** (sanç-mak=sapla-mak) gibi.

3. Birleşiklerde kalmış kökler: **ev bark** (yapı) **subaşı** (sü=ordu) **vazgeçmek** (baz=barış) gibi.

4. Pek şekil değiştirmiş kökler: **taş** (dış) **kop** (hep) **égen** (en) **bérmek** (vermek) gibi.

5. Anlam değiştirmiş kökler. **yaz** (bahar>yaz) **yapmak** (rtmek>kılmak) **turmak** (kalkmak>durmak) gibi.

6. şekil ve anlam değiştirmiş kökler: **tn** (gece>dn) **berk** (sağlam>pek) **ton** (elbise>don) gibi.

b. Ekler yönünden de önemli değişiklikleri göz önünde tutmak gereklidir. Eklerden zamanla şekil değiştirmiş (-ger>-eri, -gi>-ici) ve anlatım değiştirmiş (**br-geli>ver-eli** **ygrek** X **ekşi-rek**) olanlar vardır. Ancak onları canlılıklarına, anlatımlarını ve yaratıcılıklarını koruma derecelerine göre tanımak daha önemlidir. Bu yönden şöyle sıralanırlar:

1. Dilimizde iz bırakmamış ekler: **-sire-** **lsiremek** (yurtsuz kalmak), **-igme** **keligme** (gelen) gibi.

2. remeler bırakmış cansız ekler. **-e-** **dilemek** **yaşamak**, **-ik-** **gecikmek** **gözükmek**, **-el** **atal** **ekel** gibi.

3. Canlı, az verimli ekler: **-it** **geçit** **umut**, **-si** **ocuksu** **kızılsı**, **-se** **susamak** **dursamak** gibi.

4. Canlı, çok verimli ekler: **-ci** **gözcü** **işçi**, **-le-** **ellemek** **taşlamak**, **-iş** **görüş** **kalkış** gibi.

Köklerin ve eklerin bu durumlarını bilmek dilde yaşayan üreme kelimelerinin yaşlarını ve anlam özelliklerini kavramak hususunda faydalı olduğu gibi yeni kelimeler üretme yolunda da kılavuz olur.

I. İSİMDEN ÜREME İSİMLER

128. İsimden isim tabanları çoğu asıl üretim ekleriyle yapılmış, bir takımı da çekim eklerinin anlatımlarına uygun bir üretim işleyişi kazanmaları yoluyla meydana gelmiş

görünürler. Üremeleri eklerin alfabe sırasıyla göstereceğiz. Üremeler kimi zaman bir, fakat çokluk birkaç söz bölüğüne giren kelimeler olur. Bu sonuncuları biz ağır bastıkları sözbölüğüne göre adlandırdık ve değişik kullanışlarını belirtmeye çalıştık. Başlıca **isimden isimler** (*nom dénominatif*) şunlardır:

1. -ce adları:

-**ce** aslında sıfatlara gelen vurgulu bir **küçültme** (*diminutif*) eki, (bkz. 304) yani bir çekim ekidir (*bolca büyükçe*). Uzatılmış bir -**cene** şekli de vardır (***bolcana büyükçene***). Fakat üretim eki olarak da sıfatlara gelmiş ve birçok çeşitli adlar yapmıştır:

akça (*para*) **karaca** (*yaban keçisi, kol kemiği*) **kızılca** (*buğday*) **gökçe** (*güvercin*) **bozca** (*toprak*) **alaca** (*dokuma*) **kokarca** **yakarca** **kaynarca** **delice** **ılıca** **kaplıca** (*kapalıca*) **böğrölce** < **böğürlüce** gibi.

Bazı hastalık adları da bu ekle yapılmıştır:

doluca **sıracı** **boğmacı** **akarca** **sivilce** < **siğilce** gibi.

-**ce** adları sıfatlardan **yeradı** (*nom de lieu*) koymada çok sevilmiştir:

Düzce **Çatalca** **Derince** **Doğanca** **Yenice** **Yarımca** **İkizce** **Çamlıca** **Taşlıca** **Tuzluca** **Kumluca** **Sütlüce** **Küplüce** **Kozluca** **Eriklice** gibi.

Yeradlarında -**ce** ekinin bazı adlara da gelmiş olduğu görülür:

Atça **Darıca** **Kabakça** **Sapanca** **İnece** **İbrice** gibi.

Bu ek birleşik cinsadı yapmada sıfat olarak da kullanılır (***akçaağaç sarıcaarı karacakaz***), fakat bu birleşikler daha çok yeradlarında görülür:

**Akçadağ Karacaova Bozcaada Delicesu Akçakoca Kircasalih Gökçeğöl
Alacahöyük Kızılcahamam Güzelcehisar** gibi.

Farsça'dan dilimize geçmiş **-çe** küçültme adları vardır. Bunlardan bir takımı kulakla alıntıdır:

bahçe<bağçe<bag-çe nalça< na'l-çe kelepçe<külep-çe<kepçe<kefçe,
birtakımı gözle alıntıdır; **tarihçe lugalçe divançe kemançe dimagçe** gibi.

Bunlardan kitapça olanlar **-cik** ekiyle Türkçeleştirilebilir (*lugatçık tarihçik kemancık beyincik*). Yoksa yabancı eki benimseyip (*ki sesli ve sesdeş uyumundan kaçır*) onunla küçültme veya belge adları yapmak Türkçe olmaz (*ilçe tümçe dilekçe gerekçe*).

2. -ce Zarfları (belirteç) :

129. Bu **-ce** aslında isimlere gelen vurgusuz görelilik hali, kimce hali ekidir (baba'mca se'nce devl'tçe, bkz. 288). Öncekinin vurgusuz bir addaşıdır, karıştırılmamalı. Üretim eki olarak da işleyişine uygun zarflar (belirteçler) yapar ki bunlar yerine göre sıfat (önad) da olurlar.

a. Kimce halindeki adlardan birçoğu sözlük kelimesi değeri kazanmışlardır. Bunlar tabanlarının vasıf ve davranışlarını, gereklerini belirten zarflar ve sıfatlar olurlar:

erke'kçe çocukça eşekçe insanca dostça mertçe evce gönülce görenekçe
kanunca akılca hesapça gibi.

Bu ekin uzatılmış **-cesine** şekli de vardır (çocukçasına eşekçesine). Bu adlardan kimisi bir iyelik eki de almış bulunurlar.

yolu'nca gereğince suyunca usulünce kararınca gibi.

b. -ce eki türlü bölüklerden kelimelere de gelerek dilimizin zarflar (belirteçler) dağarcığını zenginleştirmiştir.

ö'nce nice bunca iyice başlıca ayrıca başkaca doğruca oldukça olanca böylece usulca topluca gibi.

Bu anlamda -cik küçültme ekiyle -cecik şekline de rastlanır:

yava'scacık usulcacık hafifcecik sessizcecik gibi.

Bu eki addaşı olan -cek-cik> -cecik ekiyle karıştırmamalı, bkz 130.

Gene bu ekin uzatılmışı olarak bir vurgusuz -cene eki vardır ki aynı anlatımda konuşmada rastlanır:

iyi'cene yavaşcana sessizcene usulcana aptalcana hayvancana.

Bunu da addaşı olan vurgulu -cene' küçültme ekiyle karıştırmamalı, bkz. 128 eskicene' fazlacana'.

c. Aynı -ce eki ulusların adlarına geldiğinde onların hallerini, davranışlarını belirten zarflar (belirteçler), dolayısıyla sıfatlar (önadlar) yapar, Türkçe karşıladılar gibi. Ancak bu kelimeleri biz daha çok o ulusların dillerine, lehçelerine ad olarak kullanırız:

Farsça Almanca Japonca Gagavuzca gibi.

Yazı dilimizin millileşmesi akımında -ce zarfları (belirteç) önemli bir vazife görmektedir:

a. Arapça -en zarflarından (belirteç) bir takımını karşılıyorlar:

ferden = fertçe hukuken = hukukça şeklen = şekilce ırken = ırkça müçtemian
= topluca sarahaten = açıkça gibi.

b. Farsça --ane zarflarını (belirteç) bütünüyle karşılıyorlar:

cahilâne = cahilce rezilâne = rezilce sâfiyane = sâfça dostane = dostça
merdane = erkekçe mecnunane = delice gibi.

c. Arapça -î nispet sıfatlarını (önad) birçok yerde karşılıyorlar:

Arabî = Arapça keyfî = keyifçe vicdanî = vicdanca bedenî = bedence indi =
kendince an'anevi = gelenekçe gibi.

3. -cek Adları:

130. Adlarla ve sıfatlarla (önad) sınırlı yerlerde küçültme eki olarak kalmış olar -cek
(bkz. 296, 304) sözlüğümüzde de az sayıda adlar, sıfatlar (önad) ve zarflar (belirteç)
bırakmıştır:

yavrucak yumrucak sıcak<ısıcak yalınca böcek<böğcek oyuncak şimdicek
çabucak demincek hemencek sağlıcak-la sevdiceğ-im gibi.

Bu ekin uzatılmış -cek -cik> -cecik şekliyle de bazı zarflarımız (belirteç) vardır:

şimdicecik < şimdi-cek-cik hemencecik çabucacık gibi, krş. 129.

-cek adlarına memleketimizde yer adları olarak da rastlanır:

Kuyucak Bulancak < Bulanıkca Göynücek < Göynükcek Bürücek gibi.

4. -ci Adları:

131. Bu ek dilimizin en verimle üretim eklerinden biridir. En eski ve esas işleyişi adlardan kılıcı adı (nom d'agent) yapmaktır. Ancak anlatım alanı çok genişlemiş olduğundan -ci adlarının başlıca anlam çeşitlerini göstermek yerinde olur:

a. Türlü adlara gelip o nesne ile uğraşanı, onu yapanı, satanı gösteren sanatçı adları (nom d'artisan) yapar, krş. -ci-lik 159:

sütçü demirci ekmekçi boyacı doğramacı işçi çiftçi kapıcı odacı denizci
eczacı gazeteci eğitimci tarihçi gibi.

b. Bir nesne ile daha başka türlü ilgili kişiyi gösteren adlar yapar:

gözcü yolcu öncü yabancı konuşmacı aracı dünürücü kiracı davacı gibi.

c. Adlara ve bazı sıfatlara (önad) gelerek kişinin bir şeye alışkanlığını gösteren alışkanlık sıfatları (önadları) yapar:

yalancı doğrucu şakacı kavgacı inatçı batakgı vurguncu ucuzcu uyarıcı
dalgacı akşamcı nişancı dedikoducu karahaberci nemelâzımcı gibi.

Bu kullanışta ekimiz bayağı bir çekim eki gibi her isme gelerek onu seveni, âdet edeni gösterebilir:

Osman pilâvcıdır (pilâvı sever). Sen fazlaca uykucu oldun. gibi.

d. Bir düşüncenin, bir inanışın veya sahibinin taraflılığını gösteren sıfatlar (önad) yapmaya yarar:

ülkücü akılcı maddeci sezgici kaderci ilerici milliyetçi halkçı serbestçi
Darwinci Atatürkçü Hitlerci Maocu gibi.

e. -ci kılıcı adları eki ve uzatmalarıyla yapılmış birçok yeradlarımız vardır:

Demirci Çeltikçi Sabuncu Sığırıcı Bostancı Cebeci Kazancı Tuzlukçu
Sütçüler Yağcılar Evciler Akıncılar Sağmalcılar Doğancılar Sığırılı gibi.

-ci adları yazı dilimizdeki Arapça ve Farsça'dan türlü üremeleri Türkçeleştirmekte çok işe yaramıştır:

a. -ci adları Farsça'dan birçok -ger -kâr kılıcı adlarını karşılamaktadırlar:

Bestekâr > besteci san'atkâr > sanatçı sahtekâr > sahteci kimyager > kimyacı
nağmeger > şarkıcı hayırkâr > iyilikçi gibi.

b. Farsça -dar sahiplik adlarından birçoğunu karşılıyorlar:

kindar > kinci türbedar > türbeci veznedar > vezneci pişdar > öncü dümdar >
artçı sancakdar > sancakçı gibi.

c. Arapça -î nispet sıfatlarından (önad) birtakımını da -ci karşılar:

kemanî > kemancı tanburî > tamburcu reyî > şüpheci nefî > faydacı Batınî >
içyüzcü hesabî > hesapçı gibi.

d. Arapça sıfatfiillerin birçoğunu da bu ekle Türkçeleştirebiliyoruz, krş. 160:

mukallit > taklitçi muakkip > takipçi mümessil > temsilci müddei > davacı naşir
> yayımcı muharip > savaşçı nasir > neşirci müsted'i > dilekçi gibi.

5. -cik Adları:

132. -cik aslında çekim eki olarak adlara ve sıfatlara (*önad*) gelen vurgulu bir **küçültme** ekidir (*odacık kısacık krş. 296, 304.*).

Adlarla bu ek aynı zamanda çeşitli adlar yapan verimli bir üretim eki olur:

**gelincik bademcik kızılıcık bağcık kapçık dipçik tosuncuk dağarcık
maymuncuk tatarcık elmacık bürümcük** gibi.

Bazı hastalık adları da **-cik** ile yapılmıştır:

hıyarcık arpacık kızamukçuk yılcık kabarcık kurbağacık gibi.

Çok dolaylı çağrışımlarla yapılmış olan bu kelimelerde çoğu zaman ekin küçültme anlamı hissedilmez. Ancak kişi adlarına geldiğinde kelime bu anlatımın izini taşır:

Osmancık (*I. Osman*) **Mehmetçik** (*Türk askeri*) **Ayşecik** (*kızcağız*), fakat **yusufçuk süleymancık** gibi.

Yer adlarında da **-cik** adları sevilmiş görünür:

**Gölcük Çınarcık Ovacık Germencik Kalecik Ayvacık Kıbrısçık
Kuzguncuk Osmancık Ayancık Yakacık Mihaliççik Pazarcık**
(*Bulgaristan'da*) **Karacık** (*Türkistan'da*) gibi.

Bu küçültme adları terimlerde Fransızca'dan Arapça'ya tercüme Osmanlıca küçültme adlarının yerini tutmaktadır:

ventricle = buteyn = karıncık auricule = uzeyn = kulakçık cervelet = muheyh = beyincik nucléole = nuveyt = çekirdekçik corpuscule = cüseym = cisimcik granule = hubeybe = tanecik gibi.

Sıfatlara (önad) geldiğinde **-cik** eki **aşırı küçültmeyi** (*diminutif excessif*) karşılar (kısaca kısarak kısacık krş. 304) ve vurgusunu düşürür. Bu haliyle başka bölüklerden kelimelere de gelerek küçültme anlamında ve türlü kullanışta üremeler yapar:

incecik ufacık sıcacık küçücük daracık azacık biricik (bkz. 34 ve 39) **kimsecik şuracık minicik hoppacık** gibi.

-cik ekinin aşırı anlatımıyla **-ce** zarflarını (*belirteç*) ve **-cek** adlarını uzatmaya da yaradığını gördük, bkz. 129, 130.

6. -cil Adları:

133. Az kelime vermiş vurgulu bir üretim ekidir. Lehçemizde bir takım avcı kuşları, yırtıcı hayvanları yedikleri hayvanın, nesnenin adıyla adlandırılan kelimeler vermiştir:

balıkçıl tavşancıl yılcıl sıçancıl adamcıl çamurcul gibi.

Ancak daha geniş anlatımını Anadolu ağızlarında kalan üremeleri gösterir:

evcil bencil anacıl babacıl elcil öncül soncul avcıl gibi.
alımcıl insancıl (*insanı seven*) da böyle, fakat **ölümcül** (*ölücü*) ayrıdır.

Eski Türkçe'de de nadir kelimeler bırakan (*yağmurçıl tüpüçil*) bu ekin lehçemizde hakim anlatımı yeyen ve seven olarak belirlemektedir.

Daha Kaşgarlının (1072) az verimli saydığı bu ek anlatım özelliği sebebiyle terimler yapmak hususunda zamanımızda işlek hale gelmiş ve işe yaramıştır. **-cil** adları Fransızca'dan **-vore** (kemiren) **k ö k - e ki** (racine- affixe) ile gelen kelimeleri gereği gibi karşılamaktadır:

piscivore = akil ül-esmâk = balıkçıl granivore = akil ül-hububat = tanecil insectivore = akil ül-haşarat = böcekçil omnivore = akil ül-kül = herşeycil gibi.

Bunun gibi:

carnivore = akil ül-luhum = etçil herbivore = akil ül-haşaiş = otçul olur. Etobur otobur karşılıkları ancak **aşağılayıcı** (préjoratif) bir anlam taşıyabilir. Belki **budjetivore = ulufekar, vazifekar = bütçeobur** karşılığı olabilir.

-cil ekinin anlatımı Fransızca karşılığındaki gibi **-cide** (öldüren) anlatımına yaklaştırmaz, **-phile** (seven) anlatımına kaçır. Bu sebeple **-phile = muhibb-** kök-eki ve yakınları ile yapılmış terimleri karşılamakta da başarıyla kullanılmıştır:

hydrophile (sinek) = muhibb ül-ma = sucul muhibb ül-rutube = nemcil muhibb ül-yubuse = kurakçıl muhibb ül-milh = tuzcul muhibb ül-kils = kireççil arémicole = kumcul saprophyte = çürükçül gibi.

Ama **soycul = asil**, dersek olmaz. Bizim o anlamda **soylu soydan** kelimelerimiz vardır.

7. -cin Adları:

134. Eski bir üretim eki olmakla birlikte az kelime vermiştir. Vurguludur ve aslında bir nispet eki olduğu bellidir. Ona bir sıra kuş adlarında rastlıyoruz:

balıkçın (balıkçıdan ayrı) **kaşıkçın güvercin bayırcın bildirçin** gibi.

Daha birkaç kelimedede **-in** X **-im** *değişik*leri (*variante*) ile görüldüğünü sanıyoruz:

tokurcun X **tokurcum** **ikircin** X **ikircim** X **ikilcim**.

8. -çil Sıfatları (önad):

Anlatımı ve önsesinin akıcılar önünde ünlüleşmemesi ile **-cil** ekinden ayrılır. At rengi olarak **demir kır** gibi **demir çil**, **çil at** birleşik sıfatları (*önad*) bu ekin belki çok eski olmayan bir zamanda **çil** (*benek benekli*) kelimesinden doğduğunu gösterir. Pek sayılı renk sıfatlarına (*önad*) gelerek bu renklere benzer, bunlarla benekli anlamlarını getirir:

akçıl kırçıl gökçül (**-imtrak** sıfatlarına [*önad*] *yaklaşırlar*).

9. -de Zarfları (belirteç):

135. Bu ek isim çekiminin **kimde halini** meydana getiren vurgulu çekim ekidir (*evde tarlada krş. 286, 287*). Fakat yer yön, zaman, miktar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar (*belirteç*) yapar:

önde artta yanda içte dışarıda günde geçende dakkada yüzde hesapta elde sözde görünürde gibi.

Bu isimler bir iyelik eki de almış olabilirler:

yerinde sırasında yolunda üzerinde tavında çağında vaktinde aslında hakkında formunda gibi.

-de zarfları (*belirteç*) türlü isim bölüklerine geçerek çok çeşitli kullanılırlar:

müdürün gözdesi ayakta bira sahanda yumurta hakkında konuşmak mesele üzerinde gibi.

-de zarfları(*belirteç*) yazı dilimizdeki Arapça **-en** zarflarından (*belirteç*) birçoğunu karşılamaktadır:

halen = halde mahallen = yerinde zahiren = görünüşte esasen = esasında gıyaben = gıyabında zaten = aslında gibi.
10. -dek Adları:

136. Yansılamalardan -de- ekiyle yapılmış fiil kökenleri vardır (kütürde- takırda-). Bunlardan üremiş -ik sıfatları (kütürdek fıkırdak) ad da olurlar, bkz. 171. İki ek kaynamış, isim tabanları olan yansımalardan doğrudan doğruya yansılama adları (nom-onomatopée) yapan bir -dek eki meydana gelmiş olduğunu görülmektedir.

kıkırdak çekirdek böğürdek bingıldak fııldak yapıldak donguldak çakıldak fıkırdak şakırdak Zonguldak gibi.

Bunlar -de- fiilleriyle yan yana yaşamakta ve birtakımının -de-k ayrı ekleri ile birtakımının -dek birleşik eki ile yapıldıklarını kabul etmek gerekmektedir.

Bunlardan kimisi a y g ı t a d l a r ı dır (nom d'instrument). Yani Türkçe'de -dek ekinin bu anlatımla değerlendirildiğini görüyoruz:

ışıldak = projekteur pırıldak = réfléchir gibi.

11. -dem Adları:

Eski ve Orta Doğu Türkçesi'nde sayılı kelimeler canlı bir -dem ekinin varlığını gösteriyor:

kündem (güneşli) erdem (yiğitlik) öktem (gururlu) teñridem (ilahi) saydam (duru) birdem (birlikte) bogdam (küflü) tildem (dil çevikliği).

Bunlara karşılık dilimizde de az sayıda sıfat (önad) ve ad olan -dem isimleri kalmıştır:

yıldam koldam yoldam ildem yordam çiğdem gibi.

Kimi ad, kimi sıfat (önad) olan bu kelimeler aslında nispet sıfatları (önadları) olmuş olabilirler. Gündem erdem saydam gibi bırakılmış -dem isimleri yazı dilimizde farklı anlamlarla yeniden yer almaktadır.

12. -den Zarfları (belirteç):

137. Bu ek de vurgulu olup aslında isim çekiminin kim-den halini meydana getirir (evden tarladan krş. 286, 287). Fakat -de eki gibi yer yön, zaman miktar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar (belirteç) yaratır:

üstten arkadan tepeden baştan dıştan dünden birazdan sonradan eskiden toptan hepten yoktan gerçekten candan şakadan mahsustan gibi.

Bu isimler bir de iyelik eki almış olabilirler:

içinden arkasından arasından gecinden yüzünden aslından kökünden gibi.

-den zarfları (belirteç) da türlü isim bölümlerine geçerek çeşitli kullanılırlar:

Bir candanım yok, havadan kazanç, polis tarafından, temelinden bozuk, kafadan atmak, önceden söylemek gibi.

-den zarfları (belirteç) da Arapça'dan yazı dilimize gelmiş bazı yazı şekillerini karşılamakta işimize yaramıştır:

a. Arapça -en zarflarından (belirteç) birçoğunu dilimizde -den zarfları (belirteç) ile karşılamaktayız:

dahilen = içerden haricen = dışarıdan hakikaten = gerçekten bağdeten = aniden muahharen = sonradan ilkaten = yaratılıştan gibi.

b. Arapça -i nispet sıfatlarından (önad) bir takımı da -den sıfatlarıyla (önad) karşılanmaktadır:

samimi = candan kalbî = gönülden semaî = kulaktan tabî = kudretten cezrî = kökten kalbî = önceden gibi.

13. -deş Adları:

138. Bu ek Eski Türkçe'den beri tanıdığımız, az verimli olmakla birlikte anlatımı belirli, kullanışlı bir üretim unsurudur. Aslında kişiler arasında ortaklık, beraberlik bildiren eşlik adları (nom de communauté) ve sıfatlar (önad) yapar:

karındaş > kardaş > kardeş yoldaş arkadaş koldaş boydaş tayadaş omuzdaş ayaktaş addaş > adaş gönüldaş evdeş sınırdaş gibi.

Bu ekle yapılmış kelimelerin en çoğu kalın sıradandır. Belki bu sebeple bazı alıntı tabanlardan yapılmış veya daha yeni -deş adlarında, ekin sesli uyumundan kaçarak kalın sıradan kaldığı, bazan da sesdeş uyumundan kaçtığı görülür:

vatandaş sırdaş haldaş aşıkdaş gibi dindaş meslekdaş, emekdaş köydaş argo büzükdaş gibi.

-deş ekinin karın-da eş > karın-daş gibi bir birleşikten geldiği sanılıyor.

Yeni Türkçe’de -deş eki erkenden canlılık göstermiş ve daha geniş bir anlatım ile yaratıcı olmuştur.

yurttaş soydaş ırkdaş çağdaş ülküdaş oydaş

gibi kelimeler sevilmiştir. Terimleşmede de bu ek çoğu zaman Farsça’nın hem-, Fransızca’nın co- (con- com- col-), syn- (sym-), homo- gibi örneklerini, Arapça’nın mu- sıfatfiillerini karşılamaktadır:

compatriote = hemşehri = yerdeş yurttaş

synchrone = hemzaman = zamandaş

sympathisant = hemdil = duygudaş

coincident = müterafık = olumdaş

homogène = mütecanis = cinsdeş

homochrome = hemreng = renkdeş

homomorphe = hemşekil = şekildeş

gibi;

ve bu kitapta:

synonyme = müteradif = anlamdaş

homonyme = hemnam = addaş

consonne = hemaheng = sesdeş

gibi.

14. -dirik Adları:

Bu ek az sayıda aygıt adları vermiştir:

boyunduruk burunduruk diş(in)dirik eğindirik çığindirik cibindirik gömüldürük oğulduruk sakalduruk gibi.

Bana göre bu ek insan ve hayvan organları adlarına gelerek ollarla ilgili aygıt adları yapmaktadır. -duruk durmak fiilinden tutan anlamında bir birleşenden gelmekte olmalıdır. Aynı anlamda burunduruk = burunsalık değişimi faraziyemizi destekler sanıyoruz.

15. -e Zarfları (belirteç):

139. Türemeli ve vurgulu -e eki -de ve -den ekleri gibi aslında isim çekiminin kime halini meydana getirir (eve, tarlaya, krş 286, 287). Fakat bu da onlar gibi yer yön, zaman, miktar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar (belirteç) yapar:

öne sağa uca alta yukarıya beriye yarına haftaya yaza ucuza sıraya havaya gürültüye gibi.

Bu isimler bazan bir iyelik eki almış olarak da -e ekini kabul ederler:

dibine ortasına dikine tersine aksine yanlamasına akşamına boyuna boşuna suyuna başına inadına gibi.

-e zarfları (belirteç) da farklı isim bölümlerinde görülürler:

öne sürmek yukarıya dönük ucuza almak tersine çıkış inadına sert boşuna gayret gibi.

-e eki Eski Türkçe aynı anlatımda -ge ekinden gelmektedir. Dilimizde bu eki eski şekliyle taşıyan birkaç dönüşmüş (figé)kelime vardır:

özge başka dizge (uzun çorap) içge (iç taraf) gibi.

Deyimler ve terimlerde de -e eki kimi zaman Latince'nin ad- öntakısını karşılar:

ad gloriam = şerefe, havaya ad patres = geçmişlerine (kavuşmak, ölmek) ad litteram = harfi harfine ad libitum = keyfe (göre)

Bu kitapta: adnominal = isme (ek) adverbial = fiile (ek).

16. -eç Adları:

-eç sesi bir küçültme dolayısıyla bir berkitme eki olup düşmeli ve vurguludur. Az sayıda adlar ve sıfatlar (önad) bırakmıştır:

topaç kıraç kulaç bakraç küpeç gedeleç anaç yamaç babaç Eski Türkçe'den begeç ekeç ataç gibi.

Bu küçültme adlarını fiilden -eç adlarıyla karıştırmamalı, bkz. 195.

17. -edek Zarfları (belirteç):

Kapalı tek heceli yansılamalara gelerek yansılama zarfları (adverbe-onomatopée) yapan vurgusuz bir ektir (Gemi zıngadak karaya oturdu.). Yansılamanın kökü çoğu zaman çift sesdeşle biter:

hartadak gümbedek şırpadak cumbadak tıngadak zartadak gibi.

Vurgu kök üzerinde kaldığından tek sesdeşle biten yansılamalarda bu ses çoğu zaman ikizleşir:

patadak X pattadak hoppadak loppadak güppedek küttedek rappadak
cuppadak şappadak gibi.

“Düştü gönül bahrı gama cuppadak.”

18. -eği Adları:

140. aşağıda fiilden -gi adlarında bu ekin isimden -e- fiillerine de gelip adlar yaptığını görürüz (bil-e-ği, kaş-a-ğı bkz. 208.). Bu iki ek erkenden kaynaşarak bir yandan da isimden isimler yapan bir -egi eki meydana getirmiş olmalıdır (Eski Türkçe, bozagu bakagu küdegü). Gerek fiil tabanından -gi ile gerekse isin tabanından -egi ile yapılmış olsun bu kelimelerde damak sesi iki sesli arasında sızmalı olmuştur. Dilimizde bu üretimden bir sıra adlar ve bazı sıfatlar (önad) kalmıştır:

kılağı bukağı karağı iteğı yağlağı yapağı dumağı buzağı güveğı üneğı
öneğı güneğı kuzayı (kuzağı) gibi.

Damak sesinin erimesiyle bu ek dilimizde bazı kelimelerde -ey görünüşü almıştır:

küdegü (Eski Türkçe) > güyegü (Eski Osmanlıca) > güyeğı > güyey X güvey (Yeni Türkçe) güneğı > güney kuzağı > kuzay > kuzey bileğı > biley gibi.

Kuzey lehçelerinde ve Özbekçe’de bu kelimeler aynı sebepten seri halinde -eğü > -ev görünüşünü almışlardır:

bilev kuşav kılav bukav kırav buzav gibi.

Sonseste yarım sesliler dilimizde alışılmış ve sevilmiş değildir. Fakat her halde aydınlardaki yabancılaşma etkisiyle -egi ekinin iki türlü büzülmesinden meydana gelen bu sesler zamanımızda rağbet görmüştür.

Başlıca terimlerde -ey ile ad ve sıfatlar (önad) yapılmıştır. Ancak bu ek zaten belirli bir anlatım taşımadığından rastgele isim ve fiil tabanlarına getirilmiştir:

Tatar bilginleri kanalından da -ev adları gelmiştir:

düzey uzay birey deney dikey yatay düşey yüzey
görev ödev sınav söylev saylav.

Bunlardan birincisi şivemize aykırı, ikincisi dilimize yabancıdır.

Türkçe’de -tay diye bir ek de yoktur. Moğolca’dan Türk dillerine geçmiş kurilta kelimesinden gelen kurultay’a yersiz bir örnekleme ile:

danıştay sayıştay yargıtay kamutay yapılmıştır.

19. -ek Adları:

141. Bunların Eski Türkçe’de canlı -gek küçültme adlarından kaldıkları anlaşılıyor (başgak buçgak tamgak). Dilimizde bu ek türlü adlar bırakmış olmakla beraber işlek değildir:

başak bardak bucak damak benek kozak topak yolak çanak sağrak
kısarak köşek oğlak şişek malak gibi.

Bu -ek isimden isimlerini -ek fiilden isimleri (bin-ek dur-ak) ve düşmeli -ik fiilden isimleri (dile-k ada-k) ile karıştırmamalı, bkz. 197, 215.

20. -elek Adları:

İsimden küçültme veya aşağılama anlatımları ile başlıca meyveler, bitkilerle ilgili bir sıra adlarda rastlanan bu vurgulu ek -e-le-k gibi veya -el ek gibi eklerden meydana gelmiş olacaktır:

kozalak mozalak topalak domalak kobalak öşelek kızalak kabalak böşelek gibi.

Bazı sıfatlarda (önad) da görülür(dangalak tombalak). Bunlardan birtakımı eklerin yığılması ile de meydana gelmiş olabilir.

Fiil tabanlarına gelip sıfatlar (önad) yapan -elek eki de vardır, karıştırılmamalı (yatalak asalak), bkz. 199.

21. -en Adları:

142. Eski Türkçe'deki anlatımı tartışılmış olan bu ekin asıl işleyişi bizce dilimizde bıraktığı adların da yardımı ile daha yakından belirtilebilecektir:

eren oğlan kızan köken kolan çiten belen sapan tümen yemşen köşen gözen gibi.

Bu adlar yukarıda gördüğümüz (bkz. 141) -ek küçültme adları tarzında eski bir küçültme ekinin mahsulleri gibi görünür. Kaldı ki iki ek arasında bir işleyiş paralelliği de olmuş olacaktır:

oğlan (kişi yavrusu) / oğlak (keçi yavrusu)

köşen (tavşan yavrusu) / köşek (deve yavrusu)

gibi.

Her ikisini eski küçültme adları (nom diminutif) sayacağız.

Eski Türkçe'de eren oğlan gibi kelimeler çoklu hali değil de, topluluk adı olarak kullanılmış olmalıdırlar. Küçültme anlatımının sevgi, tercih, takdir anlatımları yoluyla berkitme (intensif) ve büyültme (augmentatif) anlatımlarına kaçtığını biliyoruz, bkz. 161.

Bunları fiilden -en adları (döğ-en kır-an) ve fiilden düşmeli -in adları (beze-n ora-n) ile karıştırmamalı, bkz. 201, 222.

22. -eri Zarfları (belirteç):

Eski Türkçe’de adın yönlem (directif), kimeri halini yapan birleşik -ge-rü çekim eki Eski Osmanlıca’da henüz azçok canlı görünür (dikerü añaru). Yeni Türkçe’de ancak zarf (belirteç) olan birkaç kelime kalmıştır:

içeri dışarı ileri yukarı.

Bu zarfları (belirteç) fiilden -eri sıfatlarıyla (önad) karıştırmamalı (uç-arı göç-eri), bkz. 203.

23. -ez Adları:

Batı Türkçesi’nde az kelimesinden gelmiş bir -ez küçültme ekinin varlığını gösteren sayılı örneklerle rastlanır:

geñez çerez çöpez yalaz kepez göğez ayaz gibi.

Yazı lehçemizde verimsiz olan bu ek Anadolu ağızlarında daha canlı görünmektedir. Eski Osmanlıca’da -cük küçültme eki ile -icek zarffiil ekini uzatan -ez de aynı ek olmalıdır (yér-cüg-ez = Yeni Türkçe yer-ceğiz ve çıkar-ıcağ-az).

24. -i Zamirleri (Adıl):

143. İyelik eklerinin dilimizdeki geniş kullanım alanını aşağıda (bkz. 313) belirtiyoruz. Bunların özellikle 3. kişi ekinin kelime üretimindeki türlü işleyişlerini de topluca burada göstereceğiz.

İyelik zamirlerinin (adıl) 3. kişi eki (ev-i tarla-sı) farklı ilişkilerle isim tabanlarına gelerek türlü üremeler meydana getirir. Başlıca:

a. -i eki sıfatlara (önad) geldiğinde onları belirler ve zamirleştirir (adılaştırır), bkz. 297. Küçüğü geldi, dediğimizde bu çocukların küçüğü, çocuklardan küçük olan takdirinde olup burada zamirin (adılın), öncülü bellidir. Fakat belirsiz sıfatlara (önad) ve zamirlere (adıl) geldiğinde ek zamirin (adıl) öncülü belirsiz olur ve o kelimelerle belirsiz zamirler (adıllar) yapar:

biri başkası kimi çoğu hangisi öbürü böylesi nicesi kaçıncısı her biri birkaçı gibi, bkz. 319.

Bunlardan bazılarının -i ekini iki defa almış şekilleri bulunur:

hep-i-si kimisi bazısı birisi öbürüsü gibi.

Bu belirsiz zamirler (adıl) çoklu iyelik zamirleri (adılları) de alabilirler (birimiz hepimiz hangileri).

b. Zaman adlarının çoklu hallerine gelerek zaman zarfları (belirteç) yaparlar:

geceleri (her gece) gündüzleri sabahları akşamları öğleleri önceleri sonraları aş başları hafta sonları gibi.

c. Takı alan adlara gelip birleşik zarflara (belirteç) girer:

gereği gibi dolayısı ile yerine göre sonuna doğru başından beri haddinden aşırı süresi içinde gibi.

Bunlardan ile takısı alanlar kaynaşmış ve o şekilleri ile yaygınlaşmışlardır:

dolayısıyla sırasıyla takımıyla bütünıyla vaktiyle haliyle tamamiyle yoluyla hakkıyla gibi.

d. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz. Bu dilimde I. No. 29 12 15 37) kelime yapımızda çekim eklerinden önce gelip o zarfların (belirteç) yapısına girer:

dikine boşuna oluruna yerinde yolunda sırasında ucundan kökünden arkasından kararınca boyunca gereğince yoluyla sırasıyla gibi.

25. -il Sıfatları (Önadları):

144. Eski Türkçe’de adlardan sıfat (önad) yapan az verimli bir -il ekinin varlığını sayılı kelimelerle tanımlayabiliyoruz (kızıl yeşil başıl). Bu belki aynı lehçede örnekleri bulunan -gil ekinden geliyor (kırgıl üçgül). Batı Türkçesi’nde kesinlikle bu üremeye mal edebileceğimiz kelimeler de azdır:

usul kundul dördül kırtıl güdül kumul (?) gibi.

Kızgıl kırgıl üçgül gibi bir damak sesi taşıyan birkaç kelime de bu ekle ilgili görünür.

Bu sıfatları (önad) fiilden -il adları ile karıştırmamalı (ça-kıl çök-ül), bkz. 217.

Türkçe’de -il üremeleri sınırlı ve eski olup çözümlemeleri güç ve şüphelidir.

Yeni terimlerde bu ek de denenmiştir.

tekil = müfret çoğul = cemi eril = müzekker dişil = müennes gibi.

Ancak bu deneme de anlatımı sezilmez olmuş eklerin canlanmasındaki güçlüklerle karşı karşıya bulunmakta ve bu kelimeler yadırganmaktadır.

26. -im Adları:

İyelik zamirlerinin (adıl) 1. kişi eki olan -im yakınlarla ve büyüklere hitap için sıkça kullanılan isimlere gelir (Beyim! Oğlum! Kardeşim!). Bu kullanıştan Türk dillerinde donuşmuş birkaç kelime vardır:

hanım (bizde) bégüm (Hindistan'da) asil kadın unvanı.

Bunlar kazandıkları anlamla çekim ve üretime tabi olurlar:

hanım-ım hanımınız hanımlar hanımlık hanımcağız gibi.

Balum (Baba, Sultan) da bu türüdür.

İlk iki kelime sebebiyle -im ekinin dişilik (féminin) eki olduğu sanılmıştır. Oysa Türk gramerinde c i n s (genre) sınıfı yoktur. Yeni zamanlarda böyle bir şey icat edilmek istenmiştir:

(bay / bay-an), hatta Slavca -çe ekiyle Tanrıça (?) = İlahe (kraliçe çariçe) gibi.

Yükseğe hitapta göze çarpan başka kelimeler:

Teñrim! (Uygurca) Hanum! (Oğuzca) Efendim! (Osmanlıca).

Teklifsiz hitapta ve cevapta ise:

kardeşim canım yavrum şekerim güzelim sevdiğim sevdiceğim gibi.

Bunlar da artık ad ve sıfat (önad) olarak kullanılabilir:

evet efendimci canım İstanbul ömrüm Ayşe o güzelim bahçe gibi.

27. -imser Sıfatları (Önad):

145. Bu sıfatlar (önad) -imse- isimden fiillerinin şimdiki geniş sıfatfiili diye adlandırılabilir. Şu var ki yenidirler ve fiil tabanları oluşmadan doğrudan doğruya isim tabanından yapılmış görünürler. Bu sebeple -imser- ekini bağımsız, vurgulu ve düşmeli bir bileşik saymaktayız.

iyimser kötümser karamsar

Bunlardan ilk ikisi sırayla Farsça ve Fransızca'dan:

nigbin = optimiste bedbin = pessimiste kelimelerini karşılıyor.

siyahbin = karamsar'ın zıt anlamlısı da pembemser olmalı.

Anlatımı belirli ve kurallı olan bu yeni üreme veremli olabilir.

28. -imsi Sıfatları (Önad):

Bu ek aslında sıfatlara (önad) gelen bir benzerlik (simulatif) ekidir (sertimsi sulumsu). Adlara da gelip onların bir türlü benzerlik hallerini meydana getirir (ormanımsı = ormana benzer deremsi = dereye benzer), krş. -si, 164.

Bunlardan renk ve tat sıfatları (önad) ve bir şekil, bir vasıf andıran adlarla yapılmış olan bazıları sözlük kelimesi değeri kazanmışlardır:

yeşilimsi kırmızımsı karamsı acımsı tatlımsı kekremsi kubbemsi ayımsı (adam) balımsı kadifemsi köylümsü gibi.

Yeni terimler yapmada bu ekten faydalanılmıştır:

antropoide = şibhi insani = insanımsı platanoide = isfendan çınarı = çınarımsı
tubiforme = enbubi = borumsu pateux = acinî = hamurumsu gibi.

-imsi eki eskimiş sayılan -si ekinin uzatılmış ve hemen hemen yerini tutmuş şeklidir. Ancak bugün daha işlek olan bu yenisi "andıran", -si eki ise daha ziyade "benzeyen" anlatımında görünürler. Aşağıda ikisini karşılaştıracamız, bkz. 166.

29. -imtik Sıfatları (Önad):

146. Eski Türkçe'den beri renk ve tat sıfatlarına (önad) gelerek benzerlik sıfatları (önad) yapan bir -imtik eki olmuş olabilir. Doğu Türkçesi'nde bu ek ve değiştiği olan -imtil eki erkenden yaygın görünür. Batı Türkçesi'nde ise anlamdaşları olan -imsi ve -imtrak ekleri yanında her ikisi daha az verimli olmuşlardır.

bozumtuk sarımtık karamtık, değiştiği ekşimti, göğümtül sarımtıl acımtıl Doğu Türkçesi ağımtul kızımtul yaşımtul.

Bu iki ek ve aşağıda görülen -imtrak eki hep Eski Türkçe'de addan sıfatlar (önad) yapan -ti eki (el-ti koy-tu) çevresinde oluşmuş (-im-ti-k -im-ti-l -im-ti-rek) bileşikler olup aynı kelime alanında benzerlik sıfatları (önad) yapmışlardır. Yukarıda gördüğümüz -imsi eki de bunların anlamdaşdır. Böylece ilk ikisi dönüşmüş, son ikisi canlı olmak üzere dilimizde aynı anlatımda dört ek ve aynı kökten aşağı yukarı aynı anlamda dört kelime bulabilmekteyiz:

sarımtık sarımtıl sarımtrak sarımsı.

Başka bazı küçültme ve benzerlik sıfatları (önad) da anlamca bunlara yaklaşıp:

sarıca sarırak sarman kırçıl kızılısı gibi.

30. -imtrak Sıfatları (Önadları):

Bu ek önceki -imtik ekinin -rek karşılaştırma ekiyle uzatılmış daha yeni ve canlı şeklidir. Orta hece düşmesiyle büzüşmüş ve sesli uyumundan kaçmış görünür. Orada belirttiğimiz gibi değişiklikleri, rakipleri vardır. Nitekim Yeni Türkçe’de anlamdaşı -imsi ekiyle yarışa girişmiş, fakat geri kalmıştır. -imsi eki geniş bir kullanım kazanarak bir çekim eki halinde sıfatlara (önad) ve adlara gelip bir benzerlik sıfatları (önad) sınıfı meydana getirdiği halde (bkz. 145) -imtrak üretiminde renk ve tat sıfatları (önad) yapma sınırını pek aşamamıştır:

yeşilimtrak kızılımtrak bozumtrak sarımtrak mavimtrak morumtrak acımtrak ekşimtrak mayhoşumtrak gibi.

31. -in Zarfları (Belirteç):

147. Bu vurgusuz -in eki Eski Türkçe’de isim çekiminin bilelik (instrumental), ki’min halini meydana getirir (adag-ın = ayak-la elig-in = el-le). Eski Osmanlıca’da henüz oldukça canlıdır (ayag-ın diz-in yol-ın). Bu ek zaman içinde çekim eki işleyişini yitirmiş, ancak zarf (belirteç) niteliğinde kelimelerde kalmıştır. Başlıca:

a. Zaman zarflarında (belirteç) görülür:

ya’zın kışın güzün baharın gündüzün ikindiye yatsıya ilkin demin değin ansızın gibi.

b. Tekrarlamayla tarz zarfları (belirteç) yapar:

azın azın ucun ucun için için kıçın kıçın üstün üstün gibi.

Çok tartışılan örneğin kelimesinde bu eki geniş anlamında canlandırma arzusu vardır. -leyin eki bunun uzatılmışıdır, bkz. 156.

32. -in Adları:

Eski Türkçe’de isimden bir sıra, dilimize de gelmiş sıfatlar (önad) yapan bir vurgulu -in eki buluyoruz (uzun yakın yorgun). Çok eski üremeler olduğu anlaşılan bu sıfatların (önad) köklerini gerçeklemede güçlük çekeriz. Çünkü kimi zaman bunları bilinen lehçelerde yalın halleriyle veya hiç bulamayız. Biz bu ekte eski bir küçültme, dolayısıyla berkitme anlatımı seziyoruz (krş, No. 20 -en). Ek öncekinden farklı olarak vurguludur. Aşağıdaki sıfat (önad) ve adların bu ekle yapılmış olduklarını sanıyoruz:

yeğın üstün kalın serin çetin tekin karın eğın boyun koyun (göğüs)
yağrın kulun oyun evin öyün koyun, Eski Osmanlıca öcün gibi.

33. -iñ Adları:

Eski Türkçe’de damaksı ñ ile bir -iñ ekinin de isimden isimler yapmış olduğu anlaşıyor. Bugün yazı lehçemizde tam addaş olmuş bazı kelimelerde bu ekle öncekinin o zaman ayrıldığını görüyoruz:

kayın (hısım) / kayıñ (ağaç) yalın (alev) / yalıñ (çıplak) kalın (yoğun) / kalıñ (bedel, paha) gibi.

Sonsesleri yazı lehçemizde dişsileşmiş olup hala Anadolu ağızlarında damaksı kalan bu kelimelerden bazıları şunlardır.

deriñ beliñ usuñ oduñ kira-ñ ala-ñ Eski Türkçe yeliñ kölüñ.

Bu üç türlü -in isimlerini aralarında ve fiilden -in isimleriyle (bkz. 222) karıştırmamaya çalışmalı.

34. -ış Adları:

148. eski Türkçe’de -iş küçültme adlarından örnekler vardır (terkiş yemiş Türkiş). Dilimizde -iş eki çok kelime bırakmamış (yemiş geniş keleş yokuş), fakat sınırlı anlatım alanlarında canlı kalmıştır.

1. İnsan tipi belirten okşama sıfatları (adjectif hypocoristique) yapar:

göğüş maviş tombiş nonoş minnoş kirloş gibi.

Birkaç renk sıfatında (önad) yakın bir anlatımda görünen -şin ekinin de -iş ekinden bir uzatma olduğunu sanıyoruz (sarışın karaşın akşın).

2. Kişi adlarından okşama adları (nom hypocoristique) yapar:

Aliş (Ali) Memiş (Mehmet) İbiş (İbrahim) Mutuş (Mustafa) Abduş (Abdullah) Fatuş (Fatma) Hatuş (Hatice) Rüküş (Rükiye) gibi.

Bu adlarda görünen kısaltmalar (iki heceye indirme) ve sesli uyumu bozulması da okşamayla ilgili olsa gerektir. Yukarıda okşama adlarından meşhur olanları kaydettik. Gerçekte yakıştırılabildiğimiz kişi adlarını, özellikle kadın adlarını hep bu okşama kalıbına sokmaya çalışırız:

Meduş (Mediha) Nezuş (Nezihe) Ülkiş (Ülker) Semruş (Semra) Emnuş (Emine) Sabruş (Sabri) gibi.

Yeni zamanlarda Memoş Fatoş Aloş gibi şekiller daha yaygın hal almıştır (galiba Mem-o > Mem-o-ş). -iş adlarına tarihi kişi adları arasında da rastlanır:

İnüş Tegin Tekiş Alaeddin Memiş Paşa gibi.

Bu -iş küçültme isimlerini fiilden -iş adlarıyla karıştırmamalı (bkz. 226).

35. -it Adları:

149. İsimden isim yapan bir -it ekinin varlığını pek az örneklerle tanımlayabiliyoruz. Bunun Eski Türkçe’de de verimli bir ek olduğunu sanmıyoruz (öçüt = intikam yégit sıgıt = inilti).

Canlı yaşıt ve ona örnekleme eşit kelimelerinde bağlam öbeği kalıbında ortaklık anlatımında görünürse de bunu destekleyen başka üremeler yoktur. Bu ekle yapılmış sayabileceğimiz:

ağıt öñüt = önce kakıt yeğit kelimeleri vardır.

Bu cansız ek terim yapmak için kök ve anlatım gözetmeksizin zorlanmıştır:

somut boyut (Arapça bu’ud’tan galat) gibi.

İsimden -it isimlerini fiilden -it fiilleriyle karıştırmamalı (geçit ayırt), bkz. 228.

Eski Türkçe’de birkaç kelimedede görülüp Moğolca’dan geldiği sanılan bir -it çoklu ekini (tigit alpagut) Arapça’nın -at dişi çoklu ekiyle bir tutarak Türkçe kelime (!) yapanlar olmuştur (efrad = erat).

36. -iz Sıfatları (Önadları):

Asıl anlatımını Eski Türkçe’den önce kaybetmiş bir -iz ikili (duel) ekinin varlığını kabul ediyoruz. -iz Eski Türkçe’de olduğu gibi dilimizde de canlı çekim eki olarak, fakat çoklu anlatımı ile yaşamaktadır. Zamir (adıl) ve fiil çekimlerinde 1. ve 2. kişi çoklu eki olarak:

ev-im-iz ev-in-iz (Eski Türkçe bér-d-i-m-iz) ver-di-n-iz ver-ir-(im)-iz ver-ir-sin-iz ver-se-n-iz ver-in-iz genc-(im)-iz genç-sin-iz gibi, karş. 379.

Aslında kişi zamirlerinin (adıllarının) biz siz çoklu şekilleri de bu ekle ben sen tekilllerinden gelmiş olmalıdır.

Üretim eki olarak -iz sayı sıfatlarından (önad) birkaçına gelerek topluluk sayı sıfatları (önadları) yapmış görünür:

ikiz üçüz dördüz beşiz altız.

Bu ek bazan da bir -li eki ile uzatılır (ikizli üçüzlü beşizli).

İkili organların adlarında da bu ekin bulunduğunu sanıyoruz:

boynuz omuz göğüs < gögüz geniz beniz, belki göz diz.

37. -ki Sıfatları (Önadları):

150. -ki ekini cevher fiilinin hal sıfatfiili olarak tanıdık, bkz. 402:

şimdiki = şimdi olan evdeki = evde olan, bulunan seninki = senin olan, sana ait olan gibi.

Burada -ki ek kelime olarak öbür sıfatfiiller gibi sıfat (önad) ve zamir (adıl) hükmünde olup eklendiği kelimeyi de sıfat ve zamir yapar (şimdiki zaman / evdeki Pazar / benimki geldi).

Zaman ve yer yön zarflarına (belirteç) doğrudan doğruya geldiği hallerde -ki bir üretim eki sayılır, sıfat (önad) ve zamir (adıl) olan kelimeler yapar:

önceki sonraki şimdiki sabahki deminki yarınki geçen seneki öteki beriki içkeri dışarki aşağıki karşıki gibi.

Yer yer işaret ettiğimiz gibi (bkz. 64, 81) -ki sesli ve sesdeş uyumlarından kaçan sayılı eklerden biridir. Bununla beraber Anadolu ağızlarında daha çok, yazı lehçemizde daha az olmak üzere uyuma yatkın -ki sıfatları (önadları) da vardır (hangi dünkü bugünkü öbürkü).

-ki eki yeni terimler yaratma işinde fazla verimli görünmemiştir (fihrist = içindekiler hal sıgası = şimdiki zaman).

38. -le Zarfları (Belirteç):

151. Aslında ile takısından gelmiş olan -le eki adlarının kimle halini, bilelik halini meydana getirir (elle atla). Ancak oluşturduğu kelime bir takı öbeği hükmünde olduğu için birçok hallerde zarflar (belirteçler) yapmak istidadını gösterir:

a. En çok tarz zarfları (belirteç) meydana getirir:

yolla zorla hızla hınçla usulla sırayla gönülle güçlülle tatlılıkla öfkeyle beklemeyle şöyle böyle birle > bile.

b. Zaman zarfları (belirteç) ve bazı miktar zarfları yapar:

tanla şafakla geceyle öyle < ödle öncelikle zamanla (bkz. -leyin, 156) taneyle hesapla avuçla sürüyle arabayla gibi.

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz. 143) -le bir iyelik eki üzerine gelmiş de bulunur:

yoluyla sırasıyla dolayısıyla eliyle vaktiyle haliyle hakkıyla tamamıyla tabiatıyla şartıyla gibi.

Bunlar çoğu takı olarak da kullanılırlar:

Yazı dilimizin millileşmesinde -le eki çok iş görmektedir:

1. Arapça ve Farsça'dan öntakılar taşıyan kelimeler bu ekle Türkçeleşmektedir.

maalmemnuniye = memnuniyetle maalesef = esefle bittesadüf = tesadüfle
bilvasita = vasıtaıyla bittecrübe = tecrübeyle batapu = tapuyla bamukavele =
sözleşmeyle bahusus = hususiyle.

2. Arapça'dan gelen -en zarflarının birçoğunu onunla karşılamaktayız:

mezunen = izinle salimen = selametle vekaleten = vekillikle müevvelen = teville
şifahen = sözle tahriren = yazıyla teamülen = görenekle mebzulen = bollukla
müstacelen = ivedilikle tamamen = tamamiyle ismen = adıyla gibi.

3. Farsça -ane zarflarından birtakımını da, sıfat olan tabanlarını adlara çevirerek, -le zarflarıyla karşılıyoruz:

halisane = hulusla musırrane = ısrarla cesurane = cesaretle sadıkane =
sadakatla vakıfane = vukufıyla anudane = inatla gibi.

Bu ek vurgusuzdur. Onu -le- isimden fiillerinin -le-k > -le eki ile (kış-la tuz-la) karıştırmamalı, bkz. 152.

39. -lek Adları:

152. -le- isimden fiillerine gelen düşmeli -ik eki bu fiillerin bir türlü sıfatfiillerini meydana getirir. Bunlar sıfat (önad) olurlar (bkz. 215). Ancak bu iki ekin kaynaşması ile birleşimin farklı bir anlatım kazandığı ve doğrudan doğruya isimden sıfatlar (önad) ve adlar yaptığı görülür:

Türlü adlar ve sıfatlar (önadlar):

evlek göñlek > gömlek gırtlak çaylak bellek, bağırtlak ıslak ablak gibi.

Mekan adlar:

otlak sulak kışlak > kışla yayla tuzla suğla < suwla güzle kumla gibi.

Sonsesinin düşmesiyle meydana gelen -le eki verimli olmadığından ayrı ek sayılmaz.

-lek eki insan tipleri belirten aşağılama anlatımıyla sıfatlar (önadlar) yapar:

ödlek dişlek torlak dazlak cavlak götlek aylak çıplak şallak civelek semelek yamalak gibi.

-le fiilleri bulunan çoğu yansılama isim köklerinden de aynı anlatımda -lek sıfatları (önadları) yapılmış veya bunların -le-k sıfatları (önad) örnekleme ile aşağılama anlamı kazanmış olmalıdır:

çatlak taslak hortlak haşlak cırlak zırlak zırtlak gibi, krş. 141.

Bunlara da yansılama sıfatları (adjectif onomatopée) diyeceğiz.

40. -leme Zarfları (Belirteç):

-me sıfatlarından (önadları) birçoğu da -le- fiillerinden yapılmıştır (bkz. 231, kaplama buğulama). Bunlar o üremenin mahsulleridirler. Ancak bu türlü sıfatların (önadlar) zarf (belirteç) olarak kullanılması ile bu iki ek yeni bir anlatımda kaynaşmış ve adlardan doğrudan doğruya tarz zarfları (belirteçleri) yapar olmuştur. Bu birleşik ek bir sıra sıfatlara (önadlara) gelerek zarf ve sıfat olan kelimeler yapar:

dikleme düzleme yanlama uzunlama yassılama ortalama gibi.

Aynı anlatımda bir takım adlara da gelir:

şavullama kılıçlama kararlama körleme keşişleme, nihayet yüzmede
balıklama çivileme köpekleme kurbağalama.

Zarf (belirteç) olarak bunların uzatılmışları da kullanılır (yanlamasına düzlemesine kılıçlamasına kararlamadan).

Bu -leme zarf ve sıfatları yön gösteren bir üreme olarak gelişme vaadetmektedir. Karşılığını bulmamış bazı terimleri bu sıfatlarla Türkçeleştirebiliriz:

amudi = dikleme (dikey) şakuli = şavullama (düşey) canibi = yanlama (yanay)
seviye = düzleme (düzey) ufki = yassılama (yatay) gibi, krş. 140.

41. -ler Adları:

153. Çoklu eki olan -ler gramer işleyişinin dışında bazı anlatımlar kazanmış, bu sıfatla da kelime yapımı alanına girmiştir:

a. İsmi çoklusu belirsiz anlamlıysa (bkz. 283) bu haliyle isim sayısı belirsiz bir topluluk adı niteliği kazanır (insanlar çocuklar dağlar havalar sular yıllar). Bu çoklular tekli topluluk adları hükmünde olup sözdiziminde hemen daima tekliye uyarlar:

“insanlar anlaşıldı, hayatın da sırrı yok.”

“Yıllar geçer, haber gelir, yar gelmez.”

“Karşı yatan ulu dağlar!

Kar kuşar bellerin senin
Yazın kışın bell'olmaz
Sert eser yellerin senin."

Bunun gibi: Havalar soğudu. Yemekler yendi. Konuşmalar oldu. deriz.

b. Topluluk adı niteliğiyle -ler adları aile adı (nom de famille), soyadı olurlar:

Ahmetler Ayşeler Düzeliler Topaloğulları Balcılar Amcamlar Teyzenler
Komşular Aşağıdakiler gibi.

Bu kullanışta çokluk ekinin iyelik eki üzerine gelmesi anlatımı belli eder:

amcalarım teyzelerim değil, amcalar teyzemler, fakat Topaloğlular değil,
Topaloğulları gibi.

Bu adlar firma adı olarak da kullanılır:

Bu malı Koçaklarda bulursun. Akdağlılar Adana'da şube açmış. gibi.

Bunun gibi soy, ulus, millet, hanedan, mezhep, meslek adları da aynı anlatımda -ler
eki almış topluluk adlarıdır:

Avşarlar Oğuzlar Cermenler İtalyanlar Habsburglar Abbasiler Ortodokslar
Darvinciler Kaderciler gibi.

Nihayet yan yana özlük adlara getirmek suretiyle -ler çoklu ekini "ve benzerleri"
anlamı ve obartma (emphase) anlatımı ile kullanırız:

Mithat Paşalar, Namık Kemaller... Londralarda, Parislerde... (bkz. 283) gibi.

c. Anadolu ağızlarında yaşayan gil takısı -ler gibi aile topluluk adları yapmakta yeterlidir (Osman gil Tuzcu gil Halam gil). Ancak bu aynı anlatımda -ler ile uzatılmış olarak da kullanılır (Tuzcu giller Ablam giller Dünürüm giller). -gil ve -giller ek halinde yeni soyadlarında ve terimlerde kullanılmıştır, krş. 155.

d. Birçok yeradlarımız da -ler çoklu ekini taşıyor:

Çifteler Pasinler Çobanlar Hocalar Hacılar Gaziler... Tatarlar Küpeler
Kılavuzlar Orhanlar (krş. -ci-ler Sütçüler Yağcılar, 131)

Sıradağlar ve takımadalar da bu eki alırlar:

Toroslar Ziganalar Alpler Atlaslar (Kızıl) Adalar Oniki Adalar Antiller.

154. eski yazı dilimizde Arapça ve Farsça'dan gelmiş kelimeleri o dillerin şekillerine göre çoklu yapmak esas olduğu gibi (misafirin muallimat katüp ecsam dilberan) bu çokluları topluluk adı olarak kullanmak (memurin ulema mülhakat verese yaveran), tekillerinden farklılaşmış anlamlara bağlamak (ukala talebe eşya havadis yaran) veya tekileri kullanılmayan kelimelerin çoklularını aynı veya farklı anlamda kullanmak (halayık züyuf eclaf eramil hazele) yaygındır. Böylece Osmanlıca kelime dağarcığını bu yoldan da bir hayli zenginleştirmiştir.

Eski yazı dilimizde bunlar bilinmeli ve ona göre kullanılmalıydı:

bir hademe değil, hademeden biri; hademeler değil, hademe; bir eşkiya değil, eşkiyadan biri, eşkiyalar değil, eşkiya.

Yeni yazı dilimizde yabancı çoklu şekilleri erkenden terkedilmiş, topluluk adı anlamı almış olanlar da kimi Türkçe çoklularına, kimi Türkçe asıllarına çevrilmiştir (memurlar bilginler mirasçılar dullar yaverler). Çoklu kullanımını yitirmiş olanlarını ise artık Türkçe kurallara göre kullanırız:

bir talebe bir eşkıya eşyalar azalar havadisler gibi.

155. -ler eki Arapça terimlerin Türkçeleştirilmesinde ve Batı dillerinden yeni terimlerin çevrilmesinde özellikle tabiat bilgilerindeki aile adlarında geniş ölçüde kullanılmıştır:

1. -ler:

mantarlar = futur = champignons süngerler = isfenciye = spongiaires mersinler = mersiniye = ganoides likenler = şeybiye = lichens taşsızlar = adimetüttüveyç = apetales tırmananlar = mütesallika = grimpeurs yırtıcılar = edriha = rapacès balıklar = esmak = poissons yumuşakçalar = nadime = mollusques gibi.

2. -liler:

kavuzlular = zülhasale = glumiflores palamutlular = belutiye = capulifères açktohumlular = uryanülbüzur = gymnospermes ikiçenekliler = zatülfilKateyn = dicotylédones kabuklular = kışriye = crustacés omurgalılar = fıkariye = vertebrés memeliler = zatüssedaya = mamifères gibi, bkz. 158.

3. -giller:

Bu takı yaşayan dilde (bkz. 153) insan ailesi anlatımıyla mevcut olduğundan hayvan ve bitki ailesi adlarında kullanılması yadırganmıştır.

buğdaygiller = necliye = graminés çınargiller = delbiye = platanacées kendirgiller = kendiriye = cannabinecéés karanfilgiller = karanfiliye = caryophylacées karabuğdaygiller = ravendiye = polygonacées tavukgiller = dücaciye = gallinacés kurbağagiller = dijdaiye = batraciens aslangiller = esediye = félidès gibi.

4. -siler, -imsiler:

maymunsular = hayaliye = lemuriens ipsiler = haytiye = nèmatodes buğdaysılar
= şibhi necliye = graminiddées tulumular = kırbaviyyüşşekil = ascons
insanımsılar = şibhi insaniye = anthropoides v.b.

Terimlerde -si gibi -si-ler eki de gereği gibi değerlendirilmemiştir.

Bizce hayvan ve bitki aile adları yapmada -si-ler ekini sadece "benzeyenler" anlatımında değil (ipsiler), aynı zamanda "ve benzerleri" anlatımında (turpsular) almak gerekti (bkz. -si sıfatları). O zaman:

tavukgiller yerine tavuksular, turunggiller yerine turunçsular derdik.

42. -leyin Zarfları (Belirteç):

156. İki bilelik hali ekinin (bkz. 151, 147) üst üste gelmesiyle erkenden bir **-leyin** birleşik eki meydana gelmiştir. Eski Osmanlıca'da bir benzerlik hali anlatımına sahip olarak canlıdır (*ogrılayın bülbülleyin nerkisleyin*).

Yeni Türkçe'de yalnız zaman adlarından yapılmış **-in** zaman zarfları (belirteç) değerinde birkaç kelimedede görülür:

geceleyin gündüzleyin sabahleyin akşamleyin öyleyin.

43. -lez Sıfatları (Önadları):

Anadolu ağızlarında daha çok yansımalara gelerek aşağılama anlatımı ile sıfatlar yapmış bir **-lez** eki vardır:

haylaz oflaz üflez iğlez X ihlez yallaz yırtlaz gibi.

Bu ekin **-le-** fiilleri üzerine **-iz** ekinin gelip kaynaşmasıyla oluşmuş bir birleşik olduğunu sanıyoruz, *krş.* 228.

44. -li Sıfatları (Önadları):

157. -li (*Eski Türkçe* > **-lig**) en verimli üretim eklerimizden biridir. Eski Türkçe'den beri yaygın ve her isme gelir bir *donanma hali*, *kimli hali* eki niteliği de vardır (*Evden şemsiyeli çıkmıştım. Oraya arabalı gitmeli.*). bu kullanışta **-li** eki **ile** takısı anlatımındadır, *bkz.* **-siz** 168. iyelik eki üzerine kullanıldığı da olur (*kardeşimli kardeşimsiz*). Bu anlatımda ikilemeler de yapar (*Eski Türkçe* > *begli budunlig inili içili*).

analı babalı kadınlı erkekli yazlı kışlı irili ufaklı içli dışlı gibi.

Üretim eki olarak oldukça geniş bir anlatımı vardır.

a. -li adlara, bazan da sıfatlara (*önadlara*) gelir ve donanmış olan, sahip olan, sıfatlanmış olan anlamlarında *donatım sıfatları* (*adjectif munitif*) meydana getirir:

tatlı kokulu güçlü sesli ışıklı sürekli gösterişli korkulu kirli anlayışlı yaşlı değerli öfkeli varlıklı ekşili ufaklı gibi.

Dilimizde bırakılmış ve ancak bazı üremelerde kalmış köklerden **-li** sıfatları (*önad*) da vardır:

uslu türlü gizli saklı belli denli gibi.

b. Ülke, şehir, yer ve hanedan adlarına gelerek kopuş yeri bildiren nispet sıfatları (*önad*) yapar:

**Asyalı Çinli İsveçli Konyalı Muşlu Edirneli Beykozlu Gölköylü
Osmanlı Karahanlı Karamanlı** gibi.

c. **-li** ekini taşıyan pek çok yer adlarımız vardır:

**Denizli < Doñuzlu Turgutlu Salihli Muratlı Kozlu Cihanbeyli Polatlı
Erdemli Sungurlu Kadirli İmranlı Fındıklı Şemdinli** gibi.

Bu adlardan **-li-ce** uzatılmış şekilleri de vardır (bkz. 128, *tuzluca taşlıca*).

158. -li sıfatları yazı dilimizin Türkçeleşmesinde çok işe yaramıştır. Başlıca:

1. Arapça donatma hali niteliğinde ön takılar taşıyan kelimeler **-li** ekiyle Türkçeleştirilmiştir:

**zikıymet = kıymetli zinufuz = nufuzlu zu vücunu kesire = çok yüzlü
zevilhayat = canlılar zevil'ukul = akıllılar zatülhereke = hareketli
zatülercülilbatniye = karından bacaklılar** (bkz. **-ler** 155) gibi.

2. Farsça **-kâr** ve **-ger** sıfatlarının birçoğunu **-li** sıfatlarıyla karşılayabilmekteyiz:

**azimkar = azimli heveskar = hevesli namuskar = namuslu vefakar =
vefalı tasarrufkar = tutumlu hürmetkar = saygılı sebatkar = dayanıklı
sihirkar = büyüğü hahişger = istekli sevdager = sevdalı** gibi.

3. Arapça **-dar** sıfatlarından birçoğu da **-li** sıfatlarına karşılık olur.

**namdar = namlı manidar = anlamlı alakadar = ilgili kıymetdar = değerli
sayedar = gölgeli ziyadar = ışıklı şaibedar = lekeli** gibi.

4. Arapça nispet sıfatlarının Türkçe’de birinci derecede karşılığı da **-li** sıfatları olur:

**İranî = İranlı Bağdadi = Bağdatlı Selçuki = Selçuklu kasdi = kasıtlı
tedrici = dereceli daimi = sürekli asabi = sinirli demevi = kanlı tecrübi
= denemeli mahalli = yerli şifahi = sözlü leyli = yatılı kışri = kabuklu**
gibi.

5. Arapça’dan birçok sıfat fiilleri de, tabanlarını adlara çevirerek, **-li** eki ile Türkçeleştiriyoruz, *krş. 160*:

**elim = elemli mütekebbir = kibirli muzir = zararlı merhum = rahmetli
muyakket = kayıtlı kavi = güçlü mücrim = suçlu mahkum = hükümlü
talip = istekli gazup = öfkeli** gibi.

45. -lik Adları:

159. Çok işlek eklerimizden biri olan **-lik** de (*Eski Türkçe -lik*) bir çekim ekini andıran bir kullanışa sahiptir. Adlara gelip *için* takısı anlatımında bir *içinlik hali* (*destinatif*) meydana getirir (*Elli kuruşluk bilet üç günlük iş. Yarınlik çay şekeri var.*)

Üretim eki olarak **-lik** çok çeşitli anlatımlarda görülür.

a. Çekim eki anlatımına uygun olarak adlara gelip içinlik sıfatlar (*önadlar*) yapar:

**yazlık şapka bayramlık elbise dolmalık biber yemeklik turşuluk
gömleklilik tohumluk müsveddelik kiralık satılık.**

b. Bu sıfatlar (*önadlar*) yoğun anlamları ile geniş ölçüde isimleşirler ve nesneye mahsus nesneyi gösterirler, bazı *aygıt adları* olurlar:

**başlık gözlük kulaklık ağızlık yağmurluk güneşlik gecelik tuzluk
sabunluk kağıtlık salatalık gelinlik** gibi.

Bu sırada derece derece yalın anlamlı adlar da bulunur:

**yolluk harçlık dünyalık arpalık ondalık evlatlık korkuluk hazırlık
görümlük ömürlük hediyeelik** gibi.

c. Bunlar yine içinlik anlamından ötürü belirtilmiş *mekan adları (nom de place)* olurlar:

**samanlık odunluk kömürlük kitaplık güvercinlik çöplük yemlik
fidelik buzağılık mezarlık çiftlik** gibi.

d. **-lik** adları nesnenin tabiattaki topluluğunu, bollukla bulunduğu yeri de gösterirler:

**ağaçlık çamlık ormanlık dutluk söğütlük fundalık çalılık bağlık
çayırılık kayalık taşlık kumluk** gibi.

Bu anlamda birçok kelimelerimiz yer adları olmuştur:

**Arnavutluk Kızanlık Boyalık Ayvalık Susurluk (Su sığırılık) Güllük Etlik
Yumurtalık Killik Zeytinlik Pirinçlik** (bkz. Tuzlukçu, 131) gibi.

e. **-lik** eki sıfatlara (*önadlara*) gelerek geniş ölçüde yalın adlar yapar:

**bolluk azlık büyüklük güzellik ucuzluk kötülük yokluk zorluk
memnunluk mutluluk titizlik ferahlık cimrilik sıkışıklık sorumluluk.**

f. Birçok adları da ana vasıflarıyla sıfat (*önad*) gibi alarak onlara **-lik** eki getirir ve yalın adlar, *hal adları* (*nom d'état*) yaparız:

insanlık kadınlık analık çocukluk kardeşlik arkadaşlık erkeklik akrabalık hemşehrilik hayvanlık domuzluk gibi.

g. Nihayet **-lik** meslek adamları alanına girip *meslek adları* (*nom de profession*) yapar:

rençperlik çobanlık ebelik doktorluk askerlik esnafılık işçilik çiftçilik balıkçılık taşıcılık kitapçılık gibi.

-ci eki ile yapılmış siyasi ve felsefi meslek ve inanış adlarından bu mesleklerin adları da bu ekle üretilir, *bkz. 131*:

halkçılık milliyetçilik ırkçılık maddecilik akılcılık ilericilik gibi.

h. Adlardan rütbe ve makam adları da yine bu ekle yapılır:

muhtarlık ağalık imamlık kaymakamlık müftülük valilik onbaşılık albaylık müdürlük generallik bakanlık başkanlık.

i. **-lik** adları, bazan topluluk adları gibi de kullanılırlar:

Türk gençliği ortaçağ Hristiyanlığı insanlığın geleceği gibi.

160. **-lik** adları özellikle yalın adları karşıladıklarından yazı dilimizin millileşmesinde çok iş görmüşlerdir:

1. Arapça **-iyet** birleşik ekini taşıyan yalın adlar dilimizde yaygındır (*asabiyet insaniyet*). **-i** nispet sıfatları eki ile onu isimleştiren **-et** dişilik ekinin birleştiği olan **-iyyat = -iyyef**, Arapça yalın adları bizim **-lik** adlarıyla karşılanır:

meşruiyet = muşruluk muafiyet = muaflık ahlakiyet = ahlakilik İslamiyet = Müslümanlık memnuniyet = memnunluk mebzuliyet = bolluk zıddiyet = zıtlık kat'iyet = kesinlik şahsiyet = kişilik gibi.

2. Arapça mastarlar da yalın adlar olarak dilimize bol bol girmiştir (*akıl cesaret*). Bunların Arapça sıfat fiilleri, sıfat şekilleri de mutlaka bulunur (*makul cesur*). Kaldı ki ad ve sıfat olarak bunların aynı köklerden çeşitleri de vardır (*teakkul muakale ictisar âkil mütecasir v.b.*).

Yukarıda gördüğümüz gibi bunlardan ad şekilleri Türkçe'ye daha yatkın olanlarının sıfat ve zarflarını ve sıfat şekilleri Türkçe'ye daha yatkın olanlarının da adlarını Türkçe eklerle yaparız (*zararlı hükümlü [bkz. 158], temsilci taklitçi [bkz. 131], izinle selamete [bkz. 151]. Burada aksine hisset = hasislik vilayet = valilik*). Böylece bu yalın adları sadece yapıları yönünden veya kökten Türkçeleştiriyoruz:

vekalet = vekillik garabet = gariplik fena = fanilik butlan = batıllık meskenet = miskinlik sefaret = elçilik husumet = düşmanlık cinnet = delilik liyakat = yararlık killet = azlık gibi.

3. Arapça **-i** nispet sıfatlarından bir takımını da **-lik** sıfatlarıyla karşılıyoruz:

yevmi = günlük senevi = yıllık dünyevi = dünyalık zati = özlük fuzuli = fazlalık süfli = aşâğılık rubai = dörtlük gibi.

46. **-men Sıfatları (Önadları):**

161. **-men** ekinin Eski Türkçe'den önce büyültme anlatımıyla kullanılmış olduğunu farzedebiliriz (*Türkler ve Türkmenler ayırımında = Koca Türkler*). Bunun benzerleri gibi küçültme anlatımından büyültme anlatımına geçmiş olduğu da düşünülebilir, bkz. 142. eski Türkçe'de *Kögmen (Sayan Dağları) Azman (Köl Tégin'in bir atı, Az bir ulus*

adıdır. Kelime belki anlam karıştırmasıyla dilimize geçmiş.). Bu genel anlatımdan gelen çeşitli anlamda isimden adlar sayılıdır:

değirmen < tegir = teker yasıman közmen ilimken göçmen yalman kölemen gibi.

Eski Türkçe’de fiillere gelen ve zaman ve alet adları yapan başka bir **-men** eki olmuş olabilir (*kurtarman örtmen sökmen*). Bunun **-me** sıfatfiilinden uzatma (?) olduğu farz olunur.

Dilimizde azçok canlı olan yönüyle **-men** eki sıfatlara (*önadlara*) gelerek “pek veya biraz” anlatımıyla hemen hepsi kişileri vasıflayan sıfatlar yapmışlar:

akman karaman gökmen kırcaman sarman (kedi) kocaman küçümen şişman delişmen dalaşman toraman kodaman dızman kösemen, yeradları **Dikmen Karaman Çölmen?** gibi.

Yeni Türkçe’de **-men** ekiyle birçok kelime ortaya atılması bu ekin sezilen anlatımını değerlendirme anlayışıyla değil, Cermen dillerine akrabalık iddiasından başlayarak Mann kelimesinin bu dillerdeki “**kişi ve yapıcı kişi**” anlatımına özenmek yoluyla meydana gelmiştir. Böylece **-men** fark gözetilmeksizin isim ve fiil tabanlarına getirilmiştir:

uzman ökmen sözmen denetmen sayman yazman seçmen öğretmen yönetmen çevirmen danışman gibi.

Pek çok soyadları da bu modaya uygun düşmüştür.

47. -re Zarfları (Belirteç):

162. -re eki Eski Türkçe’de isim çekiminin eskimiş bir *kimre hali*, *erişme halini* meydana getirir (*taşra*). Orada **-rü** eki de aynı işleviştir (*ebimrü*). Eski Türkçe -

gerü, Yeni Türkçe **-eri** (bkz. 142) bu sonuncunun *kimge* = *kime hali* eki üzerine gelmesiyle oluşmuştur. **-re** eki de daha eski Osmanlıca'da donmuş görünür (*dikkate değer, depere* = *tepesine doğru göğsire* = *göğsüne doğru*).

Dilimizde zarf (*belirteç*) ve takı olarak bu *erişme halinden* (*allatif*) kimisi eskimiş nadir örnekler kalmıştır:

içre taşra sonra üzre X üzere gibi.

Bunlarla bu *ara* < *bura şura ora nere* birleşik zamirli zarfları karıştırmamalı.

48. **-rek Sıfatları** (Önadları):

Eski Türkçe'de berkitme sıfatları (önadları) yapan bu ek (*yégrek* = *pek iyi begrek*) Eski Osmanlıca'da henüz canlı olarak karşılaştırma sıfatları (önadları) meydana getirir (*yégrek* = *daha iyi tézrek karañurax xöbrax*).

Dilimizde bu karşılaştırma anlatımını yitirmiş, yalnız başlıca renk ve tat sıfatlarında (önadlarında) "oldukça" (*salt karşılaştırma*) anlatımında bir küçültme eki gibi kalmıştır. Donuşmuşluk sebebiyle o artık bir çekim eki sayılmaz:

akrak kararak gökrek bozrak sarıarak siyahrak acıarak ekşirek kısıarak küçürek ufarak gibi.

Bu **-rek** eki **-e** zarfîil eki ile **-imti** benzerlik ekini uzatarak **-erek** ve **-imtirek** birleşik eklerini meydana getirmiştir, bkz. 203, 146.

49. **-sek Adları:**

163. **-dek** ve **-lek** ekleri gibi (bkz. 136 ve 152) isimden **-se-** fiili tabanlarına düşmeli **-ik** ekinin gelmesi ve önceki ile kaynaşmasından doğmuş bir **-se-k > -sek**

birleşik eki olacaktır. Öbürlerinde olduğu gibi **-sek** ile biten kelimelerden de hangilerinin **-se-** fiillerinden, hangilerinin doğrudan doğruya isim kökünden geldiklerini her zaman kesinlikle bilemeyiz. Fiilin istek anlamı da çoğu zaman korunmuş değildir:

er-s-ek = erkek delisi (kadın), fakat **su-sak** = su kabı.

Eski Türkçe'den beri gelmiş bazı bu türlü ad ve sıfatlar (*önadlar*) farklı yorumlar istemektedir:

**kursak < kurugsak dirsek < tirsgek bağırsak < bağarsak tümsek
yüksek aksak ölümsek kurumsak sarımsak** gibi.

-sek eki Doğu Türkçesi'nde erkenden daha geniş bir kullanım kazanıyor (*keligsek* = gelmek ister *barıgsak* = varmak ister).

50. **-si Sıfatları** (*Önadları*):

164. Eski Türkçe'den beri isimden **-si-** benzerlik fiilleri düşmeli **-ig** ekiyle benzerlik sıfatları (*önadları*) yapmışlardır (*yag-sı-g suw-sı-g*). Bir birleşik olarak **-sig** ekinin doğrudan doğruya isimlerden benzetme sıfatları (*önadları*) yaptığını da Kaşgarlı haber vermektedir (*oglansig ersig begsig*). Yine ona göre daha Eski Oğuzca'da ekin son damak sesi düşmüş bulunuyor (*tebretigsi tawratıgsı*):

-si eki dilimizde az işlek olmuş, fakat canlılığını koruyarak benzerlik sıfatları (*önadları*) yapmıştır. Renk ve tat sıfatları (*önadları*) alanında yerini kendi birleşigi ve genç rakibi olan **-imsi** ekine bırakmış gibidir, bkz. 145. başka sıfatlara (*önadlara*) gelmesi de oldukça seyrek:

**kızılsı kumralsı kekresi ayırıksı yanıksı bulanıksı çalıksı abdalsı
budalası** gibi.

Bu ekin en anlatımlı üremeleri adlara gelerek onların belirgin vasıfları ile yarattığı benzerlik sıfatlarıdır (*adjectif simulatif*).

evsi erkeksi kadınsı çocuksu hayvansı maymunsu yılanı gibi.

Burada o açık olduğu kadar geniş bir anlatım alanına da sahiptir.

165. Dilimizin bugünkü terimleşme devrinde **-si** benzerlik sıfatları **-imsi** sıfatlarından daha ziyade adlaşmaya müsait görünmüşler ve yeni bir üreme hızı kazanmışlardır:

1. Terim olarak kullanılan nispet sıfatları çoğu zaman benzerlik nispeti anlamı taşırlar. Başka bir deyimle biz terimlemede, "özel anlamla kullanışta" nesneyi çok defa benzetme yoluyla adlandırır veya vasıflarız.

Osmanlıca terimlerde Fransızca'nın benzerlik sıfatlarından gelenler üretimde aşağı yukarı belli şekillerle karşılanmıştır (*-ide = şibh -forme = -şekl eux = -î*).

Ancak bunların Osmanlıca'da kesin kullanım sınırları bulunmamış, aslında benzerlik anlatımı olmamakla beraber pratik görünen **-î** nispet eki buralarda da tercih edilmiştir. Şimdi biz bunların en iyi **-si** sıfatları ile Türkçeleştiriyoruz:

metaloide = şibhi maden = madensi cristoilloide = şibhi billurî = billursu spongeoide = şibhi isfenci = süngersi arachemoide = ankebutî = örümceksi thyroide = derekî = kalkansı saccaroide = sükkeri = şekersi caliciforme = ke'siyyüşşekl, ke'sî = çanaksı fusuforme = migzaliyyüşşekl, migzalî = işsi plexiforme = şebekevi = ağsı fungiforme = kem'evî = mantarsı grappeux = unkudî = salkımsı pavimenteux = rasafî = kaldırımsı gibi.

Başlıca anatomi terimlerinde görülen bu kullanım yerindedir ve yayılmalıdır.

2. Terimlerde **-si** ekinin kullanımında Fransızca veya Osmanlıca örnekler değil anlatım esas olmalıdır. Netekim Fransızca'da başka çeşitli, Osmanlıca'da ise hemen daima **-î** nispet ekiyle yapılmış daha bazı benzerlik ad ve sıfatlarını da **-si** sıfatlarıyla karşılıyoruz:

cilliaire = hedebî = kirpiksi pinéal = sanavberî = kozalakısı pectiné = muştî = taraksı unguéal = zifrî = tırnaksı chaume = kasaba (sap) = kamışsı chaton = sünbülü müzekker = tırtılsı paramecium = mütesaviyülehdab = terliksi gibi.

166. 3. Sesli ile biten tabanlara geldiğinde **-si** eki iyelik ekini andırdığından yadırganmış ve buralarda **-imsi** eki tercihen edilmiş görülür, bkz. 145:

coronoide = minkarî = gagamsı styloide = ibrevî = iğnemsı mastoide = halemî = mememsi oval = beyzî = yumurtamsı deltoide = dalî = deltamsı gibi.

Bu kullanım *ayırddedici* (*diactrique*) nitelikte kalabilir veya kaybolur.

4. Tabiat bilgilerinde ailelere ad koyarken çoğu zaman benzerlik nispetine başvurulduğunu gördük (bkz. 155). Burada aile adı olarak benzetilen nesne ailenin içinden bir cins veya türün adıysa çoklu halindeki aile adı “ve benzerleri” anlatımını taşır (*Mongoloides = Moğolsular = Moğollar ve benzerleri*). Benzetilen nesne ailenin dışından bir cins veya tür adıysa çoklu halindeki aile adı “onun benzerleri” (*o hariç*) anlatımını taşır (*anthropoides = şibhî heşeriye = insanımsılar*).

Burada terim aslından düzeltilmek gerektir. Benzetilen nesne ailenin dışından bir cins ve tür adıysa ya da aynı zamanda iki aile adına temel oluyorsa bu dış benzerliği başka bir yapı ile anlatmak doğru olur. Mesela:

anthropoides yerine semi-hominiens = yarı insansılar graminidées yerine semi-graminées = yarı buğdaylar gibi.

Yukarda da belirttiğimiz sebeplerle (bkz. 145 ve 163) biz tabiat bilgilerinde aile adları yapımı için **-siler** ekini, **-imsiler** ve **-giller** bileşiklerine ihtiyaç bırakmayacak şekilde, uygun ve yeterli buluyoruz. Kaldı ki **-si** ekinin *--bu kitapta örnekleri görüldüğü gibi*—daha geniş bir “ile ilgili” anlatımı ile geniş ölçüde nispet sıfatları yaratacağına inanıyoruz (*dışsi damaksı zamirsi*).

51. -sik Adları:

167. Tıpkı **-dek, -lek, -sek** isimleri gibi (bkz. 163) **-si-** isimden fiillere gelmiş düşmeli **-ik** ekinin meydana getirdiği benzerlik sıfatlarından kopmuş ve biraz da doğrudan doğruya isimlere gelmiş eski bir **-sik** eki olmuş olmalıdır. Bunun esas fiilden gelmiş bazı örneklerini belgeleyebiliyoruz (*eksü-k pors-uk darsı-k*). Fakat birçok benzerleri de doğrudan doğruya isimden gelmiş olmalıdırlar:

yüksük tansuk bagırsuk (bağırsak) **sümsük sumsuk** (sumsak) ve **-im** eki üzerinde **ağlamsık kınamsık** gibi.

-se ve **-si** fiilleri arasında olduğu gibi **-sek** ve **-sik** adları arasında da karıştırma olduğu anlaşılıyor.

52. -siz Sıfatları (Önadları):

168. -siz eki **-li** ekinin zıt anlatımı olarak Eski Türkçe'den beri her ada gelir bir giderme hali, kimsiz hali niteliği taşır (*Evdən şemsiyesiz çıkmayın. Oraya arabasız gidilmez.*). Aynı anlatımda ikilemeler de yapar:

anasız babasız uçsuz bucaksız tatsız tuzsuz ipsiz sapsız gibi.

-siz üretim eki olarak adlara gelir ve o nesneden, o nitelikten yoksul olanı gösteren giderme sıfatları (*adjectif privatif*) yapar. Bunlar **-li** eki ile yapılanların aksi anlamlıları olurlar:

tatsız kansız cansız sonsuz yolsuz soysuz köksüz süreksiz akılsız emeksiz umutsuz keyifsiz dayanıksız gibi.

Dilimizde bırakılmış ve ancak bazı üremelerde kalmış köklerden **-siz** sıfatları (*önadları*) vardır:

öksüz ıssız densiz hırsız ansız gibi.

-siz eki nadir olarak sıfatlara (*önadlara*) da gelip onların zıt anlamlılarını yapar:

uygunsuz hoşnutsuz tekinsiz yetersiz bellisiz gibi.

Bu kullanım Eski Türkçe’de (*tüzsüz arıgsız bütünsüz*) ve halk dilimizde (*memnunsuz mümkünsüz lâyıksız*) oldukça yaygındır.

Türkçe’nin sadeleşme ve terimleşme davasında **-siz** eki zıt anlatımlısı **-li** gibi, fakat daha dar ölçüde faydalı olmuştur:

1. Yazı dilimize girmiş Arapça **lâ- silâ- gayr- adem-** gibi, Farsça **bi- nâ-** gibi, fakat giderme hali öntakılarının yerini tutmuştur:

lâilâç = çaresiz lâyemut = ölümsüz bilâücret = ücretsiz bilâmünakaşa = tartışmasız gayrimümkün = imkansız gayrimahdud = sınırsız ademüktidar = iktidarsızlık ademütimat = güvensizlik bitaraf = tarafsız bilüzum = gereksiz naçar = çaresiz nakâfi = yetersiz gibi.

169. 2. Yazı dilimiz hala **-siz** ekini (**gayr- nâ-** ve Fransızca’dan **a- in-** örnekleri gibi) sıfattan onun zıt anlamlısını yapan bir yapılık olarak kabullenmemiştir. Bu sebeple önceleri **-siz** ekiyle Türkçeleştirirken taban olan sıfatın ad şekline veya onun Türkçe’sine dönüyoruz:

gayriciddi = ciddiyetsiz gayrimuntazam = düzensiz naehil = ehliyetsiz nadan = anlayışsız gibi.

Fransızca'nın aynı anlatımdaki örneklerine gelince bu daha yeni sevdalısi olduğumuz bir yabancı dil olduğu için moda kelimelerle kökün ad şekline dönüp onları **-siz** eki ile karşılayamıyoruz, bu yabancı giderme eklerini de çoğu zaman birlikte benimsiyoruz:

normal / anormal politik / apolitik direkt / endirekt reel / irreal gibi.

3. Yukarıda belirttiğimiz durum, ihtiyaç ve eğilimlere göre **-siz** ekinin sıfatlardan daha verimli ölçüde giderme sıfatları yapacağını anlatıyor. Gerçekten kullanışta ve yeni kelimelerde bunların örneklerine şimdi daha çok rastlıyoruz:

eşitsiz geçersiz yararsız tutarsız meşrusuzluk gibi.

4. Terimler yapımında **-siz** eki yeri geldikçe yararlı olmuştur. Yukarıda gösterdiğimiz yabancı örneklerin terimler alanında yerini almıştır:

illogique = gayri mantıkî = mantıksız asymétrique = gayri mütenazır = bakişimsız apetales = adimetüttüveyç = taçsızlar inégalité = ademi müsavat = eşitsizlik indifférence = lâkâydi = ilgisizlik impeccable = lâyuhti = hatasız involontaire = bilâ ihtiyar = ihtiyarsız infini = namütenahi = sonsuz amorphe = bîşekil = şekilsiz gibi.

5. **-li** donatma ekinin kullanışı genişledikçe tabiî olarak onun zıt anlatımlısı olan **-siz** eki de daha geniş bir anlatım kullanış kazanıyor. Özellikle Türkçe'sini **-li** ile verdiğimiz kelimenin karşıt kavramlısını Osmanlıca'sındaki köke bağlı kalmaksızın **-siz** ile kuruvermek kolaylığından faydalıyoruz:

phanérogames = zatülilkahüzzahire = çiçekliler eryptogames = zatülilkahülhafiyye = çiçeksizler positif = müspet = olumlu négatif = menfi = olumsuz interne = leylî = yatılı externe = neharî = yatisız voyelle = sait = sesli consonne = samit = sessiz (bu son terim yanlıştır, bkz. 9) **défini = ma'rife = belirli indéfini = nekre = belirsiz** gibi.

53. **-ti** Adları:

170. Türkçe’de isimden isim yapan bir **-ti** ekinin bulunduğunu sayılı örnekler gösteriyor. Anlatımı küçültme ve aşağılama olsa gerektir:

elti koytu tortu ekti pırtı pinti gibi.

Bu ek işlek olarak iki heceli, **-ir** ve **-il** ile uzatılmış yansılamalara gelir ve onlardan adlar yapar. Diyebiliriz ki onlardan yapılan **-de-** fiillerine paralel olarak **-ti** adları da vardır:

gürül-de / gürül-tü patırtı hırıltı dırıltı fısıltı cayırtı şangırtı şarıltı çatırtı civıltı fingirti kımıltı parıltı gibi.

Bunlar çoklukla ses, bazan da renk ve hareket ifade ederler.

Türkçe’de **-ti** ekinin isimlere gelen eski bir aşağılama eki olduğunu ve bir yandan bu yansılama adlarında canlılığını korumuş, bir yandan da fiillere gelen aynı anlatımda **-inti** ekini yaratmış bulunduğunu (*kırıntı çarpıntı*) sanıyoruz.

II. İSİMDEN ÜREME FİİLLER

171. *İsimden fiil (verbe dénominatif)* yapan ekler nispetçe daha az sayıdadır. Aslında hepsi asıl üretim eklerinden olmalıdırlar. Çünkü bunlar isme geldikleri için fiil çekimi eki, fiil yaptıkları için de isim çekimi eki olamazlardı. Bununla birlikte birleşik ek oldukları zaman bu sınırlamadan kaçabilirler (**ben-imse-mek kaba-laş-mak**). Dilimizde başlıca isimden fiil tabanları şunlardır.

1. -de- Fiilleri:

-de- fiilleri **-de-** fiillerine benzer donatma anlatımında Eski Türkçe’de ve Doğu Türkçesi’nde oldukça geniş bir üreme alanına sahip olmuşlardır (**istemek < izdemek aldamak koldamak**).

Dilimizde bu ek bir yandan canlılığını kaybetmiş, bir yandan ise iki heceli yansılalara mahsus çok canlı bir ek halini alarak onlardan fiiller yapar olmuştur. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (*bkz. 170*) yansılama adları yapan **-ti** ekine paralel olarak her tabandan *yansılama fiilleri (verbe – onomatopée)* yapmaktadır.

Asıl anlatımında **-de-** fiilleri dilimizde nadir ve çokluk uzatılmış örneklerde daha kullanışlı görülür:

**aldamak istemek yeltmek bağdamak ündemek yaldamak aldatmak
aldanmak yeltenmek bağdaşmak yaltakmak** gibi.

Yansılama fiillerine gelince onlar çoğu sesle kimi renk ve hareketle ilgilidirler:

**tıkırdamak şakırdamak fısıldamak oğuldamak gümbürdemek
höpürdemek parıldamak ısıldamak fingirdemek kıpırdamak,** bkz. 136.

2. -e- Fiilleri:

172. Erkenden rakibi **-le-** tarafından itilmiş gibi görünen **-e-** fiil yapma eki en Eski Türkçe'de çok verimli olmuş olmalıdır. Çünkü kelime dağarcığımızda **-e-** fiillerinin ve yarattığı birleşik eklerin sayısı hatırı sayılır ölçüdedir. Ekin anlatımı zaman içinde çeşitlenmiş olup geçişli ve geçişsiz birçok fiil bırakmıştır:

**yaşamak kanamak boşamak dilemek türemek ödemek tünemek
donamak bezemek uzamak bunamak kınamak denemek tozamak
yaşmamak gevşemek** gibi.

-e- fiil yapma ekinin Eski Türkçe'den bu yana işlek olmadığı anlaşıyor. Çünkü Müslümanlıkla birlikte (X. yüzyıl) dilimize bol bol giren Arapça ve Farsça kelimelere pek nadir olarak geldiği görülür (**harcamak rencemek**).

Buna karşılık **-e-** ekinin fiil çatı ekleriyle uzatılmış şekilleri uzunca bir süre doğrudan doğruya kelime yaratma gücünü korumuşturlar (**-el- -en- -eş- -et- -el- -er- fiilleri**). Dilimizde basit tabanları tanıklanmamış **-e-** fiillerinin bu türlü uzatılmış şekillerine, aldıkları ikinci eke göre, geçişli veya geçişsiz fiiller halinde çok rastlarız. Kaldı ki tanıklanmış olanlara da birleşik ekler doğrudan doğruya gelmiş olabilirler. Bu sebeplerle onları artık kazandıkları yeni anlatıma göre müstakil birleşik yeni ekler olarak ele alacağız.

Bu **-e-** ekini ve uzatılmışlarını fiil köklerine gelen **-ge- > -e-** eki ile karıştırmamalı, bkz. 242.

3. -el- Fiilleri:

173. -el- eki başlıca sıfatları gelerek onlarla vasıflanma anlamında bir sıra geçişsiz fiiller meydana getirmiştir. Aslında bu birleşik, **-e-** fiillerinden *edilen fiiller* anlatımını taşır:

azalmak çoğalmak düzelmek daralmak bolalmak sertelmek sağalmak kartalmak kovalmak gencelmek dincelmek domalmak dinelmek yönelmek körelmek şenelmek gibi.

Bugün sesliyle biten fiil tabanlarının edilen çatılarını da **-in-** ekiyle yapıyoruz (**denenmek başlanmak**). Eski Türkçe’de bunlar da **-il-** eki aldığı içindir ki bu birleşik meydana gelebilmiş ve **-e-** fiillerinin **-e-l-** edilen çatılarına paralel olarak doğrudan doğruya isimden **-el-** fiilleri yapar olmuştur. Ancak isimden **-e-** fiilleri olsun, fiilden **-ge-** > **-e-** fiilleri olsun (bkz. 242), yahut bunların üremelerinden olsun kelime dağarcığımıza intikal etmiş **-e-** ile biten fiil ve **-e** ile biten isim tabanları vardır. Öncekilerden **-il-** şekilleri dilde yaşayanlar ya eski edilen fiilleri ya da isimden paralel **-el-** fiilleridir. Bunların oluşumunu kesin olarak ayırt etmek için her kelimenin anlamını ve tarihini araştırmak gerekir:

boş-a-l-mak / boş-al-mak bun-a-l-mak / bun-al-mak koc-a-l-mak / koc-al-mak uz-a-l-mak / uz-al-mak gibi.

Öbür yanda aslında Eski Türkçe fiilden **-ge-** fiillerinin edilen çatıları olup dilimize gelmiş kelimeler vardır ki onları bazı üremeleriyle gerçekliyoruz:

kısqa-l-mak > kısalmak inçke-l-mek > incelmek yuwga-l-mak > ufalmak ulga-l-mak > ulalmak gibi.

Dilimizde bu fiil tabanlarının **-ik** sıfatfiillerinden damak seslerini düşürmüş veya düşürmemiş bazı sıfatlar kalmıştır:

kısa ince ufak ulak gibi.

Her iki taktirde **-l-**, **-il-** yapıları edilen çatı esas anlatımı ile üretimde farklı kullanışlardan ibaret olup buralarda başka bir **-il-** eki araştırmak gerekli değildir.

-el- fiillerinin genç rakipleri ve kullanım farklarıyla aşağı yukarı anlamdaşları **-len-** ve **-leş-** fiilleridir (**düzelmek düzlenmek düzleşmek**).

4. -en- Fiilleri:

174. Bu da **-e-** fiillerinden *dönüşlü*, edinen çatısının anlatımını taşıyan bir birleşik ektir. Adlara ve sıfatlara (*önadlara*) gelerek onlarla donanma ve vasıflanma anlamlarında bir sıra geçişsiz ve geçişli *içedönük fiiller* (*verbe subjectif*) yapmıştır:

gücenmek utanmak özenmek inanmak beğenmek güvenmek kıvanmak üşenmek gönenmek kaşanmak ağnanmak gibi.

Çok eski üremeler olduğu anlaşılan bu kelimelerde ekin anlatımı tutarlı, fakat kimi köklerin belgelenmesi çok güçtür. Bunlardan doğrudan doğruya **-e-** fiilleri ya da onların başka üremeleri dilde yaşayanları — **-el-** fiilinde olduğu gibi— (bkz. 173) — **e-n-** eklerinden mi, yoksa **-en-** birleşik ekinden mi geliyor, kesin olarak bilemeyiz:

us-a-n-mak / us-an-mak dil-e-n-mek / dil-en-mek gibi.

Eski Türkçe'deki fiilden **-ge-** fiillerinin dönüşlü görünüşünden dilimize gelmiş kelimeleri de bu **-en-** fiilleriyle karıştırmayalım:

kazga-n-mak > kazanmak bulga-n-mak > bulanmak tatga-n-mak > dadanmak tolga-n-mak > dolanmak gibi.

-en- fiillerinden düşmeli **-in** adları ile aynı kalıba dökülmüşlerdir (bkz. 222 **güvenmek / güven düzen özen usan**). Bunları ortak taban saymak yanlış olur.

5. -er- Fiilleri.

175. Bu ek **-e-** fiillerine *ettiren görünüşü* yapan **-ir-** ekinin gelip kaynaşmasıyla meydana gelmiş bir birleşik sayılır. Gerçekten ettiren anlatımına uygun olarak isimlere gelip bir miktar geçişli fiiller yapar:

başarmak becermek evermek gözermek otarmak suvarmak, onarmak, fakat geçişsiz **gölermek yaşarmak tozarmak** gibi.

-er- eki oluşmasındaki ettiren anlatımına uymayan bir kullanışta daha canlı görünür. O da renk sıfatlarından (*önad*) ve düşmeli olarak "o renge dönme" anlatımında geçişsiz fiiller yapmasıdır:

ağarmak kararmak kızarmak sararmak bozarmak göğermek yeşermek morarmak pusarmak gibi.

Bu iki kullanışta **-er-** ekinin aynı kaynaktan gelip gelmediği araştırılmalıdır.

Yeni kelime: önermek (*teklif etmek*) önerge öneri

Bu **-er-** fiillerini, fiilden **-er-** fiilleriyle karıştırmamalı (**çıkarmak gidermek koparmak**).

6. -eş- Fiilleri:

176. Yine o eski **-e-** fiillerinin *edişen, karşılıklı görünüş* eki almış tabanlarında birleşmiş ve edişenlik anlatımı alıp gelmiş bir ek bu **-eş-** eki olmalıdır. Çoğu karşılıklılık, bir takımı da edilenlik anlamında kelimeler bırakmıştır:

güreşmek savaşmak uğraşmak sarmaşmak karmaşmak üleşmek yanaşmak kamaşmak gibi.

Bunları da eski **-ge-** fiilden fiillerinin edişen görünüşü ile karıştırmamalı.

sat-ga-ş-mak > sataşmak tolga-ş-mak > dolaşmak gibi.

-eş- fiillerinden karşılıklı anlatımını koruyanların tabanları ile aynı anlamdaki isim tabanları üst üste düşmüşlerdir (**savaş-mak / savaş güreş uğraş üleş sarmaş**) bkz. 226. bunların hece binışmesi ile meydana geldiklerini kabul ediyoruz (**savaş-ış > savaş**), krş. 37.

7. -et- Fiilleri:

177. -e- fiillerinden doğmuş birleşik eklerden biri de **-et-** olmuştur. **-el-** ve **-en-** eklerinin dilde birçok geçişsiz fiiller bırakmış olmalarına karşılık **-et-** eki de taşıdığı *ettiren* anlatımına uygun olarak isimlerden bir hayli geçişli fiiller meydana getirmişlerdir:

gözetmek yönetmek iletmek öğretmek düzetmek yaratmak onatmak dinetmek gönetmek donatmak gibi.

-e- isimden fiillerinin fiil çatı ekleriyle uzatılmasından meydana gelen, yukarıdan beri gösterdiğimiz, beş türlü birleşik kullanışta farklılaşmışlar, fakat anlatımda akrabalıklarını az-çok korumuşlardır. Basit **-e-** fiillerinden kiminin yerini birleşiklerden biri almış (**kartalmak utanmak evermek yaşamak gözetmek**), çoğu zaman da bırakılmış olan **-e-** fiilleri dilde biri geçişsiz, biri geçişli iki halef bırakmış bulunurlar:

tükenmek / tüketmek öğrenmek / öğretmek yönelmek / yönetmek düzelmek / düzetmek dinelmek / dinetmek dononmak / donatmak gibi.

Şu var ki yazı lehçemizde burada da *ek yığılması* yoluna giderek daha çok geçişsiz şekilleri esas alıp onları ettiren görünüşüne sokmak suretiyle geçişlilerini yapmayı tercih ediyoruz:

azalmak, fakat **azatmak** değil, **azaltmak**
daralmak, fakat **daratmak** değil, **daraltmak**
özenmek, fakat **özetmek** değil, **özendirmek**
gücenmek, fakat **güçetmek** değil, **gücendirmek**
ağarmak, fakat **ağatmak** değil, **ağartmak**
yaşamak, fakat **yanatmak** değil, **yaşırtmak**
gibi.

-el- ve **-ek-** eklerinin isimlerden karşılıklı geçişsiz ve geçişli fiiller yapması yer yer *olmak* ve *etmek* yardımcı fiillerinin isimlerden birleşik fiiller yapmalarını andırır:

boş olmak / boşalmak düz etmek / düzetmek gibi.

Bununla beraber oluşmaları ayrı olan bu şekiller dil şuurunda karıştırılmaz. Rumeli ağızlarında bir karıştırma örneğine rastladık:

kayb etmek / kayb-el-mek, aynı zamanda **kayb olmak / kaybo-t-mak**.

-et- fiillerinin genç rakipleri **-let-** fiilleridir (**düzletmek tozlatmak**).

8. -i- Fiilleri:

178. isimden **-i-** fiilleri dilimizde daha az sayıda, fakat her halde çok eski dil yadigârlarıdır. Bunları Eski Türkçe’de canlı **-e-** fiillerinin bir değişimi farzetmemiz mümkünse de anlatımları bakımından aralarında belirli bir fark tespit etmemiz mümkün olmadığından bu sesli daralmasına da köklerde olduğu gibi (**taş / dış ağaç / yığaç**) bu eklerde de (**kanamak / kanımak küremek / kürümek**) eski bir büküm izi saymak yerinde olmaz:

kaşımak taşımak karımak irimek bayımak kurumak korumak çürümek tökezimek ağrmak yavaşımak dalabımak ve yansımalardan: **dokumak farımak şakımak ışımak yalabımak** gibi.

-i- fiillerinden kiminin de yalnız doğrudan doğruya isme gelmiş gibi görünen çatı şekillerini tanırız:

sakı-n-mak darı-l-mak barı-n-mak barı-ş-mak dağı-l-mak dağı-n-mak öcü-ş-mek berki-t-mek > peki-t-mek peki-ş-mek gibi.

Bununla beraber bu uzatmaların **-e-** fiillerinde olduğu gibi birleşik ekler haline gelmediği anlaşılıyor. **-i-** fiillerinin kaynağa isimden **-ik-** fiilleri ile ilişkisi de araştırılabilir, bkz. 178.

-i- fiillerinin tabanları kimi zaman kendilerinden gelmiş ad ya da sıfatlarla (*önad*), bir damak sesi düşmesi sebebiyle, üst üste düşmüş (*collision*) olur:

irimek / iri < iri-g karımak < karıg kuru ağrı doku koru gibi.

Tabi bunları aslından hem fiil, hem isim tabanı olabilen kelimeler saymayacağız.

9. **-ik-** Fiilleri:

Eski Türkçe’de isimden geçişsiz fiiller yapan bir ek olarak görülür (**tagıkmak taşıkmaq > Yeni Türkçe çıkmaq içikmek**). Dilimizde az sayıda örnekleri kalmıştır:

birikmek gözükmek gecikmek acıkmak usukmak darıkmak kanıkmak=kan oturmak gibi.

Bunları fiilden **-ik-** fiilleriyle karıştırmamalı (**durukmak yorukmak**).

10. **-imse-** Fiilleri:

179. Aşağıda **-se-** ve **-si-** fiillerinde ve yer yer bu eklerin birleşiklerinde görüleceği gibi Eski Türkçe’den beri **-se-** *istek fiilleri* (*verbe desidératif*) isim köklerinden (**suwsamak yagsamak**) ve fiilden yalın ad tabanlarından (**kül-üm-se-mek bar-ıg-sa-mak**) yapılmışlardır. **-imse-** birleşik eki Batı Türkçesi’nde fiilden az sayıda fiiller vermekle beraber (bkz. 248) isimden fiil yapan bir adda örnek olmuştur.

Belki burada da **ben-im-se-mek** fiilinde, başka anlatımda olan (*iyelik*) bir **-im-** eki aracı olmuş ve isimden **-imse-** fiilleri baş göstermiştir. Ek az sayıda sıfatlara gelmiş olarak görülür:

azımsamak çoğumsamak küçümsemek gücümsemek kurumsamak (*kuru yemiş istemek*).

Bu kullanışta **-imse-** eki daha çok benzerlik anlamını, “*öyle saymak*” anlatımını korumuş görünür. **-se-** istek ve **-si-** benzerlik ekleri anlatımlarının dilimizde basit şekillerinde olduğu kadar birleşiklerinde de karıştırıldığını yer yer göreceğiz, bkz. 189, 190. bu fiillerin hal sıfatfiilleri olarak gelen bazı yeni kelimelerin yayılma imkânına yukarda değindik, bkz. *İyimser vb.* 145.

İsimden ve fiilden **-imse-** fiilleri yeni örnekler vermektedir:

yoğumsamak = inkar etmek durumsamak = tereddüt etmek gibi.

11. -ir- Fiilleri.

180. Aslında isimden fiil yapan eski bir **-ir-** ekini çözümü oldukça güç, sayılı örnekleriyle tanıyoruz. Belki **-i-** ekinden bir uzatmadır. Doğu Türkçesi'nde **-gür-** ile de ilgili görünür:

köpürmek götürmek delirmek belirmek sömürmek gibi.

Dilimizde bir alanda işlek olarak görülen **-ir-** eki sesli bazı fizyolojik işleyişleri andıran yansımalara gelerek onların kılınışı anlamında fiiller yapar.

çağırarak bağırarak böğürmek öğürmek üfürmek tükürmek anırmak geçirmek osurmak hapşırarak öksürmek tıksırmak aksırmak gibi.

Yukarıdaki isimden **-ir-** fiillerini fiilden ettiren **-ir-** fiilleriyle karıştırmamalı (*geç-ir-mek*).

12. -irge- Fiilleri:

Eskiden beri çok yaygın olmayan ve bir türlü benzerlik anlamı (*gibi saymak, gibi davranmak*) taşıyan fiillerdir (*Eski Türkçe, alpirkanmak esirgemek busurgamak tañırkamak*). Dilimizde de sayılı yadigarları kalmıştır. **-imse-** eki ile aynı kökten anlamdaşı vardır (**azırganmak = azımsamak**).

yadırgamak esirgemek azırganmak geçirgemek taşırgamak (*hayvan tırnağını taşa zedelemek*) **gücürgenmek yedirgenmek** gibi.

Rastlantılı olarak ya da anlatım birliği sebebiyle **-imse-** benzerlik eki gibi **-irge-** benzerlik eki de hem isim hem fiil tabanlarından fiil yapar olmuştur (*bkz. 253 kasırgamak, acırganmak*).

13. -kir- Fiilleri:

Bu ek yukarıda gördüğümüz (*bkz. 180*) **-ir-** isme fiil ekinin **-k** ile kapanan iki heceli bir isme gelmesinden (*sümük gibi*) birleşme yoluyla doğmuş olmalıdır (*sümük-ür- > süm-kür-*). Bu da kapalı hecelere gelerek **-ir-** eki gibi hemen daima sesli fizyolojik işleyişlerin kılınışı anlatımı ile fiiller yapar:

hıçkırmak hınçkırmak pufkurtmak püskürmek haykırmak fişkirtmek kışkırmak çavkırmak hünkürtmek püfkürtmek gibi.

14. -le- Fiilleri:

181. **-le-** fiilleri kelime dağarcığımızda en kalabalık fiil ailesini teşkil ederler. Bu ek Eski Türkçe'den beri çok verimli olmuş ve sonraları isimlerden fiil yapma alanında bayağı rakipsiz kalmıştır. Münasebet düştükçe her türlü adlara ve birçok sıfatlara gelir. Anlatımı zamanla dallanmış, çeşitlenmiştir. Genel olarak nesneyle ilgili bir şey yapmak veya olmak anlatımını getirir. **-le-** fiillerini farklı bakımlardan öbekleyebiliriz:

a. Bir takımının tabanları dilimizde bırakılmış veya değişmiştir:

anlamak dinlemek söylemek eylemek beklemek bellemek gizlemek saklamak taslamak eslemek sallanmak dallanmak gibi.

b. Her zaman canlı kalmış bu ekte baştan beri Türkçe'ye yabancı dillerden gelmiş kelimelerden fiiller yapılmıştır ve yapılmaktadır:

nomlamak bañlamak muştulamak paralamak zorlamak paklamak şartlamak kefenlemek sabahlamak haklamak tamamlamak ferahlamak poyrazlamak vidalamak betonlamak gazlamak gibi.

c. Dar seslilerle biten iki heceli tabanlardan **-le-** fiilleri bazen orta hece düşmesine uğramış olurlar ve ek tek heceli bir köke gelmiş görünür:

sızılmak > sızlamak yasılmak > yaslamak inilemek > inlemek kokulamak > koklamak besilemek > beslemek belki **anlamak < añılmak derlemek < tériglemek** gibi.

d. **-le-** eki çoğu kapalı tek heceli yansımalarla gelerek bir sıra *yansılama fiilleri* yapar:

çatlamak patlamak fırlamak hoplamak foslamak horlamak fıslamak vızlamak cızlamak üflemek gürllemek harlamak hortlamak parlamak tıslamak melemek havlamak gıdıklamak şakşaklamak kekelemek gibi.

e. Bir de kökün anlamından uzaklaşmış, **-le-** fiilleri dikkati çeker:

atlamak (ata binmek) **yoklamak ıslamak < ısılamak saplamak** (bıçağı sapına kadar sokmak) **kullanmak eğlemek** (eteğinden çekmek, bekletmek) **eğlenmek kollamak** gibi.

f. Aslında **-le-** eki doğrudan doğruya *mecazlı anlamda* (sens figuré) fiiller yaratmaya çok elverişlidir:

iplemek sepetlemek çuvallamak kalaylamak kazıklamak koltuklamak iğnelemek gibi.

182. -le- fiilleri yaygınlıkları ölçüsünde anlatımca da çeşitlenmişlerdir. Geçişli olanları, geçişsiz olanları, kimi de iki türlü kullanımları vardır:

a. Adlardan yapılanların çoğu geçişli fiillerdir:

tuzlamak bağlamak katlamak avlamak gözlemek yavrulamak öğütlemek süngülemek özlemek adımlamak sabunlamak hatırlamak gibi.

Geçişsiz olanları da vardır:

güneşlemek kayılmak karlamak yağmurlamak güzlemek lodoslamak gibi.

b. Sıfatlardan (önadlardan) yapılanların birçoğu ise geçişsiz fiiller olurlar:

yozlamak genişlemek sollamak yavaşlamak ucuzlamak semizlemek serinlemek topallamak şişmanlamak hamlamak zenginlemek gibi.

Geçişli olanları da vardır.

düzlemek ağırlamak kolaylamak temizlemek karalamak rastlamak gibi.

c. **-le-** fiillerinden bir takımı da geçişli ve geçişsiz veya etkin ve orta iki anlamda kullanılırlar:

toplamak kötülemek aşağılamak kışlamak yazlamak yanlamak gibi.

Yukarıda gördüğümüz gibi anlatım çeşitlemesi ve çok kullanış nedenleriyle **-le-** eki birçok birleşikler de meydana getirmiştir.

183. -le- eki yazı dilimizin millileşmesi hareketinde özellikle yaratıcı bir rol oynamaktadır. Aşağıda belirttiğimiz gibi (bkz. 278) esasta **-le-** ekinin anlatımını karşılayan önce **kılmak bulmak**, sonra **etmek eylemek olmak** gibi yardımcı fiiller öteden beri dilimize yabancı kelimelerin rahatça girmesi için elverişli bir köprü olmuşlardır:

namaz kılmak kabul bulmak tavaf etmek nikah olmak mayna etmek şoke olmak gibi.

a. Bunlardan halkılaşmış olanlar, yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz gibi (*yardımcıysalar*), öteden beri **-le-** fiillerine ve onun uzatmalarına dönerler:

ihtiyar olmak = ihtiyarlamak hesap etmek = hesaplamak tayip etmek = ayıplamak tuhaf olmak = tuhaflaşmak hasta olmak = hastalanmak defetmek = deflemek ayar etmek = ayarlamak tekrar etmek = tekrarlamak ihtar etmek = hatırlatmak perdah etmek = perdahlamak borda etmek = bordalamak gibi.

Osmanlı lügatçileri (*Türkçe Sözlük dâhil*) yardımcılarla yapılmış birleşik fiilleri hemen hiç vermemişlerdir. Yabancı, hele Arapça kılış adları onlarca master sayılmıştır (**kabul iptal tenzil**). Oysa yabancı dillerden yalnız isim tabanları almak karakterinde olan dilimiz onları fiilleştirirken bir yandan üretim ekleri, bir yandan da aynı anlatımda yardımcı fiiller kullanıyor ki her iki kelime aynı lügat bilgisi değerinde oluyor (**hesap etmek / hesaplamak**). Şu farkla ki ekle yapılan daha çok Türkçe'leşmiş oluyor.

b. Yeni zamanlarda yazı dilimizde asılları muhafaza edilen yardımcı birleşiklerden bir takımı halk kullanışı yönünde **-le-** fiillerine veya uzatmalarına çevrilmişlerdir:

kıyas etmek = kıyaslamak itmam etmek = tamamlamak tahfif etmek = hafifletmek teslih etmek = silahlamak mağrur olmak = gururlanmak tertip etmek = tertiplemek tebellür etmek = billurlaşmak istifade etmek = faydalanmak mükedder olmak = kederlenmek, yarı yardımcı fiillerden: **rast gelmek = rastlamak cevap vermek = cevaplamak telgraf çekmek = tellemek** gibi.

184. c. Dilin yukarıda belirttiğimiz imkân ve eğilimleri yazı dilinde ve terimleşmede Türkçeleştirme için bir hayli değerlendirilmiştir:

teyit etmek = doğrulamak tekzip etmek = yalanlamak ikmal etmek = bütünlemek tetkik etmek = incelemek tahkik etmek = gerçeklemek tayin etmek = belirlemek tanzim etmek = düzenlemek tevsik etmek = belgelemek ihmal etmek = ertelemek tebrik etmek = kutlulamak tenvir etmek = aydınlatmak tekellüs etmek = kireçleşmek tekabül etmek = karşılamak mürakabe etmek = denetlemek ittihat etmek = birleşmek istikraz etmek = borçlanmak gibi.

d. -le- eki fiilden isim tabanlarına geldiğinde yarattığı fiil anlamca çoğu zaman kök fiille ilgili, fakat her zaman ondan farklı olur: Bunlar *fiilden isimden fiil* olurlar:

çelmek / çelmelemek sıkmak / sıkılamak konmak / konaklamak katmak / katıklamak yonmak / yongalamak gibi.

Kelime içinde bu iki ek bazen kaynaşmak ve edeleme fiillerinde olduğu gibi bir anlatım kazanmak istidadı gösterir (bkz. 242 ve ileri. **didiklemek duraklamak öperlemek dürtüşlemek** v.b.).

Yalın kavramları karşılama özelliği gösteren bu model **-le-** fiilleri Arapça birçok kelimenin yerini tutmaya yarıyor. Yeni zamanlarda başlıca üç fiile ek üzerine yapılan **-le-** fiilleri dikkati çekiyor. Dilde mevcut yoğun ve yalın örneklerine uygun olarak:

düğümlemek yudumlamak gibi **yorumlamak = tefsir etmek çözümlemek = halletmek yayımlamak = neşretmek bölümlemek = tasnif etmek, sürgülemek yargılamak** gibi **sorgulamak = istintak etmek etkilemek = tesir etmek uygulamak = tatbik etmek yetkilemek = selahiyetdar kılmak tutuklamak = tevkif etmek tanıklamak = işhat etmek** gibi.

15. -len- Fiilleri:

185. -le- ekinin isimlerden hem geçişli (*tuzlamak temizlemek*), hem geçişsiz (*karlamak yavaşlamak*) fiiller yaptığını gördük. Geçişli olanlar fiil çatısının hem edilen, hem de dönüşlü görünüşleri için **-in-** eki aldıklarında (bkz. 354) geçişsiz olurlar (*tuzlanmak temizlenmek*).

Ancak isimlerden doğrudan doğruya edinen anlamlı fiiller yapmak istendiğinde sonraları, herhalde eklerden birleşik **-len-** ekiyle fiiller yapılmıştır. Buna göre burada **-len-** fiili bir **-le-** fiilinin edilen veya dönüşlü görüntüsü değildir, ayrı bir fiildir. Böylece aynı kökten de **-le-n-** ve **-le-** fiilleri olabilir:

yağ-la-n-mak (yağ sürünmek) **yağl-lan-mak** (yağ bağlamak) **para-la-n-mak** (parçalanmak) **para-lan-mak** (para sahibi olmak) **baş-la-n-mak** (girişilmek) **baş-lan-mak** (baş bağlanmak).

-len- fiilleri ile aynı kökte **-le-** fiilleri çoğu zaman bulunmaz, yahut bırakılmış olabilir. **-len-** fiilinin yaygın anlatımı "**ile donanmak**"tır. Bunlara *donatım fiilleri* (verbe munitif) diyeceğiz.

evlenmek yaşlanmak uslanmak ayaklanmak karıncalanmak
öfkelenmek dallanmak kuşkulanmak dillenmek kanatlanmak

**hastalanmak canlanmak dertlenmek kibirlenmek çiçeklenmek
filizlenmek tüylenmek kurtlanmak kuvvetlenmek** gibi.

Yaygın genel anlatımıyla birlikte:

a. Bu ek "**biri nesne edinmek**" anlatımı ile uygun düştükçe pek çok adlara getirilebilmektedir:

**arabalanmak geyimlenmek pabuçlanmak şapkalanmak mallanmak
paralanmak şöretlenmek adlanmak dişlenmek kapılanmak** gibi.

b. **-len-** fiillerinden bir takımı da "**gibi davranmak, gibi görünmek**" anlatımıyla bir türlü dönüşlü benzerlik fiilleri olurlar:

**yeğitlenmek dişilenmek horozlanmak çakallanmak büyüklenmek
domuzlanmak huysuzlanmak bilmezlenmek acizlenmek** gibi.
"Âlâlara âlâlanuruz, pest ile pestüz."

Yukarıda **-le-** fiilleri bahsinde belirttiğimiz gibi Arapça mastarlardan yardımcılarla yapılmış birleşik fiilleri (*isim kökünden*) Türkçede çoğu zaman **-le-** fiilleri, kimi zaman da onların uzatılmışları karşılar. Bu mastarlardan daha çok Arapça fiil çatısının geçişsiz fiil kalıplarına göre olanlar ise çoğu zaman **-len-** fiilleri, ya da **-leş-** fiilleri (bkz. aşağı) ile karşılanırlar:

**tenevvür etmek = aydınlanmak teheyyüş etmek = heyecanlanmak
müdahene etmek = yaltaklanmak tecahül etmek = bilmezlenmek iştihat
etmek = şiddetlenmek intifa etmek = yararlanmak istinga etmek =
nazlanmak** gibi.

16. **-leş-** Fiilleri:

-leş- fiilleri de tıpkı **-len-** fiillerinde olduğu gibi bir **-le-ş- > -leş-** birleşik ekinin meydana gelmesiyle gelişmiş olmalıdır. Burada da isimlerden doğrudan doğruya, fakat çoğu zaman **-iş-** ekinin öbür anlatımıyla (bkz. 356) dönüşlü anlamlı fiiller yapmak istendiğinde birleşik **-leş-** ekinen faydalanılmıştır. Artık **-leş-** fiili de bir **-le-** fiilinin karşılıklı ya da dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. Aynı kökten **-le-ş-** ve **-leş-** fiilleri olabilir:

taş-la-ş-mak (birbirini taşlamak) **taş-laş-mak** (taş kesilmek) **bek-le-ş-mek** (birlikte beklemek) **pek-leş-mek** (katılaşmak) **ters-le-ş-mek** (birbirini terslemek) **ters-leş-mek** (huysuzlaşmak) gibi.

Aynı kökten **-le-** fiilleri bulunmayan **-leş-** fiilleri pek çoktur. Ekin asıl anlatımı karşılıklı fiil sayılmakla birlikte **-iş-** fiillerinde olduğu gibi (bkz. 356) o hem karşılıklı, hem *katılmalı* değil, fakat dönüşlü fiil anlatımları taşır. Bu sebeple başlıca iki türlü fiil yapar:

a. Doğrudan doğruya karşılıklı ve birden fazla kimseli fiiller:

**sözleşmek birleşmek uzlaşmak antlaşmak şakalaşmak haberleşmek
vedalaşmak mektuplaşmak tokalaşmak dertleşmek helâlleşmek** gibi.

Bu fiillerin tek taraflıları çoğu zaman yardımcılarla yapılmış birleşiklerdir:

söz vermek razı olmak şaka etmek haber vermek dert yanmak veda etmek helâl etmek gibi.

b. Daha geniş ölçüde dönüşlü anlamı ile sıfatlardan (*önadlardan*) ve bazı adlardan yapılmış geçişsiz ve tek kimseli fiiller:

güçleşmek sertleşmek irileşmek sıklaşmak seyrekleşmek güzelleşmek alıklaşmak pisleşmek ciddileşmek modernleşmek züppeleşmek kurtlaşmak çocuklaşmak hayvanlaşmak kömürleşmek yerlileşmek gibi.

Bu anlatımda **-leş-** fiilleri **-iş-** fiillerinde olduğu gibi dönüşlü fiil anlamını taşıdıklarından (*büzüşmek kızışmak*) **-len-** fiillerine yaklaşırlar. Ancak bunlarda onlardan kiminin "**ile donanmak**" ve "**nesne edinmek**" anlamları (*tüylenmek mallanmak*) yoktur. "**Olmak**" genel anlamı ile (*zorlaşmak*) "**gibi davranmak, gibi görünmek**" anlamları (*domuzlaşmak*) vardır. Böylece **-len-** fiillerinde edinme anlamı, **-leş-** fiillerinde "**değişme**" anlamı belli ve hakimdir, diyebiliriz (*paslanmak / paslaşmak kabuklanmak / kabuklaşmak*).

187. Bununla birlikte **-len-** ve **-leş-** fiilleri bazen anlamca çok yaklaşırlar ve bazen birbirinin yerine kullanılırlar:

sertlenmek / sertleşmek aksilenmek / aksileşmek şıklanmak / sıklaşmak ballanmak / ballaşmak keyifsizlenmek / keyifsizleşmek gibi.

Bu birleşik eklerle isimlerden yapılmış geçişsiz fiiller geçişli kılınmak istendikçe artık geçişlileri sayılacak **-le-** fiillerine dönmezler, **e t t i r e n** fiil çatı ekleri alarak uzatılırlar. Sonra yeniden edilen çatı eki alıp daha da uzayabilirler. Böylece **ek yığılmasına** (*eumul*) uğrarlar:

havalanmak, geçişlisi **havalamak** değil **havalandırmak**, onun geçişsizi **havalan-mak** değil, **havalandırılmak** **güzelleşmek**, geçişlisi **güzellemek** değil, **güzelleştirmek**, onun geçişsizi **güzelle-n-mek** değil, **güzelleştirilmek** gibi.

Bu ek yığılması her zaman gerekli değildir. Gerçekte çokluk basit **-le-** (*havalamak güzellemek*) fiil kalıpları boş bırakılıp yerlerine dört ekten birleşik **-lendir-** ve **-leştir-** fiil kalıpları alınmaktadır.

Yeni yazı dilimizde Arapça mastarlardan fiil çatısının daha çok geçişsiz fiil kalıplarında olmaları **-len-** fiilleri gibi **-leş-** fiilleriyle de karşılaşılıyor:

münavebe etmek = nöbetleşmek temeyyu etmek = sivilaşmak tebahhur etmek = buharlaşmak tekâsül etmek = yoğunlaşmak ittihat etmek = birleşmek infisah etmek = bollaşmak istihale etmek = başkalaşmak gibi.

17. -re- Fiilleri:

188. Bu ek çok eskiden verimli olmuş olmalıdır. Eski Türkçe'de sayılı ve bazı uzatılmış örneklerine rastlanır (*kewremek yigrenmek kekreşmek*). Dilimizde kalan **-re-** fiilleri de çözümleri güç ve şüpheli yadigârlardır. Onları kabataslak öbeklemeye çalışıyoruz.:

a. Eski metinlerde ve Anadolu ağızlarında yansılardan yapılmış görünen ve çoğu zaman hayvan sesleri veren fiiller:

añramak (aslan) **iñramak** (köpek) **okramak** (at) **kökremek** (sığır)
şakramak (kuş) **çokramak** **çıñramak** **çiñremek** gibi.

b. Bazı hareketleri gösteren fiiller:

titremek **tepremek** **kıpraşmak** **kıvramak** **kavramak** **davranmak**
sıçramak **yıpramak** **doğramak** **imrenmek** **iğrenmek** gibi.

c. Çeşitli kavramlar gösteren fiiller:

gevremek **kekremek** **gökremek** **seyrelmek** gibi.

18. -se- Fiilleri:

189. Yukarıda **-imse-** fiillerinde (bkz. 179) işaret ettiğimiz gibi Eski Türkçe’de *istek fiilleri* anlamında canlı olan **-se-** fiilleri (*suwsamak erüksemek ulugsamak*) dilimizden de özellikle cinsi istek anlamında oldukça canlı kalmıştır:

susamak **öksemek** **tütünsemek** **ersemek** **boğursamak** (dişi deve)
boğasamak **aygırsamak** **koçasamak** **tekesemek** gibi.

Ancak istek anlamında **-se-** fiilleri dilimizde sayılıdır.

Eski Türkçe’de **-se-** fiilleri (*istek*) ile **-si-** fiilleri (*benzerlik*) iyice ayırt edilmiştir (*suwsamak* = **susamak** *suwsımak* = **sulanmak, su tadı almak**). Fakat yine öteden beri bu iki ekin ve uzatılmışlarının dil şuurunda, belki anlam ve ses yakınlığı sebebiyle, karıştırıldığı görülmektedir. Şöyle ki:

a. Az çok sarıh benzerlik anlamında “bulmak, saymak” anlatımında **-se-** fiilleri vardır:

tavsamak **yelsemek** **çoksamak** **darsamak** **çiğsemek** **köpeksemek**
yükselmek **ıraksanmak** **kapsamak** **çirkinsemek** **umursamak**
mühimsemek **garipsemek** gibi.

Bu fiillerden çoğunun aynı anlamda **-si-** değişiklikleri de vardır (bkz. aşağıda **çoksumak** **çiğsimek** **darsımak**). Bunları asıl saymak mümkündür. Ancak bir takımının doğrudan doğruya **-se-** ekiyle, fakat benzerlik anlatımıyla yapıldığını kabul etmek yerinde olur.

b. Buna karşılık istek anlamında birçok **-se-** fiillerinin de **-si-** değişiklikleri vardır. Özellikle “dişi istemek” anlatımında olanların **-si-** şekilleri de yaygındır (bkz. aşağıda **ersimek** **boğasımak** **tekesimek**). Bunları asıl saymak mümkün değildir.

c. Yukarıda **-imse-** fiillerinde (bkz. 179) belirttiğimiz gibi **-se-** ekinin fiilden yalın ad tabanlarına gelmesiyle de bir çeşit **-se-** fiilleri meydana gelmiştir. Bunlardan **-im-se-** eklerine benzer şekilde **-ik-se-** ekleri de birleşme istidadı göstermiştir (bkz.

-ikse- fiilleri, 246, **kanıksamak duraklamak**). Şu farkla ki burada -se- eki -ik- fiilden isim eki üzerine değil, -ik- fiilden fiil eki üzerine gelmiş görünür, bkz. -ik- fiilleri, 245. Yalnız **gec-ikse-n-mek / gec-iksi-n-mek** örneğinde birleşik ek yukarıda -imse- fiillerinde olduğu gibi isim köküne gelmiş bulunur.

-se- fiilleri Yeni Türkçe’de artık benzerlik anlamında, “öyle bulmak, saymak” anlatımında fiiller yaratmak istidadını göstermektedir.

uzaklamak = istib’at etmek büyüklemek = izam etmek gereklemek = ihtiyaç duymak hafiflemek = istihfaf etmek rakiplemek = istirkap etmek gibi.

19. -si- Fiilleri:

190. Yukarıda -se- ve -imse- fiillerinde işaret ettiğimiz gibi (bkz. 189, 179), Eski Türkçe’de -se- ekinden sarıh olarak ayrı *benzerlik fiilleri* (verbe *simulatîf*) yapan bir -si- eki vardır (**sawsımak yagsımak eksümek**). Belirttiğimiz gibi -si- eki ve uzatmaları anlam ve kullanışça -se- ve uzatmaları ile karıştırılmış olmakla birlikte dilimizde de canlı kalmıştır.

a. Benzerlik anlamında olup pek çoğunun, yukarıda gösterdiğimiz gibi, dilimizde -se- değişimleri de bulunan fiiller:

darsımak yadsımak çığsımek çoklamak ayrıksamak ıraksamak güçsümek çirkinsimek gibi.

b. Yine benzerlik anlamında birçok -si- fiilleri edilen, daha çok dönüşlü fiil çatı ekleriyle uzatılmış olarak görünürler:

eksilmek yüksünmek tiksinek çoksunmak güçsünmek ayıpsanmak zahmetsinmek gibi.

c. -se- fiillerinin değişimi olarak veya başkaca bir takım -si- fiilleri de istek anlamındadırlar, çoğu “*dişi istemek*” manasına gelir, krş. 189.

öksümek esrimek (insan) **dalapsımak** (büyük baş hayvan) **boğursamak** (dişi deve) **düvesimek** (boğa) **boğasımak** (inek) **tekesimek** (keçi) **gürüksümek** (tavuk).

Yukarıda gördüğümüz gibi (krş. 184) **-si** isimden isim eki bu **-si-** fiillerinin bir **-si-g-** sıfatfiil ekinden gelmektedir.

-si- eki ile de kelime karşılamaları denenmiştir:

yabansımak = istigrap etmek yadsımak = inkar etmek gibi.

Ancak bu ek dilimizde daha canlı görünen **-se-** eki ile anlatımca artık üst üste düşmektedir.

III. FİİLDEN ÜREME İSİMLER

191. *Fiilden isimler (nom déverbatif)* isimden isim tabanları gibi çoğu asıl üretim ekleri ile kurulmuş, bir takımı da üretim değeri kazanmış çekim ekleriyle yapılmışlardır. Dilimizde fiil köklerinin isim köklerinden kesin olarak ayrılmış ve sayıca çok olmaları nedeniyle bu tarz üretim geniş ölçü kazanmış ve çok kelime vermiştir. Ancak yazı dilimizde yabancı kelimelerin istilâsı sebebiyle Türkçe fiilden yalın adlar ve sıfatlar gereği gibi gelişmemiştir.

Fiil tabanlarının yalnız emir kipinde yalın olarak görüldüklerini kaydetmiştik (bkz. 119). Dilde ek almaksızın isimleşmiş fiil tabanları hiç de yok değildir:

gitgel tatkal varagel yazboz tahtası gibi.

Ancak koşma takım kalıbındaki bu nadir birleşiklerde fiilden (*sıfır yapıklıkla*) isimler aramak yerinde değildir.

Şu var ki yeni zamanlarda yalın fiil tabanlarından iddialı kişi ve soyadları, firma adları baş göstermiştir:

Sevil Okşan Şanver Yücel Başol Tatlan Seçal gibi.

1. -ce Adları:

Fiil tabanından **-ce** adları aslında yalın kılış adları olarak görünüyor. Oldukça nadir şeylerdir. Ek dönüşlü fiil tabanları üzerine gelmektedir:

düşünce eğlence dinlence öğrence inanca yapınca dirence umunca söylence, bir uzatılmışı **sürünceme** gibi.

Bu ekin oluşması hakkında bir tahmin yürütemiyoruz. Kullanıştaki şekline göre bunu bir **-ince** eki diye de anabiliriz.

Terimleşmede bu adları kullanma ve çoğaltma yolunda denemeler olmuştur:

düşünce = fikir sakınca = mahzur inanca = teminat imrence = magbut öğrence = temrin, talim övünce = mefharet gibi.

Fiilden yalın adlar yapma istidadı gösteren bu ek **-iç X -inç** adlarında olduğu gibi dönüşlü fiil tabanlarına gelerek kılışın ürünü anlamıyla daha pek çok verimli olabilir:

sorunca (sorun yerine) = **mesele güvence = kefalet özence = merak, hobby** v.b.

2. -di Adları:

Geçmiş kipinin 3. kişi eki olan **-di** bir birleşik sayılır (**-it-i fiilden isim üzerine iyelik eki**). Bu dilimizde bir sıfatfiil eki değildir. Bununla birlikte ekin yüklemce kullanımından gelen isimleşmiş kelimelerimiz vardır:

bastı türedi buyurdu ve buyuruldu doğdu pişti Döndü (kız adı) gibi.

Bu kelimelerin oluşmasını yargı öbekleri halinde doğan ve yaşayan bazı örnekleri aydınlatır:

**imam bayıldı hünkâr beğendi Hüdaverdi kül bastı miras yedi gece
kondu zırt çekti şıp sevdi dedi kodu papas kaçtı kaptı kaçtı olup bitti**
gibi.

Bu kipin 1. kişi eki de bazı kelimeler vermiştir:

küstüm otu buldumcuk olmak Yoruldum Yokuşu Bayıldım Sokağı, gibi.

-di çanlı bir üretim eki olma istidadını göstermektedir:

**alındı = makbuz uydu = peyk verdi = sarfiyat girdi = tagdiye = input
çıktı = istihsal = output** gibi.

3. -dik Sıfatları (önadları):

192. Eski Türkçe'deki **-dik** geçmiş sıfatfiilleri o işleyişte dilimizde daha çok eklerle
uzatılmış sıfatfiiller ve zarffiiller halinde görülür (bkz. 362, 369 v.i. *gördüğüm
anladığım bildikleri için bulduğumuzda*). Nadir olarak isimleşmiş olanları vardır:

bildik tanidik güvendik (başkasına sırt veren) **doğurduk** (piç) **sündük**
(miskin) **avunduk** (gebe) **sidik < siğdük saltık** (bırakılmış, serbest) **Taptuk**
Emre Saru Saltuk Sırpsındığı bilemedik gibi.

Bunlar olumsuz sıfatfiil şeklinde daha canlı görülür. Yaygın sıfat olarak kullanılanları,
birleşiklerde kalmış olanları vardır:

**olmadık ummadık beklenmedik görülmedik duyulmadık işitilmedik
çıkmadık can er görmedik kız saçı bitmedik** gibi.

4. -dikçe Sıfatları (önadları):

Bir zaman zarffiili eki olarak göreceğimiz **-dikçe** birleşik eki bazı donuşmuş zarflar
da meydana gelmiştir. Sayıları azdır:

oldukça gittikçe vardıkça estikçe gibi.

5. -e Zarfları (belirteç):

193. Eski Türkçe'den beri çok canlı olarak hal zarffiilleri yapmış olan **-e** ekinin
dilimizde o işleyişle tek ve yalın olarak kullanılışı azalmıştır, bkz. 367. Ancak dilde
canlılığını gösteren birçok zarflar (*dolayısıyla takı ve bağlamlar*) da bırakmıştır:

**ile daha < taka yine < yaña göre öte diye çevre basa tuta sapa
geçe kala** gibi.

-e eki isimden **-leş-** fiillerine gelerek zarflar (*belirteç*) yapmada yeni bir canlılık
gösteriyor:

ortaklaşa = müştereken nöbetleşe = münavebeten gibi.

Sıfat olarak da kullanışlı olan bu kelime kalıbı çok verimli olabilir.

yardımlaşa destekleşe haberleşe yarılâşa v.b.

-e zarffiil eki tek kullanışta yerini **-erek** birleşğine bırakmış bulunursa da (*gül-erek*), çift kullanışta yerinde (*gül-e gül-e düşe kalka*) ve tasvir fiillerinin yapısında (*gör-e bilmek düş-e yazmak v.b.*) tam canlı görünür, bkz. 203, 410 v.i.

-e- zarffiil ekinin bir değişgi olan eski **-i-** zarffiil eki de dilimizde bazı üremeler bırakmıştır:

dahi < takı karşı > karışı aşırı deyî X diye ötürü dolayı götürü gibi.

Bu ek Eski Türkçe'de daha çok **-ü X -u** şekliyle (**yitürü oplayu**) değişgi olan **-e** ekinden daha çok kullanılmış, Eski Osmanlıca'da da canlı kalmıştır:

**"Şol cennetin ırmakları
Akar Allah déyü déyü".**

Anadolu ağızlarında da daha çok rastlanır:

**"Çıktım Kozan'ın dağına
Karî dizleyi dizleyi".**

Yazı lehçemizde tasvir fiillerinde (*gel-i vermek*) ve bazı birleşiklerde (*üstün kör-ü yüzün koy-u > yüzü koyun*) kalmıştır.

Bunları fiilden **-i-** adları ile karıştırmamalı (*dizi yapı* bkz. 211).

6. -ecek Sıfatları (önadları):

194. Daha yeni bir birleşik olan **-ecek** ile yapılmış gelecek sıfatfiilleri de **-dik** sıfatfiillerine benzer şekilde asıl işleyişlerinde daha çok eklerle uzatılmış olarak görülürler (bkz 364, 372 v.i. göreceğim alacağınız kalacağına göre dönmeyeceğinden). Ancak bunlar yalın halleriyle **-dik** sıfatfiillerinden daha geniş ölçüde sıfat (önad) ve ad olarak da kullanılırlar. **-ecek** sıfatları (önadları) nesneyi fiille ilgili kılar:

içecek su oturacak yer söylenecek söz olma-yacak iş gibi.

Fakat daha çok adlaşarak fiille ilgili her türlü nesneyi gösterirler:

yiyecek içecek yakacak alacak verecek gelecek gibi.

Bunlar arasında mekan ve aygıt adları da çoktur:

bakacak savacak kavuracak yonacak sürtecek kesecek çekecek gibi.

Aygıt adlarını birleşik kelimelerle belirtir ve çeşitlendiririz:

kağıt keseceği ceviz kıracağı şişe açacağı kitap açacağı gibi.

7. -eç Adları:

195. Eski Türkçe’de canlı ve bir birleşik olması muhtemel -geç ekinden damak sesinin düşmesiyle meydana geldiği görülüyor (açkaç kısıaç). Bu ek eski şekliyle ve anlatımları ile de dilimizde canlı kalmış (bkz -geç fiilleri 206 süzgeç dayangaç), hatta bazen kelime eski ve yeni şekliyle yan yana yaşamıştır (kıskaç X kısıaç). Başlıca aygıt adlarında görülür:

tutaç dürteç tokaç dikeç bakaç gömeç gögeç > güveç gibi.

Aynı ekin sıfatlar (önadlar) ve bu yoldan adlar da yapmış olduğu görülür. Bunlar dilimizde nadirdirler (güleç kımaç).

Aygıt adları yapmada -eç eki zamanımızda özel bir canlılık göstermektedir. Yeni terimler arasında bu ekle yapılmış aygıt adları tutunuyor:

sayaç = muaddit sarkaç = rakkas büyüteç = pertavsız soğutaç = müberrit kaldıraç = manivela ayıraç = miyar üreteç = müvellit (générateur) gibi, bkz -iç adları 214.

8. -egen Sıfatları (önadları):

196. Bu ek fiilden -ge > -e- berkitme fiillerinin (tıkamak dolamak) eski bir -gen sıfatfiilinden erkenden kopmuş bir birleşik ek olmalıdır (tep-ge-gen > tep-egen). Belki elimizdeki en eski örneği Kapagan Kagan’ın adıdır. Aslında bunlar fiilden berkitme sıfatları (adjectif intensif) anlamını korumuşlardır:

tepegen ivegen kaçagan yatagan olagan sıçagan gezegen bişegen
küsegen çalagan gelegen gibi.

Bu sıfatlardan (önadlardan) bir takımı aynı zamanda bir nesneye ad olmuştur (yatagan küsegen). Kimisini de yalnız ad olmuş olarak tanırız:

buragan kesegen süregen kayagan uragan gibi.

Bu ekteki damak sesinin ince sırada daha ziyade patlamalı kaldığı, kalın sırada ise süreklileştiği görülür (kesegen, fakat yatağan).

Canlılığını ve özel anlatımını korumuş olan -gen eki terimlerin yapımında işe yarayacaktır:

gezegen = seyyare durağan = sabite olağanüstü = fevkâlade gibi.

9. -ek Adları:

197. Bu da fiilden -ge- > -e- fiillerinin eski bir -ik sıfatfiilinden kopmuş bir birleşik ek olmalıdır (kaç-ga-k > kaç-gak > kaç-ak). Zaten bu ekle yapılmış türlü anlamda sıfatlar (önadlar) ve adlardan birçoğu Eski Türkçe'den dilimize damak seslerini düşünerek gelmişlerdir:

kurgak > kurak kergak > gerek emgek > emek kürgek > kürek orgak > orak
kapgak > kapak yapurgak > yaprak eşkek > eşek gibi.

-ek eki dilimize çeşitli anlatımlarla canlıdır. Bu sebeple tek kaynaktan gelen bir birleşik olmayabilir de. Başlıca üremeleri şunlardır:

a. Fiilden karakter gösteren daha çoğu aşağılayıcı berkitme sıfatları (önadları) yapar (Eski Türkçe saçgak tezgek):

atak dönek kaçak sezek korkak ürkek sarsak kıyak kokak verak salak
savrak apışak kınak paytak bitek artak sünek yedek binek gibi.

b. Fiilden mekan adları yapar, bu anlatım lehçemizde yaygındır:

durak yatak batac çekek sapak gömek konak yunak oturak kavuşak
buluşak çatak sancak dernek barınak korunak sığınak gibi.

c. Fiilden aygıt ve organ adları yapar (Eski Türkçe yapgak tirsgek):

bıçak saçak ölçek savak ısınak basak süzek yunak kayak dürtek çırpak
kaydırak dirsek yanak tırnak yutak duynak gibi.

d. Nihayet fiilden bazı yalın adlar ve çeşitli yoğun adlar yapar:

sürek sorak kesek tutak erek yığınak dokunak yumak kucak tütek
çapak gibi.

Bu yalın adlardan bazıları -li eki ile kullanışlı sıfatlar (önadlar) yaparlar:

sürekli dokunaklı okunaklı oturaklı.

-ek adları yer yer terim değeri kazanmışlardır ve yeni kelimelere örnek olmaktadır:

ölçek = mikyas dayanak = mesnet uçak = tayyare tapınak = mabet çarpak =
sathı mail başvurağı = merci çıkak = mahreç gibi.

Bu ek mekân ve aygıt adlarında yeterince değerlendirilmiş değildir.

Fiilden -ek adlarıyla isimden -ek adlarıyla (başak benek) ve e a ile biten fiil tabanlarının -ik sıfatfiilleriyle (işle-k buna-k kıpırda-k erse-k dola-k) karıştırmamalı.

10. -el adları:

198. Dilimizde bir iki anlatım öbeğine girebilen veya hiç girmeyen -el adları ve sıfatları (önadları) vardır. Sonuncuların fiilden mi, isimden mi geldiklerini çoğu zaman belirleyemeyiz.

a. Bu ek az sayıda fiilden aygıt adları ile yapılmıştır:

çatal çekel dikel çökel kural (pusat, düzen) engel gibi.

Bu anlatımda ekimiz Doğu Türkçesi'nde kurgal çatgal, Batı türkçesi'nde çekel tutkal ? Üremeleriyle ilgili olabilir.

b. Az sayıda eski sıfatlar (önadlar) vardır:

dükel < tüke-l güze-l < göze-l ?

c. Bu ekle aşağılama anlatımında insan tiplerini gösteren sıfatlar vardır (önadlar):

aval şaşal dadal partal şapşal apşal apal kaşal yapal gacal savşal savşal andaval ? gibi.

Derviş anlamıyla dilimize giren Arapça abdal kelimesi de benzerlik sebebiyle bu anlam ailesine katılmış olsa gerek. Bu kelimeler hep kalın sıradandır.

Bu -el aşğılama sıfatlarının (önadlarının) -ek küçültme ekiyle uzatılmış şekilleri de vardır. Onları fiilden ve isimden -elek fiilleriyle karıştırmamalıyız:

şasalak apalak avalak apşalak şapşalak şavşalak gibi.

d. Çeşitli anlamda ve çözümünü daha güç bazı kelimelerimiz de -el ile biter:

kartal sakal kaval topal paçal çepel gibi.

Doğu Türkçesi'ne sonradan Moğolca'dan geldiği anlaşılan bir -el (-il) ekiyle yapılmış kelimeler dilimizde yoktur (kapal yasal bukal).

Bizim donuşmuş -el ekine Latince'den bir anlatım yakıştırarak fiilden sıfatlar yapmak başarıdır:

dural = sakın (statique) doğal = tabii istenel = ihtiyari gibi.

11. -elek Adları:

199. Bu ek fiilden -ele- edeleme fiillerinin -ik sıfatfiillerinden kopmuş bir bileşim olsa gerektir (kov-ala-k > kov-alak). Bu anlatımda sıfatlar (önadlar) ve çeşitli adlar yapar:

kovalak asalak yatalak kasalak yapalak çökelek yuvalak kavalak takalak gezelek gibi.

Bu sıfatları (önadlar) ve adları isimden -elek (kovalak topalak, bkz. 141), fiilden -el-ek (şasalak şapşalak, bkz. 198) sıfatları (önadlar) ve adları ile karıştırmamalı.

Bununla beraber bu üç türlü -elek eki arasında (dazlak dişlek, bkz. 152) bir anlatım benzerliği fark edilir. Hepsi bir yönleriyle aşağılama, kabalık, irilik anlatımına yaklaşırlar.

dialecte = diyelek ise Türk irfanı adına bir ayıptır.

12. -em Adları:

Belki -ge- > -e- ile uzatılmış bir berkitme fiilinden yapılmış bir -im isminden kopma bir birleşiktir (dol-a-m > dol-am). Az örnekler bırakmıştır:

tutam kuram buram gerem koşam yordam artam görkem gibi.

Bu işlek olmayan -em ekinin -im eki anlatımından başka bir şey getirmediği görülür. Bununla birlikte -em ekiyle de yeni kelimeler denenmiştir (dönem = devre kuram = nazariye).

13. -emeç Adları:

200. Burada da berkitme fiillerine gelmiş -meç ekinin bir birleşigi karşısında olduğumuzu tahmin ediyoruz (dön-e-meç > dön-emeç). Az sayıda mekân ve aygıt adları bırakmış bir ektir:

dönemeç güdemeç sekemeç gibi.

Bu kelimelerin dönembeç < dönenmeç güdembeç şekilleri de vardır, bkz -mec adları, 234.

14. -emek Adları:

Bunun da bir berkitme fiilinden bir adfiilin kaynaşmış eklerinden geldiği farz edilebilir (tık-a-mak > tık-amak). Bu da oldukça verimli olmuş, türlü örnekler bırakmıştır. Mekân ve aygıt adları ve yalın adlar, fakat adfiiller değil.

basamak sekemek tutamak aşamak gezemek geçemek oturamak güdemek
duramak kuramak koşamak kaçamak gibi.

Bu ek aygıt adları yapımında işe yarayabilir.

15. -en Sıfatları (önadları):

201. Türkçe’de geniş kullanışı olan bu hal sıfatfiillerini (Eski Türkçe -gen) her fırsatta sıfat (önad) ve ad olarak (kılıcı adı) da kullanınız:

olan yazan gelen gören çalışan yaptıran bilinen gibi.

Bunlardan isimleşmiş olanlar sabit sıfat (önad) ve adlar olurlar:

geçen kalan sevilen düven (döğen) kıran kapan kalkan çapan tüten
çağlayan gibi.

Eski Türkçe’den birçok -gen adları bize damak seslerini yitirip gelmişlerdir:

kazgan > kazan gibi sıçan tavşan yalan yaradan.

Bu sıfatfiiller çeşitli birleşikler yapmış olarak da görülür:

göç kaçıran ahmak ıslatan başı çeken yere bakan sözü geçen gibi.

Yazı dilinin ve terimlerin Türkçeleşmesinde -en adları çok kullanılmıştır:

mürsil = gönderen sami' = dinleyen muayyin = belirten mucir = kiralayan
mecur = kiralanan müteveffa = ölen müdahil = katılan maksum = bölünen
kasım = bölen vekil = bakan gibi.

Kılıcı adı olarak -en sıfatfiilleri anlamca -ici sıfatfiillerine yaklaşırlar. İsimleşmede onlarla eşdeğerde olurlar (dinleyici X dinleyen). Aslında Arapça sıfatfiillerinden gelen kelimelerin doğru Türkçe karşılığı bu -en isimleridir:

muallim = öğretene (öğretmen değil) eğiten okutan yönetene çeviren v.b. krş,
161, Bulletin = belletene ise ayıptır.

16. -enek Adları:

202. Bu bileşik ekin çözümlenmesi kolay görünmez. Bir miktar mekân ve aygıt adları, yalın adlar ve çeşitli adlar, bazı sıfatlar bırakmıştır. Düşmeli bir ektir:

ekenek biçenek kesenek görenek takanak deynek < degenek kapanak
bakanak örnek < örenek (Ermenice'den değil) sağanak serpenek çağanak
çapanak sığanak gezenek avanak gibi.

-enek eki yazı dilimizde yeniden canlılık göstermiştir. Yine çeşitli anlatımlarda:

gelenek = an'ane yetenek = kabiliyet olanak = imkan tutanak = zabıt ödenek
= tahsisat gibi.

00. -er Sıfatları (bkz, -ir sıfatları, 225).

17. -er Adları:

Bu birleşik ek belki -er geniş zaman fiili ekinin -ek küçültme eki ile uzatılmasından meydana gelmiştir. Belki de -elek ekinin bir değişimidir. Nadir örneklerde görülür:

tutarak çökerek everek gibi

-erik ekini de bunun bir değişimi saymak istiyoruz (tutarık basarık).

Bu görünüşte incelenmeye muhtaç bazı yer adlarımız da vardır:

Çekerek Gemerek Everek Siverek gibi.

18. -erek Zarfları (belirteç):

203. Öncekinin addaşı olan bu ek ondan ayrı ve daha yeni zamanlarda -e zarffiili üzerine -rek karşılaştırma sıfatlarını (önadlarını) ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Yeni Türkçe'de bu zarffiil -e zarffiilinin yerini tutmuştur, bkz, 193 (gülerek kızarak). Bunlardan bir takımı kullanışta sabit zarflar (belirteç) olmuşlardır. Onların vurguları da geriye dönüşlü sürülmüştür:

olarak giderek bakarak vararak gülerek koşarak bilmeyerek üzülererek sevinerek bağırarak gibi.

Yeni Türkçe'de Arapça'dan gelmiş -en zarflarının bir takımı da bu zarflarla (belirteçlerle) karşılanmaktadır:

kasten = bilerek tevfikân = uyarak itibaren = başlayarak istinaden = dayanarak zuhulen = yanılarak tashihen = düzelterek tebdilen = değiştirerek nakzen = bozarak gibi.

-erek zarflarına (belirteçlerine) konuşma dilinde uzatılmış olarak da rastlanır (diyerekten koşarak), bkz, 367.

19. -eri Sıfatları (önadları):

Fiilden berkitme sıfatları (önadları) yapan bu ek -er-i şeklinde bölünebilecek bir birleşik olabilir. Bunun birinci parçası geniş zaman hal sıfatfiili eki olabilirse de ikinci parçasının iyelik eki olması uzaksanır. Az sayıda ve çoğu karakter sıfatları (önadları) bırakmıştır.

uçarı göçeri aşarı haşarı tutarı çıkarı soytarı gibi.

Bu sıfatları (önadları) isimden -eri zarfları (belirteçleri), bkz, 142 ileri dışarı ve isimden -er- fiillerinin -i isimleriyle karıştırmamalı (göğ-er-i ağ-ar-ı).

20. -esi Sıfatları (önadları):

204. Eski Oğuzca'da ve Eski Osmanlıca'da yaygın olan -esi gelecek sıfatfiilleri yazı lehçemizde yerlerini -ecek sıfatfiillerine bırakmış, sınırlı bir kullanışta kalmışlardır:

Kargışlarda (maléediction) : yıkılası geberesi patlayası kör olası ocağı sönesi gibi.

Zarffiillerde : ölesiye doyasıya çıldırasıya gelesiye kadar gibi.

Birleşiklerde : göresi gelmek gülesi tutmak içesi olmamak gibi.

Çekimde, göresim geldi, fakat hece binışmesiyle gülesi (si) tutmuş içesi (si) yok; ama gelesi değil. Sayılı kelimelerde ad olmuş olanları görülür:

veresi géyesi boğası yiyesi çalası alası gibi.

Kargış anlamında bu ekin küçültme ekiyle uzatılmışı da kullanılır:

geberesice sürünesice batasıca gözü çıkasıca gibi.

Ancak işe bir yandan da şefkat ve kötü dileğin gerçekleşmesi korkusu karışıyorsa o zaman fiilin olumsuz tabanı veya zıt anlamları kullanılır:

gözü çıkmayası kör olmayasica boyu devrilmeyesice Elin kırılmasın. ocağı yanası canı sağ kalası gibi.

Bu ek Eski Oğuzca'da gelecek kipini (bugünkü dilek kipi) teşkil eden -e sıfatfiil üzerine -si iyelik ekinin gelmesiyle gelişmiş olmalıdır.

21. -ge Adları:

205. Eski Türkçe'de oldukça yaygın şekilde ve türlü anlatımda adlar ve sıfatlar (önadlar) yapmış olan bu ekin daha eski bir -ge-g birleşiminden geldiğini sanıyoruz (tal-ga-g > dal-ga gibi bil-ge-g > bil-ge). Bu ek dilimizde katı sesdeşlerden sonra damak sesini kaybetmiş görünür:

inçge > ince kısa > kısa yumurtga > yumurta gibi.

Akıcı sesdeşlerden sonra ise bu damaksı korunmuştur:

tamga > damga kölige > gölge yoriga > yorga yonga soyka yuwga > yufka öwke > öfke tayga bölge karga çerge çavga kavga (Farsça gavga) burga gibi.

Bu ekle çok heceli tabanlardan başlıca aygıt, organ, hayvan, bitki, yemek adları vardır:

sürünge götürge çevirge süpürge kaburga omurga < oñurga çekirge sakırğa acırğa korunga kasırğa yedürge gibi.

Bu görünüşte yer adlarımız da vardır (Pötürge Dodurga Çekirge).

-ge adları anlatımı belirtilmiş olmaksızın terimleşmede ve yeni kelimeler halinde görülmektedir:

belge = vesika önerge = takrir bildirge = beyanname değıştirge = tadil teklifi
gösterge = müş'ire sömürge = müstemleke yörünge = mahrek gibi.

Ancak -bazen de uydurma- isim tabanlarına -ge eki getirilerek onları bu üretime mal etmek anadil duygusundan mahrum olanların işidir:

imge (image) = hayal çizelge = cedvel genelge = tamim gibi.

Yukarıda gösterdiğimiz gibi damak sesini kaybetmiş -ge isimlerinde bu ek fiil tabanına gelmiş bir -e (kıs-a) görünümündedir. Bunu fiilden zarf (belirteç) yapan -e ile karıştırmamalı (göre). Ancak bu -e ayrıca verimli olmadığı için bir ek sayılmaz. -lek adlarından son damak sesini düşüren kelimelerdeki (kışla yayla) -le eki isimden isim yapan ayrı bir ek olmadığı gibi, krş. 152.

22. -geç Adları:

206. Fiile ek **-eç** bahsinde (bkz, 195) belirttiğimiz gibi **-geç** eki Eski Türkçe'den beri başlıca aygıt adları ve berkitme sıfatları (*önadları*) yapmıştır. Damak sesini düşürmüş şeklinin yanı başında bu eski şekil de canlı kaldığından onları iki ayrı ek gibi gösteriyoruz. Aslında bu ek fiile ek **-ge** nin **-eç** küçültme ekiyle uzatılmış olabilir:

a. Çoğu aygıt adları olan adlar yapar:

kıskaç süzgeç tepgeç burgaç yülgeç < yülü-silgeç angaç oturgaç yastangaç salingaç > salıncak çevirgeç dayangaç ilgeç ve dolangaç yengeç gibi.

Bunlardan kimisinin **-güç** ekiyle yapılmış değışikleri veya benzerleri de vardır:

süzgüç oturguç silgiç tepkiç yülgüç yangıç yüzgüç gibi.

b. Berkitme sıfatları yapar:

yüzgeç utangaç üşengeç iğrengeç eringeç > erincek gibi.

Yeni kelime yapımında bu ekin damak sesi düşmüş **-eç** şekli tercih ediliyor, bkz. 195.

Bununla birlikte: **solungaç = galsama yüzgeç = misbah** vardır.

23. -gel Sıfatları (önadları):

-gel eki Anadolu ağızlarında özel anlatımıyla canlı kalmış bir ektir. «Fiile kabiliyet» anlatan sıfatlar yapar (**pişgel** = **çabuk pişen**). Bunlar anlamca bir yönüyle geniş zaman sıfatfiillerine, **-ir** X **-er** sıfatlarına yaklaşırlar (**olur**).

pişgel X **bişgel** **yengel** **yeygel** **seçgel** **geçgel** **deşgel** **yongaL** **yangal** gibi.

Anlatım farkı açık olmakla birlikte bu **-gel** ekinin fiile ek **-el** ile ilişkisi araştırılabilir, bkz. 198.

24. -gen Sıfatları (önadları):

207. Eski Türkçe **-gen** hal sıfatfiili eki dilimizde bir yandan damak sesini düşürerek aynı anlamda **-en** sıfatfiillerini veredursun, bir yandan da damak sesini koruyup anlatımca farklılaşarak fiilden berkitme ve *a l ı ş k a n l ı k s ı f a t l a r ı* (*adjectif habituel*) yapar olmuştur. Bu işleyişte daha çok çift heceli tabanlara gelir:

çalışkan **unutkan** **alınan** **girişken** **sıkılğan** **utangan** **sokulğan**
dövüşken **konuskan** **çekingen** **sırıtkan** **doğurgan** **somurtkan** **solugan**
ağlaşan **ağnağan** gibi.

Tek hecelilere daha nadir olarak gelir:

kaygan **ivgen** **çözgen** **gezgen** **ergen** gibi.

Az sayıda adlaşmış **-gen** sıfatlarına da rastlanır:

sergen **yelken** **ısırgan** **ilişken** **sütleğen** **kırlağan** **şırılağan** gibi.

-gen eki yeni kelimeler ve terimler yaratmaya elverişli olmuştur. Ancak ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu çok heceli tabanlara getirmek yerinde olur. Tek hecelilere aşağıda göreceğimiz gibi aynı anlatımda **-gin** eki gelecektir, **etken** değil, **etkin** gibi:

sürüngen = **zahife** **kemirgen** = **kadıma** **saldırgan** = **mütecaviz** **değişken** = **mütehavvil** **devingen** = **müteharrik** (*dynamique*) **üretken** = **müvellit** (*reproductif*) gibi.

Dilimizde isme ek başkaca bir **-gen** yoktur. Eski Türkçe’de rastlanan **temürgen** > **demren** **yetigen** = **Ülker** gibi kelimelerdeki ek **-en** küçültme ekinin daha eski şeklinden kalmış olabilir. **Üçgen** **beşgen** gibi yeni kelimelerimizde ise bu ek Fr. **tri-gone** < Yun. **gônia** = **köse** kök-ekinden *k o p y a* dır (*calque*).

25. -gi Adları:

208. Eski Türkçe’den beri çok verimli olmuş (**belgü** **bıçgu**) ve birleşikler yaratmış bir ektir. Dilimizde sıfatfiil anlatımıyla **-güçi** > **ici** birleşğinde de kalmıştır, bkz. 213. Daha çok tek heceli tabanlardan bir kaç farklı anlatımda adlar yapar:

a. Aygıt adları:

burgu keski çalgı sürgü düzgü silgi askı tepki sargı dergi süzgü atkı yaygı yuvgu bıçkı kargı süngü baskı küskü bileği kaşağı kılağı karağı sıyırğı götürğü düşüğü donangı üzengi gibi.

b. Çeşitli anlam öbeklerinden yoğun adlar:

örgü bıçkı büzgü çözgü bürgü çatki çizgi belgi sergi sızgı çapkı içki yeygi dolgu bitki vergi salgı ezgi gibi.

c. Fiilden yalın adlar yapma bakımından da bu ekin özel bir işlekliliği vardır:

sevgi saygı bilgi görgü duygu sezgi sorgu kurgu yargı kaygı bulgu ilgi etki üzgü umgu gibi.

Yoğun ad anlamındaki bazı **-gi** adları Yalın ad anlamı da kazanmışlardır (**askı baskı vergi** v.b.).

Türkçe'leşme yolunda yalın adlara çok ihtiyacı olan yazı dilimiz erkenden **-gi** adlarına da baş vurmuştur. Yasayan kelimelerden birçoğu terim olarak değerlendirilmiş ve yenilen yapılmıştır:

dergi = mecmua baskı == tabı' sergi = meşher bitki = nebat ezgi = nağme bilgi = malumat sezgi = tehaddüs sorgu = istintak etki = tesir tepki = aksi tesir duygu = tehassüs bulgu = keşif kurgu = nazariyat katkı = ilave durgu = vakfe vurgu = şiddet (accent) yetki = salahiyet dizgi = tertip övgü = methiye vargi = istidlâl gibi.

Yukarıda görüldüğü gibi bu ek dildeki işleyişine uygun olarak yeni kelimelerde de tek heceli fiil tabanlarına gelmektedir. Çift hecelilerle de bazı kelimeler denenmiştir (**ilişki yenilgi görüngü**).

Dilimize daha geniş bir kelime ailesi vaat eden bu eki kötüye kullanmamalıyız. Netekim bu ekle anlatım bakımından yetersiz teklifler yadırganmıştır (**düşkü = hadise düzgü = kaide tutku = ihtiras**). Hele bu eki isim tabanlarına getirerek ortaya atılmış kelimeler Türkçe değildir (**zorgu = istibdat songu = ecel özgü = has, mahsus**).

-gi ekinin birleşiklerinden biri isme ek **-eği** dir (**kırağı güneği**, bkz. 140).

26. -giç Adları:

209. Yukarıda gördüğümüz **-eç** ve **-geç**, (bkz. 195, 206) aşağıda göreceğimiz **-iç** (bkz. 214) adlarıyla ilgisi aşikar olan **-giç** adları Eski Türkçe'de **-geç** adlarının bir değişimi gibi görünürler (**açkaç X açkıç**). Dilimizde de bazı kelimeler bu ikiliği devam ettiriyor (**süzgeç X süzgüç tepkeç X tepkiç** bkz. 206). Öbür yandan bu iki ekin damak seslerini düşürmüş görünen şekilleri, **-eç** ve **-iç** ekleri de bir köke aynı anlatımda gelmiş bulunurlar (**tok-aç X tok-uç**).

Gerçekten **-giç** eki işleyişi bakımından da **-geç** ekine paralel görünür:

a. Bir çoğu aygıt adları olan adlar yapar:

süzgüç tepkiç çalgıç oturguç baskıç kesgüç yülgüç delgiç örgüç yangıç hörgüç görgüç sorguç tonguç silgiç gibi.

b.Fiilden berkitme sıfatları yapar:

bilgiç dalgiç yüzgüç sorguç (müstentik) **yaygiç aldagiç** gibi.

Bunun bir birleşği olan **-ingiç** eki için, bkz. 223.

Yeni kelimelerde bu ekin de damak sesi düşmüş şekli (**-iç**) yeğlenmektedir, bkz. 214.

27. -gin Sıfatlan (önadları):

210. Bu da **-gen** eki gibi başlıca berkitme ve alışkanlık sıfatları yapar. Eski Türkçe’de bir sıfatfiil işleyişi yoksa da çok canlıdır (**kaçgın tutgun tirgin**). Dilimizde de çok verimli olmuştur. Ancak bu geçişsiz anlamlı birçok sıfatlar (**önadlar**) da yapmış (**keskin, fakat küskün**) olup öncekinin aksine hemen daima tek heceli fiil tabanlarına gelir:

dalgın yorgun üzgün bezgin yaygın süzgün kızgın keskin gergin girgin şaşkın olgun ergin pişkin uygun durgun ölgün düşkün geçkin coşkun bitkin seçkin azgın gibi.

Fiil tabanları yazı lehçemizde anlam ve şekilce değişik ya da kullanılmaz olmuş **-gin** sıfatları (**önadları**) da vardır:

bıçkın baygın çapkın çılgın argın eşkin dargın gibi.

Çok heceli fiil tabanlarına bu ek nadir olarak gelmiş bulunur:

yetişkin erişkin alışkın semirgin dedirgin X tedirgin gibi.

Bu sıfatlardan bir takımı ya aynı zamanda ya da başlı başına ad olmuşlardır. Bunlar arasında afetleri, zorlu davranışları gösterenler ve başkaları vardır:

taşkın yangın salgın kırgın tutkun bozgun baskın vurgun soygun sürgün uçkun düzgün serpkin gibi.

Ad olanlar arasında da fiil tabanları anlam ve şekilce değişmiş bulunanlar vardır:

ılgın sıpkın X zıpkın dizgin kuskun kuzgun gibi.

Yeni Türkçe’de **-gin** eki de ad ve sıfat (**önad**) olarak değerlendiriliyor. Yukarıda örneklerini gördüğümüz zengin anlam ailesi yazı dilimizde hızla yabancı anlamdaşların yerlerini almıştır:

üzgün = müteessir yaygın = şayi kızgın = mütehevvir uygun = muvafık gergin = mütevettir seçkin = mümtaz düşkün = müptelâ alışkın = me'luf taşkın = seylâp bozgun = hezimet sürgün = menfa ılgın = serap gibi.

Sıfat ve ad olarak yeniden ortaya atılmış kelimeler de vardır.

etkin = faal yetkin = kâmil ilişkin = müteallik belirgin = muteberiz
bilgin = alim gibi.

Burada da ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu yeğlikle tek heceli fiil tabanlarına getirmek yerinde olur (**ilişkin** değil, **ilgin** fakat **belirgen**).

00 -i Zarfları, bkz -e zarfları, 139.

28. -i Adlan:

211. Türk dillerinde çok eski ve yaygın bir sıfatfiil eki olduğu anlaşılan **-ig** daha Eski Türkçe’de damak sesini tek tük düşürmüş görünüyor (**köni yazı**). Batı Türkçesi’nde ise erkenden bu işleyişini ve son damak sesini yitirmiş, fiilden adlar ve sıfatlar (**önadlar**) yapan bir ek olarak canlılığını az çok korumuştur. Başka bir deyimle burada **-ig** sıfatfiillerinden gelen kelimeler sonseslerini düşürmüşler ve yenileri **-i** ekiyle yapılır olmuştur. Ek hemen daima tek heceli tabanlara gelir:

tirig > diri gibi **ölü dolu katı sıkı yası duru şaşı sarı.**

Ancak dilimizde bu üremeden kalan kelimelerin daha çoğu yoğun ve yalın türlü anlatımda adlardır. Aralarında **k ı l ı ş ı n ü r ü n ü** (*nom de produit*) hakim görünür:

Yoğun adlar:

yapı çatı pişi çizi dizi dürü yazı kapı kesi bini takı sürü pusu
çeki koşu yakı yatı sayı doğu batı satı saç koku ölçü tartı örtü
gibi.

Yalın adlar:

soru küsü bili tutu korku ivi sanı umu gibi.

Bu ekin çok hecelilere gelmesi nadirdir. **-ir-** ve **-dir-** ettirme ekinden sonra görülür:

eg-ir-i > eğri yumru çağrı kaldırı endiri düttürü çektiri gibi.

Düşmeli olan bu ek sesliyle biten çok heceli tabanlara geldiğinde büsbütün düşmüş görünür. Başka bir deyimle Eski Türkçe’deki son damak sesleri düştükten sonra bu üremede **s ı f ı r ya p ı l ı k** (*morphème zéro*) durumu meydana gelmiş ve fiil tabanı ile ondan üreme isim addaş olmuştur:

boya-g > boya kuru-g > kuru ota-g > oda agrı-g > agrı ekşi-g > ekşi.

Böylece dilimizde hem fiil, hem isim tabanı olan, daha doğrusu bir ses düşmesi sebebiyle fiil ve ondan üreme isim tabanları üst üste düşmüş bulunan bir sıra kelime daha doğmuştur, *krş.* 178.

eski- X eski iri- X iri iti- X iti sivri- X sivri acı- X acı karı- X karı siva- X siva koca- X koca koru- X koru kuru- X kuru kekre- X kekre sıvı- X sıvı arı- X arı yansı- X yansı yama- X yama damla- X damla v.b.

Bu türlü sonses düşmesi sebebiyle «fiil tabanının açık kalması» haline yukarıda bazı birleşik eklerde de rastlamıştık (*bkz.* 152 **kış-la-g > kış-la**, 205 **kıs-ga-g > kıs-a**).

Bu gibi kelimelerden yalın fiil tabanları dilimizde bırakılmış olanların bazılarını da çatı ekleriyle uzatılmış şekillerinden gerçekleştiriyoruz.

yüce-l- X yüce ince-l- X ince kısa-l X kısa peki-ş- X peki katı-l X katı gibi.

212. Demek ki fiil tabanları ile aynı görünüşte olan bütün bu isimleri **-ig > -i** adlarından sayacağız. Bu aynılık bazı bilgileri yanıltmış ve onlar bunu da Türkçe’de isim-fiil ayrılığının kesin olmadığına delil saymışlardır.

Terimlerin yapımında **-i** adları da işe yaramış ve çoğu tam isimleşmiş olmaları bakımından aktarma veya yeni yalın adlara örnek olmuşlardır:

artı kazı duyu çarpı açı konu sıvı gezi anı veri güdü gibi.

Bunlar arasında yukarıda görülen örneklere uygun olarak sıfır yapılk ile yapılmış görünenler de vardır ki yadırganmaz (**eksi sıvı katı**).

Çok hecelilerden de yine yukarıda görülen örneklere uygun olarak, yani ettiren anlamlı -ancak **-r-** ile kapanan fiil tabanlarından- kelimeler yapmaktayız:

saldırı bildiri duyuru andırı güldürü gösteri başarı gibi.

29. -ici Adlan:

213. Sıfatfiil eki olarak canlı olan **-ici** eki kılıcı ad ve sıfatlar (*önadlar*) yapan bir üretim eki olarak da dilimizde geniş ölçüde yaratıcı olmuştur. Bu ek Eski Türkçe’de canlı **-güçi** birleşik hal sıfatfiil ekinden (**korguçi ölürgüçi**) gelmekte olup burada **-gü** eki isme ek **-ci** nin (krş. 131) fiil tabanlarına gelmesine köprü olmuştur, diyebiliriz (**kazma-cı X kaz-ıcı**). Böylelikle bu fiilden *kılıcı adı* üremeleri meydana gelmiştir:

1. Bu ek bir işi meslek olarak yapanı gösteren adlar yapar:

satıcı sürücü örücü dikici bakıcı yazıcı kesici yakıcı okuyucu yıkayıcı arayıcı dilenci < dilenici devşirici gibi.

2. Bir işi alışkanlık ve başarı ile yapanı gösteren sıfatlar verir:

yiyece binici koşucu yüzücü atıcı vurucu gezici kırıcı yırtıcı saldırıcı bölücü oyalayıcı karıştırıcı ayırıcı gibi.

3. Birçok da geniş anlamda kılıcı adlan ve sıfatlan (*önadları*) yapar:

alıcı geçici kalıcı çekici üzücü yakıcı görücü yorucu aldatıcı patlayıcı bunaltıcı uyarıcı dondurucu düşündürücü.

-en sıfatları (*önadları*) olduğu gibi (bkz. 201) bunlar da çeşitli birleşikler yapmış olarak görülürler:

gelin alıcı odun yarıcı diş çekici ara bulucu gönül açıcı can sıkıcı baştan savucu yüze gülücü.

Hemen her fiil tabanına gelebilen **-ici** eki yeni yazı dilimizde çok verimli olmuş, birçok Arapça sıfatfiilleri karşılamıştır:

kurucu = müessis geçici = muvakkat yapıcı = bani dürtücü = müşevvik kışkırtıcı = mularrik koruyucu = hami dağıtıcı = müvezzi inandırıcı = mukni' dinleyici = .sami' okuyucu = kari' zorlayıcı = mücbir yönetici = müdür üretici = müstahsil tüketici = müstehlik gibi.

-ici adları terimlerde de geniş bir kullanım alanı bulmaktadır:

Teknikte: **alıcı verici ısıtıcı soğutucu toplayıcı susturucu.**

Tıpta: **önleyici taşıyıcı uyutucu uyuşturucu uyarıcı bulaşıcı** v.b.

30. -iç Adları:

214. Eski Türkçe'de **-geç** ekinin değişimi bir **-güç** ekinden (**kesgüç bıçguç**) geldiğini ileri sürdüğümüz bir **-iç** eki dilimizde bu öncekilere yakın anlatımda kelimeler yapmış ve canlılığını az çok korumuştur. Sesliyle biten tabanlardan sonra düşmeli olarak bu ekin (**-eç ekinin değil**) varlığını kabul ediyoruz, *krş. 195, 206, 209*:

çekiç X çöküç eğiç döğüç kakıç umuç tıka-ç argaç hamlaç gibi.

Bu ekle yapılmış bazı gramer terimleri öne sürülmüştür:

ula-ç = gèrondif bağlaç = conjonction tümleç = complément koş-aç (-eç ekiyle) = copule gibi.

Yoğun aygıt adları yapan bu ekle denenmiş bu yalın aygıt adları (?) pek sevimli olmamıştır. **Orta-ç = parlicipe ara-ç = vasıta** ise Türkçe olmaz. **Süreç** de **-eç** ekinin rast gele kullanılması demek olur.

31. -ik Sıfatlar (önadları):

215. Eski ve çok yaygın bir geçmiş sıfatfiili şeklidir. Ek dilimizde bu işleyişini yitirmiş, geniş ölçüde ve çoğu zaman edilen anlamlı (**kesik X kes-il-miş**) fiilden sıfatlar (**önadlar**) yapar olmuştur. Anadolu ağızlarında bu üremenin eski sıfatfiil işleyişini andıran kullanışlara rastlanır (**Ali gelmeyiktir = gel-memiş olmalıdır**).

Eski Türkçe'de fiilden isim yapan ayrı **-ik** ve **-ig** eklerinden birincisi olduğu gibi, ikincisi ise damak sesini yitirerek (*bkz 211*) dilimize gelmiştir. Ancak yakın anlatımda olan bu eklerin daha o zaman kullanışta iyi sınırlanmadığı ve karıştırıldığı da olağandır. Bu hal onların üremelerinde görülür (**açık X açığ yasık X yasığ**).

Buna göre **-ik** ve **-i** isimlerinin dilimizde de az çok karışmış olması mümkündür (**yaya X yayak kışla X kışlak**). Ancak bunlar genel olarak bizde daha açık bir anlatım ayrılığına gitmiştir. **-ig** isimleri daha çok ad, **-ik** isimleri daha çok sıfat (**önadlar**) yapar olmuştur. Aynı kökten:

Adlar: **batı yatı pişi bini çizi kesi tutu çatı.**

Sıfatlar: **batık yatık pişik binik çizik kesik tutuk çatık.**

-ik ekinin tek heceli köklerden daha çok sıfatlar (**önadlar**) yaptığını görürüz:

Ezik kırık donuk açık yanık yitik bitik bozuk basık çözüük yırtık çarpık kalkık gibi.

Bu ek nadir hallerde de türemeli görünür:

ağlayık çağlayık cırlayık işi kavrayık sözünü anlamayık.

Düşmeli olarak birçok sıfatlar (önadlar) yapar:

İşlek oynak patlak gevşek büyük çürük soğuk ılık eksik aksak bunak ıslak esnek gibi.

Çok heceli tabanlardan da bir hayli sıfat (önad) yapmıştır:

kabarık pusarık karışık değişik buruşuk dolaşık alışık yayılık bulanık uyanık dağınık karmaşık gibi.

Bu sıfatlardan (önad) bir takımı aşağılama yoluyla insan karakterleri gösterir:

alık sapık cıvık kopuk sürtük savruk kavruk uyuşuk yılışık apışık sırnaşık şımarık gibi.

Sıfatlar (önadlar) kolaylıkla adlaşarak *kılışın ürünü* adı da olabilirler:

artık yırtık yarık delik göçük soğuk kırık bulaşık ilişik gibi.

Bir takımı ise hemen yalnız ad olarak tanınmış ve kullanılmışlardır:

bölük konuk sarık katık yatık kertik tatık emik becerik yakışık sarmaşık öksürük buyuruk uyduruk gibi.

216. Yukarıda **-ik** ekinin dilimizde ve Türkçe'nin tarihi devirlerinde işleyişine ait örnekler verebildiğimizi sanıyoruz. Oysa kelime dağarcığımızda çok eski kavramları karşılamakta olmaları lazım gelen çokheceli kelimeleri gözden geçirirsek bunlardan bir çoğunun da **-ik** ve birleşikleri ile yapılmış isimler görünüşünde olduklarını farkederez, organ adlarında ve iptidai aygıt adlarında görüldüğü gibi (krş. 197 v.b.):

kasık kemik ilik aşık topuk kirpik kuyruk dalak böbrek kulak kursak kıkırdak kazık kaşık beşik kayık yayık çomak direk kızak tuzak kundak v.b.

Çözümleri güç veya şüpheli bu türlü kelimeleri de **-ik** ekinin çok eski üremeleri saymak istiyoruz. Kaldı ki yer yer tek heceli isim tabanlarında bile bu eki teşhis etmeye çalışıyoruz:

Türk < tür-ük veya **< türü-k bark < barı-k görk < kör-ük köşk < köş-ük**, hatta **yok < *yo-k tok < *to-k**, krş. 119.

Başka eski ekler üzerinde de yapılan bu türlü derinliğine çalışmalara biz bu kitapta girişmedik. Burada sadece dilimizde bugün de az çok canlı olan bir ekin tarih öncesi derinliklerindeki verimliliğine işaret etmek istedik.

Yeni yazı dilimizde birçok Arapça sıfatfülleri de **-ik** sıfatları (önadları) ile karşıladık:

açık = vazih seçik = bariz düşük = sakit karışık = müşevveş çapraşık = muğlak birleşik = müttehit bitişik = muttasıl dağınık = müteferrik uyanık = müteyekkı yerleşik = mütemekkin gibi.

Yeni terimler arasında da kolayca adlaşan **-ik** sıfatları (*önadları*) çok yerinde bir kullanım kazandılar:

tanık = şahit sanık = maznun tutuk = mevkuf dönük = müteveccih eğik = mail yamuk = münharif duruk = sakin (statique) ayrık = munfasıl bakışık = mütenazır karmaşık = mu'dil çelişik = mütenakız yaratık = mahluk.

32. -il Adları:

217. Eski Türkçe'den beri tanıdığımız (*kısl amul tükel mal*) az işlek, anlatımı kararsız, düşmeli fiile ek bir **-il** vardır ki dilimizde de sayılı adlar ve sıfatlar (*önadlar*) bırakmıştır. Bu üremeye kaydedebileceğimiz:

Adlar: **çökül çakıl çapul belki anıl oğul,**
sıfatlar: **yeñil...**

Bunları isimden **-il** sıfatlarıyla (*önadlarıyla*) karıştırmamaya çalışmalı (bkz. 144 **yeşil usul**).

Koşul = şart Türkçe olmaz. Çünkü **koşmak** (*şart koşmak'ta*) yardımcı fiildir. Burada şart anlamını taşıyan koşmak değil, şart kelimesinin kendisidir. Bizim **-il** eki de zaten -yukarıda gördüğümüz gibi- bir kılışın ürünü adı anlatımı getirmiyor.

33. -ili Sıfatları (önadları):

218. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz. 215) eski sıfatfiiller olan **-ik** sıfatları (*önadları*) çoğu zaman edilen görünüşü anlamını taşırlar (**kes-ik X kes-il-miş**). Aynı fiil tabanının edilen görünüşünden de aynı anlatımla, bir **-ik** sıfatı (*önadı*) yapabiliriz (**kes-il-ik X kes-il-miş**). Ancak dilimiz geçişli fiillerden gelen ve bu edilen anlamının belirtilmesi gerekli olan üremelerde kullanmak üzere bu **-il-ik** eklerinden değil de, **-il-ig > -il-i** eklerinden bir birleşik meydana getirmiştir: **-ili (as-ılı = as-il-miş)**. Bunun gibi:

ek-ili sürülü dikili dürülü bükülü takılı örülü serili yazılı dizili sarılı gömülü kurulu yığılı sayılı tartılı örtülü ölçülü serpili çevrili geçirili.

Sesliyle biten tabanlara geldiğinde bunun önsesi düşer:

kapa-lı tıklı döşeli dayalı bürülü gibi.

-ili sıfatlarını **-li** eki almış **-ı** adlarından ayırt etmeliyiz:

ipe diz-ili, üç dizi-li başı ört-ülü, baş örtü-lü, orada yaz-ılı, yazı-lı imtihan, sür-ülü tarla, sürü-lü çoban.

Ama bazan ayırdetmek güçleşir:

çat-ılı ev çatı-lı ev.

Eski Türkçe’de aynı anlatımda ve bizim ekimizin ilk örneği gibi görünen bir üreme vardır:

kur-ug-lug ya = kurulu, kurulmuş yay.

Bu örneğe uyarsak ekimizi **-il-i** değil, **-i-li** ekinde bölmeliydik. Şu var ki dilimizde **-i-li** ayrı ekler olarak yaşıyor. **-il-i** > **-ili** ise edilen anlatımı hakim bir birleşiktir.

Bazı adlardan **-li** sıfatları (*önadları*) onlardan yapılmış **-le-** fiillerinin edilen sıfatfiilleri anlamını almışlardır (**bağ-lı** = **bağ-l-a-n-mış**). Bu anlam gelişmesini ancak **-le-** fiillerinden düşmeli **-ili** ekiyle yapılan sıfatlarda (*önadlarda*) bu iki benzer ekin binişmesiyle yorumlayabiliriz (**bağ-la-lı** > **bağ-lı**). Böylece isimden **-li** sıfatları (*önadları*) görünüşünde, fakat aynı kökten **-le-** fiillerinin sıfatfiilleri anlamında bir sıra kelime meydana gelmiştir:

top-lu = top-la-n-mış saplı = saplanmış çivili mıhlı saklı gizli ekli kaplı sallı, hatta **karalı ütülü kilitli** gibi.

Bu bakımdan bazı eski **-li** sıfatları (*önadları*) bizi aldatıyor demektir:

gizli < **giz-li** değil, < **giz-le-li**, bkz. 157.

Bunlardan bazıları isimden gelmiş gibi, fakat olumsuz sıfatfiil anlamıyla **-siz** ekini de almış bulunurlar (**ütü-süz = üt-üle-n-me-miş bağısız kilitsiz çivisiz**).

-ili sıfatları (*önadları*) yeni yazı dilinde birçok Arapça sıfatfiilleri karşılamıştır:

kurulu = müesses çevrili = muhat dayalı = miistenit sayılı = madut gömülü = medfun ekili = mezru döşeli = mefruş asılı = muallak dikili = merkûz.

Bu sıfatlar terimlerde de yer alıyor:

örtülü ödenek kapalı hece basılı kağıt liseye dayalı gibi.

34. -im Adları:

219. Eski Türkçe’den beri bir anlatım özelliği ile fiilden yalın adlar yapan (**togum istem**) düşmeli **-im** eki dilimizde de canlı kalmıştır. Bu kelimeler aslında birden ve bir defada, ya da aralıklı meydana gelen kılışlara, dolayısıyla bunların ölçülerine, zamanlarına ad olurlar. Onları **b i r k e z a d l a r ı** (*nomen vicis*) diye isimlendireceğiz:

doğum ölüm yudum atım sayım seçim dönüm yarım.

Birkez anlatımını, zaman veya ölçü anlamını açıklamak için onları bir belirtme öbeği içine de alabiliriz:

bir yudum su bir pişirim bulgur bir taşım kaynatmak bir cıgara içimi yol bir ok atımı yer ekim ayı bağ bozumu koç katımı gibi.

Bu anlatımda **-im** adları öbür kılış adlarından ayrılır: alım satım (*mülkte*), alış veriş (*pazarda*).

-im adlarının birkez, bir parça kılış ifade etmeleri sebebiyle bunlar tekrarlanarak o kılışı tasvir etmeye yararlar, sıfat (*önad*) ve zarf (*belirteç*) olurlar:

yudum yudum içmek büklüm büklüm saçlar tıklım tıklım dolu kıvrım kıvrım kıvrınmak adım adım gezmiş olmak gibi.

Bu kullanış ayrı anlatımlı bir hal almış ve tasvir edilen fiil tabanından ona zarf (*belirteç*) ve sıfat (*önad*) olmak üzere **-im** isimleri yapılır olmuştur:

sürüm sürüm sürünmek melim melim melemek ve hatta örneklemeye: **dürüm dürüm dürzü** gibi.

Başka yalın ve yoğun anlamlara da kaçmakla birlikte **-im** adları çokluk bu özel anlatımla ilgili görünürler. Çoğu tek heceli fiil köklerinden gelir:

içim tadım doyum sokum dürüm yeyim (*türemeli*), fakat **yem** (*düşmeli*)
kesim dilim biçim boğum kısım bölüm süğüm takım ekim sağım
silkim kırkım katım bozum geyim koşum adım kurum çalım
düğüm bitim yalım gibi.

Ekimizin sesliyle biten çift heceli tabanlara gelmesi veya orta hece düşmesine yol açması sebebiyle daha bir sıra çift heceli kelimeler verdiği görülür:

salkım < salkımak bağlam kavram deprem dolam kuşam sağlam
büklüm kıvrım yaylım ayırım gibi.

Üç heceli olanlar az sayıdadır:

uçurum götürüm oturum bitirim devşirim kaldırım seğirdim yıldırım gibi.

220. Ancak kaydedelim ki **-im** ekinin tarihi anlatımının zıddına bazı üremeleri de geniş süreli bir kılış anlamı almışlardır:

geçim bakım verim sürüm tutum kırım yıkım durum gibi.

-im adlarından pek azı sıfat (*önad*) olarak kullanılır (**sağlam yarım götürüm**).

Dilimizde bazı **-im** adları da daha çok uzatılmış şekilleriyle kullanılmakta ya da ancak uzatılmışları içinde kalmış bulunmaktadır:

bilimli sevimli artımlı çelimsiz görümlük doyumluk kuyumcu < koyumcu bürümcük örümcek sarımsak gibi.

-im eki yer yer gördüğümüz gibi bazı birleşikler de meydana getirmiş bulunmaktadır, bkz. 145 v.i. 179, 248.

221. Tamamıyla ad karakterinde ve yalın kavramlara yatkın bir üreme olmaları sebebiyle **-im** adları yeni yazı dilimizde özel bir rağbet görmüşlerdir.

1. İlk Türkçeleşme akımından başlayarak bu adlarla birçok Arapça adfiilleri karşıladık:

doğum = tevellüt ölüm = vefat durum = vaziyet bölüm = fasıl geçim = maişet sürüm = revaç tutum = hattı hareket yorum = tefsir güdüm = sevk ve idare seçim = intihap sayım = tadat kurum = müessese akım = cereyan deprem = zelzele oturum = celse gibi.

2. Dilimizde salt kılış adları en çok **-me**, biraz da **-iş** adfiilleriyle yapılıyor (**kalkma çalışma varış**). Yeniden kılış adları yaparken salt anlamlı olanlarında da bazen **-me** yerine **-im** kullanmak birçoklarımıza daha çekici, veya değişik gelmiş görünür, bkz. 230:

gelişme yerine **gelişim oluşma X oluşum soluma X solunum sindirme X sindirim** gibi.

-im eki güzel bir canlılık kazanmış, ancak bu arada onun özel birkez adları anlatımı silinerek genişlemiş, daha çok kılışın ürünü anlatımına kaçmıştır:

sorum duyum çözüm basım uyum işlem toplam anlam kapsam uzam devrim (ihtilal) artırım yatırım yönetim üretim tüketim karışım eğilim bunalım titreşim birleşim dağılım çağrışım gibi.

Bununla birlikte salt kılış adlarında **-me** eki hakim kalacaktır.

3. **-im** eki. yukarıda işaret ettiğimiz gibi asıl anlatımından farklı geniş süreli kılış anlatımında da dikkate değer bir canlılıkla yeni kelimeler vermektedir. Bunlar çokluk bizim eski yazı dilinde Arapça çoklular, özellikle dişî çoklularla ifade ettiğimiz kavramlardan bir takımını karşılamaktadır:

yapım = i'malat yayım = neşriyat onarım = tamirat donatım = techizat eğitim = maarif öğretim = tedrisat indirim = tenzilat dağıtım = tevziat gibi.

4. Yukarıda **-le-** fiilleri bahsinde (bkz. 184) işaret ettiğimiz gibi özellikle yalın **-im** adları **-le-** ekiyle uzatılıp kökleri fiille ilgili, fakat ondan farklı anlamda fiiller yaratmak istidadı gösterirler. Bu fiiller de yalın kavramları karşılamaya yarar:

yormak X yorumlamak yaymak X yayımlamak çözmek X çözümlemek bölmek X bölümlemek tanımak X tanımlamak gibi.

-im adlarının başka uzatmaları da yazı dilinde yer buluyor:

güdümlü ılımlı indirimli sorumsuz anlamsız yorumcu eğitimci evrimcilik yaratımcılık gibi.

Dikkat etmeli, bunlarda da bazen ek yığılması oluyor:

sorum = mes'uliyet sorumlu = mes'ul sorumluluk = ?

Arapça'da sıfattan (*önaddan*) ad, Türkçe'de addan sıfat (*önad*) yapılıyor da ondan şaşıyoruz.

Yukarıdan beri gördüğümüz gibi bu **-im** fille ektir. Onu isim tabanlarına getirip adlar yapmak Türkçe olmaz:

birim bağım (**bağım** < **bayım** = **büğü** demektir) **ortam toplum** gibi.
Bunların Türkçe'si:

birlik bağlılık ortalık topluluk'tur.

35. -in Adları:

222. Eski ve oldukça verimli olmuş düşmeli bir ektir (**Eski Türkçe tütün yalın**). Dilimizde edilen anlamlı ve çoğu zaman *kılışın ürününü* gösteren bir sıra adlar bırakmıştır:

yığın ekin tütün akın koşun düşün (*baskın*) **esin çakın sökün sağın yalın dizin gelin düğün**.

Sesliyle biten tabanlardan:

ışı-n ürün düzen talan oran dolan gibi.

Sesliyle biten iki heceli tabanlardan yapılmış **-in** adlarından birçoğu fiil tabanının edinen görünüşüyle üst üste düşmüşlerdir:

utan X utanmak güven X güvenmek inan X inanmak özen X özenmek üşen X üşenmek usan X usanmak bezen X bezenmek gibi.

Bu kelimeler dilimizde yalın tabanları bırakılmış, başka bir deyimle yerlerini dönüşlülerine bırakmış (**uta- ina- usa-**) fiillerin bu yalın tabanlarından anlatım ve kullanışça ayrı **-in** ve **-in-** ekleriyle yapılmış ayrı kelimelerdir. Yoksa aynı zamanda isim ve fiil tabanı olan kelimeler değildirler (*krş. 174, 226*). Nitekim aşağıda aynı tabanlardan **-inç** adları da yapıldığını göreceğiz (*bkz . 223*).

Fiilden bazı **-in** sıfatları (*önadları*) da vardır (**dolun bütün**). Bazılarının ise damak sesi düşmesiyle **-gin** sıfatlarından (*önadlarından*) geldiğini sanıyoruz:

satın < **satkun sayın** < **saygın** gibi.

Bazı **-in** adları da **-im** adlarının değiştiği olarak görünürler:

yalın = **yalım düğün** = **düğüm** gibi.

Yeni kelimelerde **-im** ve **-in** eklerinden birincisini salt kılış adı, ikincisini kılışın ürünü adı olarak kullanma denemesi yapılmıştır:

basım = **tabaat basın** = **matbuat yayım** = **neşir yayın** == **neşriyat yapım** = **i'malât yapın** = **mamulât** gibi.

Ancak ikinci ekin canlılığı ve özel anlatımı dil şuurunda donuşmuş olduğu için bu ayırım indi kalmıştır. Bu sebeple **düşün sorun yazın** gibi zorlamalar da yersizdir.

Buralarda **-ince X -ce** eki kılışın ürünü anlatımını daha canlı olarak temsil edebiliyor (**düşünce sorunca**), *krş. 191*

36. -inç Adları:

223. Dönüslü **-in-** fiilleri üzerine gelen ve fiilden isim yapan bir **-iç** ekinin öncekiyle erkenden kaynaşması bir **-in-iç > -inç** birleşik ekinin doğmasına yol açmış olmalıdır. Bunun yaptığı kelime dönüslü bir kılış adı veya bir berkitme sıfatı (*önadı*) olur (Eski Türkçe *kılınç utunç*). Buradaki **-iç** birleşeni yukarıda gördüğümüz fiilden aygıt adları yapan **-iç** ile ilgili olmayacaktır. Getirdiği anlatıma göre bunun adfiil eki **-iş** den gelmekte ve **kıl-in-iş > kıl-inç** şeklinde gelişmiş olması mümkündür.

Bu ek kaynaşmasında dönüslü anlatımı eke geçmiş demek olur. Buna göre ekimizi yalın tabanlara geldiğine göre **-inç**, dönüslü tabanlara gelmiş görüldüğüne göre **-iç** saymamız mümkündür, ama bu anlatımca bir şey değiştirmez.

1. Bu ek Fiilden yalın adlar yapmıştır:

kazanç üşenç inanç güvenç usanç utanç ilenç kıvanç sevinç ödünç sagunç kakinç basınç, gibi.

2. Fiilden berkitme sıfatları da yapmıştır:

iğrenç kıskanç aldanç yeñlenç korkunç gülünç, gibi.

Az çok canlı kalmış bu üretimi yazı dilimizde eğri doğru değerlendirmeye çalışıyoruz. Bunlardan kavramı andırmayanlar tutunmuyor:

basınç = tazyik dayanç = mukavemet kıvanç = iftihar sapınç = dalalet bilinç = suur bulunç = vicdan gibi.

İlginç olmaz. Çünkü Türkçede ilgimek diye bir fiil yoktur. İlinç olur ama, ilgi çekici daha iyidir.

37. -ingiç Adları:

Öncekine benzer bir kaynaşma mahsulü olan bu ek fiil tabanının **-in-** dönüslü eki üzerine aygıt adı anlatımında **-giç** ekinin gelmesiyle açıklanabilir, bkz § 209. Az sayıda aygıt ve oyuncak adları bırakmıştır:

patlangıç azdangıç bızlangıç dürtlengiç pırlangıç atlangıç ve farklı anlatımda **yıylangıç kırlangıç başlangıç** gibi.

38. -inti Adları:

224. Öncekiler gibi bu da **-in-** ile uzatılmış dönüslü fiil tabanına fiilden ad yapan **-ti** ekinin gelmesi (bkz. 239) ve öncekiyle kaynaşması mahsulü görünür (*önce gezin-ti, sonra gir-inti*). Burada da dönüslü anlatımı eke geçmiş ve birleşik ek **-ti** ekinden aldığı «parçalılık» anlatımını da korumuştur. Bunlara *k ı l l ı n t ı a d l a r ı* (nom fragmentaire) adını veriyoruz.

Buna göre ekimiz yalın tabanlara geldiğinde **-inti** (*üz-üntü birik-inti*), dilde dönüslüleri yaşayan tabanlara gelmiş görüldüğüne göre de **-ti** (*kaşın-tı çırpın-tı*) sayılabilir, krş **-inç adları**, 223. Anlatımca fark etmez. Bu ek yaptığı adlara hemen daima kılış ve adlandırdığı ürününde bir eksiklik ve dağınıklık *ayrılışı* verir (*yeme*

esme, fakat yeyinti esinti). **-inti** adları oldukça yaygındır. Onları az çok farklı anlam öbeklerine ayırabiliriz:

1. Parçalı ve sürekli kılışı gösteren adlar:

**akıntı sızıntı kesinti çarpıntı söylenti çalkantı sarsıntı salıntı
gezinti çözüntü silkininti ilinti** gibi.

2. Parçalı ürün ve artıklara ad olurlar:

**kırıntı döküntü arıntı saçıntı kıvrıntı kırpıntı irkininti çıkıntı çöküntü
yığıntı kusuntu yıkıntı serpinti süprüntü.**

3. Elemlı duygulara ad olurlar:

**bulantı buruntu tiksinti ezinti ıkıntı sıkıntı kuruntu ürküntü iğrenti
bıkıntı kazıntı** gibi.

4. Bu adlar kılış ve kılıcı hakkında aşağılayıcı anlamda kullanılırlar:

**özentı boğuntu derinti takıntı esinti bozuntu yapıntı yamantı
sığıntı sarkıntı uyuntu koşuntu kasıntı şırfıntı** gibi.

Bu üremede yukarı ki anlamlardan birkaçını taşıyan kelimeler de vardır:

kazıntı (midede), **kazıntı** (tekne).

Bununla birlikte **-inti** adlarından yukarıda saydığımız özel anlatımları kaybetmiş kelimelerimiz de vardır (**toplantı bağlantı**).

-inti adları da yazı dilimizde kullanılmış birçok Arapça kelimeleri kullanıştan düşürmüşlerdir:

**söylenti = şayia üzüntü = teessür sarsıntı = tezelzül çarpıntı = halecan
kuruntu = evham ürküntü = tevahhuş iğrenti == istikrah yıkıntı =
harabe** gibi.

Bu kullanış yeni kelimeler ve terimler yaratılmasına da yol açmıştır:

**görüntü = tayf uzantı = istitale saplantı = fikri sabit kesinti = kat'iyat
ödenti = aidat yapıntı = tasni'** gibi.

Ancak bu canlı eki de yukarıda belirttiğimiz anlatımlarına uygun olarak kullanmak gerektir. Mesela **yaşantı** kelimesi **sergüzeşt, macera** karşılığında kullanılabilir. **Hayat** karşılığında bizim **yaşama yaşayış dirim** gibi kelimelerimiz vardır. Bunun gibi **bağıntı** (*doğrusu bağlantı*), isimdense olmaz, fiildense başka anlamda (**bağmak** < **baymak** = **büğülemek**, bkz **bağım**, 221) olur.

39. -ir (-er) Sıfatları (Önadları):

225. Geniş zaman sıfatfiil eki olarak Eski Türkçeden beri **-ür** ve değişigi daha az sayıda belli tabanlara gelen **-er** kullanılmış ve bunlar bir yandan da kullanışlı adlar ve sıfatlar yaratmışlardır. Anlatım farkı olmaksızın dilimizde zaman içinde bazı fiil

tabanları ek değiştirmiş görünmektedir (**al-ar > al-ır**), bkz geniş zaman sıfatfiilleri, 376.

1. **-ir** sıfatlarını her şeyden önce belli adlara sıfat olmuş olarak görürüz:

akar su yanar dağ yenir ayva çalar saat olur iş güler yüz bakar kör görür göz anlaşılır sebep gider ayak gibi.

2. Bunlardan (çoğu **-er-** ile) sıfatlar ve çeşitli adlar meydana gelmiştir:

uçar kaçar yakar kokar yarar uyar gelir çıkar yeter geçer çakar akar Yaşar tutar değer benzer yatır döner keser gibi.

3. **-ir** sıfatları ikileme olarak da yaygındır:

yanar döner okur yazar yazar bozar konar göçer gelir geçer açılır kapanır kısalır uzar gibi.

-ir sıfatları türlü. kullanışlarıyla yeni kelimelerin doğuşuna örnek olmuşlardır:

bilir kişi atar damar akar yakıt döner kapı taşınır mal döner sermaye uçar balık yüzer buz.

Eski yazı dilindeki birçok yabancı ad ve sıfatları karşılarlar:

gider = masraf okur = kari yazar = muharrir düşünür = mütefekkir çözünür = münhal ister = icap tutarlı = münsecim geçerli = mer'i yeterlik = kifayet çıkarıcı = menfaatperest yararlanmak = istifade etmek gibi.

İkili kullanışta da yeni kelimelerimiz vardır:

biçer döğer biçer bağlar uyur gezer gibi.

-ir sıfatlarının olumsuz şekilleri için bkz **-mez** sıfatları, :36.

40. -ir Adları:

Geniş zaman sıfatfiil eki olan **-ir** den ayrı gibi görünen bir **-ir** eki (Eski Türkçe **kömür kısır**) daha vardır ki dilimizde türlü anlamda bir sıra adlar ve sıfatlar bırakmıştır. Bunlar zaman kavramı olmayan fiilden yapılmış eski kelimelerdir. Çözümleri çok defa şüphelidir:

katır çadır kömür (belki **demir bakır**) **kısır çakır sokur çukur çopur kepir** gibi.

41. -iş Adları:

226. Dilimizde adfiil şekillerinden biridir. Yatık fiil olarak geniş bir kullanış vardır, bkz, 360. Bunlar Kılış adı olarak özellikle «*kılışın tarzı*» anlamını taşırlar (**duruş geliş oturuş** bkz, 360). Bunlara t a r z a d l a r ı (*nom de maniere*) deriz:

«*Her yeğidin bir yoğurt yeyişi vardır*».

-iş adları bazan da **-im** adlarına benzer bir kullanışta sınırlı, birden, *b i r k e z* kılışlar bildirir:

dalış uçuş kalkış bir bakışta bir vuruşta gibi.

Bununla birlikte **-iş** adları genel olarak da *a s ı l k ı l ı ř a d ı* anlamını taşırlar (*Eski Türkçe busuş alış*). Kelime dağarcığımızda yalın ve yoğun anlamlı pek çok **-iş** adları vardır:

geçiş satış atış akış gülüş çıkış artış yağış dikiş iniş atılış yanılış
< **yanılış gösteriş ürperiş aldırış** gibi.

-iş adlarından pek azı sıfat olarak kullanılmıştır (**yanılış yokuş iğdiş**). **-iş** eki Dilimizde türemelidir:

yürü-yüş yaşayış kükreyiş bekleyiş anlayış gibi.

Eski Türkçe’de ise düşmeli görünür (**irte-ř arki-ř**). Dilimize geğmiş bazı eski üremelerde de böyledir (**alkı-ř kargı-ř**).

Edişen görünüşündeki tabanlara geldiğinde **-iş** eki hece binişmesine uğrar:

döğ-üş-üş > döğüş boğuş vuruş itiş kakıç kapış yarış güreş batış
savaş dalaş değiş tokuş oynaş sarmaş dolaş uğraş bağdaş biliş
tanış gibi.

Demek ki burada **boğuşmak** X **boğuş yarışmak** X **yarış** gibi ortaklık ve birlikte anlamlı fiillerle onlardan üreme ve aynı anlatımı taşıyan kılış adları üst üste düşmektedir (*Eski Türkçe keñeř-mek* X *keñeř*). Ayrıca yalın tabandan gelen **-iş** adı ile ortaklık tabanından gelen **-iş** adı da üst üste gelmektedir:

vuruş (vurma) < vurmak ve vuruş (vuruş-ma) < vuruşmak.

227. Burada da öncekileri hem isim, hem fiil tabanı saymak ve bununla Türkçe’deki isim-fiil ayrılığını çürütmek (*bkz Deny S. 541 dip, Böhrtling’e karşı*) mümkün olmaz. **Vurma** anlamındaki **vuruş** ile **vuruşma** anlamındaki **vuruş** ve benzerlerini ise ayrı ve addaş kelimeler saymamız gerektir.

Üst üste gelen **-iş-iş** eklerinden birincisi düşmeli olduğundan binişmede bu etkili olmuş ve sesliyle biten tabanlardan gelmiş bu tür adlarda ses düşmesi meydana çıkmıştır (**oyna-ř-iş** > **oyna-ř bağda-ř-iş** > **bağda-ř dola-ř-iş** > **dola-ř**).

Bunlardan gelen adlar artık yalın tabanlardan gelen adlarla addaş olmaz. Çünkü onlar koruma sesdeşi almışlardır:

oynaş / oynayış dalaş / dalayış uğraş / uğrayış tanış / tanıyış gibi.

Dilimizde kullanılmış birçok Arapça, Farsça adfiilleri de **-iş** adları karşılamıştır:

gidiş = azimet dönüş = avdet kalkış = hareket varış = muvasalet giriş = medhal barış = sulh savaş = harp buluş = icat artış = tezayüt çekiliş = keşide açılış = kiişat uyanış = intibah kurtuluş = halas davranış = tavır.

Yatık fiil vasfı üstün olan **-iş** adları terimleşmede **-me** adlarına paralel, fakat onlardan daha az kullanışlı olmuşlardır. Bununla birlikte anlam özellikleri onlara burada da ayrı bir yer vermektedir:

görüş = noktai nazar kavrayış = telekki anlayış = zihniyet oluş = tekevvün kuruluş = teşkilat dağılış = tevezzu sunuş = maruzat kılış = amel, fiil geçişli = müteaddi dönüşlü = mutavaat barışçı = sulhperver, gibi.

228. -it çok eski bir adfiil eki olup bunun geçmiş kipini meydana getirdiği kabul edilir (**geç-it-im > geçtim**, bkz. 376). Eski Türkçe'den beri yalın adlar, yer ve aygıt adları v.b. yaptığı görülür (**ölüt köçüt yanut karşut konut**). Eski Osmanlıca'da henüz canlı (**binüt yüklet içüt aşıut**) yazı lehçemizde ise daha az verimli görünür. Bununla birlikte dilimizde türlü anlamda bir hayli kelime bırakmış bulunmaktadır:

geçit düşüt umut öğüt kurut kavut sürüt gülüt çeşit < şeş-it ayırt yoğurt kavşit göze-t ona-t evet suvat bölet Korkut Turgut gibi.

Bu ekin zamanımızda adeta yeniden işlek hale gelmesi dikkate değer bir gelişmedir. Ancak aslında anlatımı seçilmez olmuş bir ek olduğundan bu defa c1a çok türlü anlam öbeklerinden kelimeler yapımında, yani rast gele kullanılmıştır:

yalat kesit anıt taşı-t yazıt kanıt gibi.

Soyut yanında somut (*isimdendir*) olmaz. Bunların Türkçeleri vardır (yalın yoğun). Yapıt fazla yadırganmaktadır. Özemek sözü uzatmak demektir, öze-t = sözün kısısı demek olur mu? (*krş. -it adlan*, 149).

43. -iz Sıfatları (Önadları):

Canlılığını erkenden kaybetmiş bir ek olduğu anlaşılan bu **-iz** (*Eski Türkçe yitiz köwe-z*) dilimizde az sayıda sıfatlar bırakmıştır. Bunların çözümleri oldukça şüphelidir:

tıkız titiz ucuz yavuz cılız temiz semiz kuduz uyuz ütüz diniz yağız gibi.

Bunları isimden **-iz** sıfatlarıyla karıştırmamalı (*bkz. 149*). Bu ekin **-le-** ekiyle kaynaşarak isme ek **-lez-** ekini verdiğini sanıyoruz (*bkz. 156, haylaz oflaz*).

44. -me Adları:

229. En çok kullanılan. adfiil şekillerinden biridir. Bu anlamda onu Batı Türkçesi'nde ve daha çok yakın zamanlarda yazı lehçemizde gelişmiş görüyoruz. Gerçekte Eski Türkçe'den, Eski Osmanlıca'dan beri fiilin adını (*mastar*) yapan **-mek** eki çekim halinde iki sesli arasında kalıp süreklileşen son damak sesini düşürerek (*hafif mastar*) yapan **-me** haline gelmiştir:

Yağmur çile-meğ-e başladı. > çile-me-ye > çile-me. Yağmur yağ-mağ-a başladı. > yağ-ma-ya > yağ-ma gibi.

Süreklileşme olmayan kullanışlarda ise **-mek** adfiilleri (*sakil mastar*) kısmen kalmıştır:

«Kaç-mak-tan kovala-ma-ya vakit yok». **Bekle-mek-sizin gidin.**

Eski harflerle **-meğ- -mağ-** yazılışı sonuna kadar devam etmiştir (**ağla-mağ-ı bırak gör-meğ-e geldim > ağla-ma-ya gör-me-ye**). Ağlamıya görmiye yazılışları yersizdir (bkz. 74).

Buna göre **-me** adları dilimizde yeni olup bunların Eski Türkçe'den ve Eski Osmanlıca'dan beri tanıdığımız **-me** sıfatlarıyla (**kesme aş kıyma göz**) ilgisi yoktur. Başka bir deyimle aslında sanıldığı gibi **-mek** eki **-me** den gelmiş olabilir (?), ama burada **-me** eki başka bir anlatımla **-mek** ten gelmektedir. Bu sebeple şimdi addaş olmuş bu iki **-me** yi ayrı iki bölümde gözden geçireceğiz.

230. Adfiil olarak geniş kullanışları biryana (bkz. 360), **-me** adları Yeni Türkçe'de *kılış a d l a r ı* (nom d'action) olmada en ön safa geçmişlerdir (Fr. -tion, Al. -ung adları gibi, bkz -mek adları, 235). Hemen her fiilden yapılabilen bu adlar yeni zamanlarda her türlü yalın kavramları karşılama yeterliğini de göstermişler, *a s ı l k ı l ı ş a d l a r ı* sayılmışlardır (nom d'action proprement dit).

düşme kalkma çıkma inme düşünme anlama bekleme gibi.

Bilindiği üzere Osmanlıca'da kılış adlarının, hele yalın anlamlılarının Arapça'larını, bazan da Farsça'larını kullanmak esas olmuştur. Yeni yazı dilimizde bunları Türkçe'leştirme yolunda en çok **-me** adları kullanılmıştır. En elverişli, canlı ve tabii kalıp buydu. Bu sebeple bilgince kelime yapmak (!) gayretiyle başka yönlerdeki zorlamalar iflas etti (**çarpma yerine çarpay konuşma yerine söylev**, bkz. 140) ve binlerle sayılacak yazı dili kelimesi kendiliğinde bu kalıba döküldü:

**düşme = sukut geçme = murur okuma = kiraat korunma = muhafaza
övme = sitayiş inleme = naliş, okşama = nevaziş çıkarma = ihraç
gecikme = teehhur geçirme = teşvi' karşılama = istikbal boşaltma =
tahliye ödeme = tediye uzama = temadi yükleme = tahmil artırma =
müzayede** gibi.

Terimlerde de asıl kılış adı olarak **-me** adları hakim olmuştur:

**çıkarma = tarh bölme = taksim sağlama = mizan bozma = nakz
kaldırma = lagv yasama = teşri' yürütme = icra mayalanma = tehammür
arıtma = tasfiye sivilaşma = temeyyu' gerçekleme = tahkik araştırma =
taharri çelişme = tenakuz karşılaştırma = mukayese küçültme = tasgir**
gibi.

Terimlerde **-me** yerine **-im** kullanılmasından da yukarıda bahsettik (*oluşma X oluşum*, 221).

45. -me Sıfatları (Önadları):

231. Bu Eski Türkçe'de doğru teşhis edilmemiş bir ektir. Orada adfiil değil, sıfatfiil anlatımındadır ve kılış adları değil, sıfatlar ve sıfattan gelme adlar yapmaktadır. Onun **-ik** sıfatfiiline benzer bir geçmiş sıfatfiili anlatımı vardır. Ancak daha orada bu işleyişini yitirmiş olmalıdır. Çünkü olumsuz şekline rastlanmaz (**kesme aş tikme nen köçürme oçak tegme nen barma yıl ve bulgama kesme v.b.**).

Yukarıda (bkz. 229) belirttiğimiz gibi Eski Türkçe'den ve Eski Osmanlıca'dan buyana bu ekin sıfat yapma kullanışı pek değişmemiş görünür. Dilimizde de **-ik** eki gibi çoğu zaman edilen anlamlı (**kırma = kır-ıl-mış**) *fiilden sıfatlar* yapar, krş. 215. Kimisi sınırlı bir kullanışta sıfat olurlar ve vasıfladıkları nesne adlarının düşmesiyle o yoğun nesneleri fiilin ürünü olarak adlandırırlar:

yazma (kitap yemeni yorgan yüzü) basma (kitap bez) açma, (tarla çörek) sürme (boya sürgü çekmece) kırma (arpa köpek dere çiftte sucuk peşkir tarla v.b.).

Bu **-me** üremeleri çokluk geniş- kullanışta da sıfat olmuşlardır:

yapma takma kesme dökme süzme düzme kakma işleme kaplama elleme aşırma uydurma devşirme serpme yapıştırma gibi.

-me sıfatları sıfatfiiller gibi zarf öbekleri içinde de görülürler, kimden halinde adlarla bir sıra birleşik sıfatlar yapmışlardır:

anadan doğma babadan kalma sonradan görme cennetten çıkma yerden bitme kökten sürme baştan savma ağızdan dolma gibi.

-me sıfatları zarf olarak da kullanılırlar (**silme dolu tepeleme verdi. karma karşık sıvama pislemiş**). Bu anlatımla zarf yapan iki birleşik ek de yaratmışlardır (bkz - **mece zırları**, 233, **-leme zarfları**, 152).

232. Pek çok **-me** sıfatları ise yoğun anlamda adlaşmışlardır. Bunlar arasında yeyecek adlarının çokluğu dikkati çeker:

dolma sarma ezme gömme banma silkme tarama bulama bazlama akıtma taplama şekerleme sündürme çiğleme katlama çürütme oturtma dondurma bandırma boğma kıtlama gibi.

Et yemekleri ise ayrı bir liste teşkil eder, diyebiliriz:

kıyma dürme kavurma haşlama kızartma kapama çevirme buğulama söğürme tuzlama pastırma közleme gibi.

Nihayet **-me** sıfatlarından esasta fiilin ürünü olarak çok çeşitli adlar doğmuştur:

dikme asma daldırma burma eneme besleme tutma yanaşma kapatma eşme içme yarma kazma saldırma tasma kantarma çıkma bölme döşeme sundurma doğrama çözme çatma dokuma çizme büzme düğme uçurma çıkartma inme sıtma < ısıtma dolama koşma taşlama koçaklama saçma bağlama donanma gibi.

Bu adları yukarıda gördüğümüz **-me** kılış adlarından ayırdetmek o kadar güç değildir. Farklı anlatımda ve oluşmaları ayrı iki ekle yapılmış bu addaşları ayrı kelimeler olarak kaydetmek gerektir (**asma / asma inme / inme**). Oysa sözlüklerimiz bunları tek kelime gibi alıp aynı maddede göstere gelmişlerdir. Bizce onlar dil şuurunda karıştırılmış değildir. Bunların **asıl kılış** adı gibi görünenleri dahi öbür **-me** adlarından seçilebilir (**tekme < tepme çelme**).

-me sıfatları da yazı dilinde bir takım yabancı sıfatları karşılamıştır:

karma = muhtelit katma = mülhak yapma = sun'i seçme = müntehap düzme = sahte takma = müstear çevirme = mütercem üreme = müştak derleme = muktataf ekleme = munzam gibi.

46. -mece Zarfı (belirteç):

233. Daha çok zarf (*belirteç*) işleyişinde kelimelerde gördüğümüz bu ekin **-me** sıfatları (*önadları*) üzerine gelen **-ce** görelilik ekinden doğmuş bir birleşik olduğunu kabul etmek istiyoruz. Şu var ki çok eski olmadığı anlaşılan bu birleşikte son hecenin vurgulu olması tereddüt uyandırıyor. Bir fiili kılmak yoluyla, şartıyla, suretiyle anlamında fiilden tarz zarfları yapar (**Kesmece satıyorum. = kesmek şartıyla**):

kesmece silmece yutmaca bitirmece götürmece doldurmaca gibi.

Bunlar sıfat (*önad*) ve ad da olurlar:

aldatmaca sözler darılmaca yok kandırmaca yutturmaca köşe kapmaca esir almaca koşmaca bilmece bulmaca, farklılaşmış: **atmaca çekmece boğmaca** gibi.

Bu sonunculardan bazıları da addaş farklı bir birleşikten gelmiş olabilirler.

47. -meç Adları:

234. Bu ek de **-me** sıfatlarının (*önadlarının*) **-eç** küçültme ekiyle uzatılmasından doğmuş bir birleşik olsa gerektir. Farklı olarak bu daha eski görünür (Eski Türkçe **kıymaç kawurmaç**).

1. Az sayıda aygıt, yer v.b. adları ve sıfatlar (*önad*) bırakmıştır:

sekmeç girmeç germeç yırtmaç yanıltmaç saymaç gibi.

2. **-mec** ekinin yine çeşitli anlamlarda dönüşlü tabanlardan yaptığı birkaç kelime vardır ki dilimizde ses değişimlerine uğramışlardır (*bkz.* 88):

dola-n-maç > dola-n-baç > dola-m-baç, saklam-baç atlambaç dönembeç güdembeç bazlambaç bulambaç gibi.

Bu sonuncu kelimelerin **-emeç** ekiyle yapılmış görünenleri de vardır ki **-emeç** ekinin bu **-embeç** şeklinden geldiğine işaret ederler (*bkz.* 260 **dönemeç güdemeç**).

3. Eski Türkçe'den beri bu **-meç** eki, yahut bir addaşı da yemek adları yapmakla tanınmıştır. Burada bu ekin bir **-me** sıfatı (*önad*) üzerine aş kelimesinin gelmesinden doğduğu (**sütlü aş > sütlaç güllaç gibi**) farz edilir: **bulgama aş > bulgamaç**. Bunlar da az sayıda adlardır:

tutmaç uvmaç sıkmaç dürmeç bulamaç çalmaç kavurmaç koyultmaç çığırtmaç bazlama X bazlamaç X bazlamba X bazlambaç gibi.

Görüldüğü gibi ekimiz belli yoğun ve dar kullanışlarda donuk kalmış bir yapıdır. Ona yalın bir anlatım vermeye kalkışmak (**de-mec = beyanat**) yersizdir.

48. -mek Adları:

235. Fiilin salt adı, *m a s t a r* şeklindedir. Eski Türkçe'den beri adfiil ve kılış adı olarak canlı kalmış, ancak dilimizde bu sonuncu işleyişte yine kendisinden doğan daha genç **-me** şekline çok yer bırakmıştır, bkz. 229 v.i. Başka, bir deyimle bütün fiil tabanları **-mek** ekini alıp fiilin salt adı oldukları gibi çok yerde adfiil olarak da kullanılırlar. Ancak **-mek** adları kullanışta en yaygın kılış adları değildir. *Yalın kılış adları* (substantif verbal) daha çok **-me** eki ile yaparız.

Eski yazı dilimizi yabancı kılış adlarının sınırsızca kaplaması sebeplerinden bir başlıcası Türkçe kelimelerde böyle bir anlatım eksikliği duygusudur, Yeni Türkçede **-me** ve **-iş** adları ve başkalarıyla bu boşluğu geniş ölçüde karşılamış bulunuyorsak da Batı dillerinden gelen kelimeler hala o duyguyu uyandırıyor. Mesela **plantation** yerine **dikme**, **demonstration** yerine **gösterme** (ayrıca **gösteri**), **information** yerine **danışma** demek birçok yarı aydınlarımızı tatmin etmiyor.

Yukarıda gösterdiğimiz ses düşmesi sebebiyle (bkz. 229) **-mek** adları adfiil ve kılış adı olarak **-i -e -in** hal çekim eklerinden başka düşmeli iyelik eklerini de almaz olmuşlar, başka deyimle buralarda yerlerini **-me** adlarına bırakmışlardır:

yap-mağ-ım yerine **yap-ma-m yapman** ve örneklemeyle **yapması yapmamız yapmanız yapmaları** gibi.

-mek şekli yüklem ismi olarak dayanıklı, kimi çekimlerde ise ikilcim görünmektedir:

Maksadı işini bitirmek değil, seni oyalamaktır. «Bakmakla (bakmayla) öğrenmek olsa it kasap olurmuş».

Bunlara karşılık yoğun anlamda **-mek** adlarında damak sesi dayanır:

Ye-meğ-in-i getirsinler, fakat, Ye-me-n-i azaltma.

Bir hayli eski oldukları anlaşılan yoğun anlamlı **-mek** adları (Eski Türkçe **başmak türmek**) az sayıda yemek, aygıt, organ, geyesi (giysi), akarsu v.b. adları olurlar.

yemek ekmek < etmek kaymak uvmak çakmak tokmak ilmek boğmak parmak paşmak yaşmak ırmak azmak oymak uçmak gibi.

-mek adfiillerinin **-lik** ekiyle uzatılmış şekli onları anlatımca biraz daha adlaştırır:

görmeklik bilmeklik tanımaklık anlamaklık gibi.

Bunlar çekim ekleri alırlar (**görmekliğe bilmekliğiniz**). Fakat yazı lehçemizde pek kullanılmaz olmuşlardır.

49. -mez Sıfatları (önadları):

236. -ir (-er) geniş zaman sıfatfiillerinin, dolayısıyla **-ir (-er)** sıfatlarının (önadlarının) olumsuz şeklidir. Bu sıfatfiilin olumsuzu baştan beri **-me-r** yerine **-me-z** şeklinde görülmekte ve bunlar Eski Türkçe'den beri olumsuz sıfat (önad) olarak kullanılmaktadır (**bilmez kişi ermez iş**).

-mez sıfatları (*önadları*) dilimizde her şeyden önce olumluları gibi belli adlara sıfat (*önad*) olarak görünürler:

görünmez kaza çıkmaz hesap olmaz iş dönülmez yol bulunmaz fırsat inanılmaz hikaye gibi.

Daha geniş kullanışta sıfatlar (*önad*), dolayısıyla adlar da vermiştir:

yılmaz şaşmaz ölmez yaramaz utanmaz çekilmez usanmaz pekmez tükenmez çıkmaz açmaz kaymaz söylenmez gibi.

-mez sıfatları (*önadları*) yine olumluları gibi sıfat (*önad*) olan ikilemeler de yaparlar:

düşmez kalkmaz yenmez yutulmaz olur olmaz çakar almaz bilir bilmez gibi.

Yeni yazı ve ilim dilimizde **-mez** sıfatları da Arapçadan bazı olumsuz şekilleri karşılamaya yaramıştır (krş -siz sıfatları, 168 v.i.):

lâyemut = ölmez lâyenfek = ayrılmaz lâyuat = sayılmaz lâyetegayyer = değişmez lâyuhti = yanılmaz gayrı malûm = bilinmez gayrı menkul = taşınmaz gayrı kabili içtinap = kaçınılmaz gibi.

-mez sıfatları sevilen bir üremdir. Birleşikler yaratmışlar (bkz. 406), yeni zamanlarda kişi adı olarak alınmışlar (**Yılmaz Korkmaz Solmaz**) ve pek çok iddialı soyadları vermişlerdir.

50. -mezlik Adları:

237. -lik ekiyle uzatılmış **-mez** sıfatları (*önadları*) bir türlü *olumsuz kılış ad* anlatımı kazanmış ve bir birleşik ek gibi bir sıra kelimeler vermiştir:

duymazlık işitmezlik saymazlık anlamazlık aldırılmazlık dinlemezlik doymazlık utanmazlık gibi.

Bu şekil yeni yazı dilimize verimli bir örnek olmuş ve özel bir anlatımla kelimeler vermeye başlamıştır:

saldırılmazlık = ademi tecavüz uyuşmazlık = ademi i'tilâf anlaşmazlık = ihtilâf dokunulmazlık = masuniyet gibi.

-mezlik eki fazladan bir ikinci olumsuzluk ekiyle geriye doğru uzatılmış olarak da kullanılmaktadır. Bu da bir türlü ek yığılmasıdır:

görmemezlik bilmemezlik anlamamazlık işitmemezlik gibi.

Bu kullanım bazı birleşiklerde yerleşmiş görünür:

görmemezlikten gelmek bilmemezliğe vurmak işitmemezliğe getirmek gibi.

51. -mik Adları:

Başlıca kılışın ürününü, küçültücü bir anlatımla, gösteren sayılı adlar bırakmıştır:

kesmik kıymık soymuk çiğnemik yutmuk kusmuk ilmik irmik tirmik, gibi.

Farklı anlamlarda da:

yasmık karamuk kızamuk çitlemük X citlenmük > çitlembik kısmık gibi.
52. -miş Sıfatları (önadları):

238. Eski ve yaygın geçmiş sıfatfiilleridir. Eski Türkçe'den beri dolaylı geçmiş kipine taban olmuşlar ve sıfat (*önad*) olarak kullanılmışlardır (**kötrülmüş nom kurmuş ya**). Dilimizde sınırlı sıfat (*önad*) olarak belli adlarla birlikte görülenleri vardır:

geçmiş zaman okumuş kimse pişmiş aş görmüş adam gibi.

Daha geniş kullanışta sıfatlar (*önad*) da olurlar:

çökmüş kokmuş yanmış olmuş donmuş kızarmış boşanmış yetişmiş gömülmüş kullanılmış.

Dolaylı geçmiş kipi içinde «*k e s i n o l m a y a n d e y i ş*» anlamı veren **-miş** sıfatfiilleri sıfat (*önad*) olarak böyle bir *a y ı r t ı* (*nuance*) taşımazlar. Aksine bu sıfatlar (*önad*) halden uzak bir geçmişte gerçekleşmiş bir vasfı belirtirler.

Bunların sıfatfiil olarak kullanışı geniştir (*bkz.* 362). Ancak sıfat (*önad*) olarak olduğundan da daha az ad olmuşlardır:

geçmiş dolmuş ermiş okumuş yaratılmış Ödemiş gibi.

-miş sıfatlarına (*önad*) VIII. yüzyıl Türk ve Uygur kağanlarından başlayarak Türk hükümdarlarının unvanlarında rastlanır:

İl Etmiş İl Tutmuş Kut Bulmuş Kut Almış gibi.

Türklerde inanışa bağlı olarak (*çocuğun yaşaması için*) kişi adı da olmuşlardır:

Durmuş Satılmış Toktamış (Yaşar Dursun Satuk) gibi.

-mek adfiilleri gibi **-miş** sıfatfiillerinin de **-lik** ekiyle uzatılmış şekli olur. Bunlara sıfatfiil işleyişinde (**Görmüşlüğü var. Bize gelmişliği yoktu.**) ve adlaşmış olarak (**okumuşluk bilmişlik**) seyrek rastlanır.

Ancak bu kalıp yeni bir tür yalın adlar vermeye başlamıştır:

yetişmişlik = kemal = maturité gelişmişlik geri kalmışlık gibi.

53. -nez Sıfatları (önadları):

Bu ekin oluşması hakkında tatmin edici bir tahmin yürütemiyoruz. Dilimizde az sayıda berkitme sıfatları (*önad*) bırakmıştır:

tıknaz kurnaz buynaz kurnaz eğnez tahnaz yanaz gibi.

54. -ti Adları:

239. Yukarıda yaygın bir birleşimini gördüğümüz' (bkz. 224, *kılıntı adları*) fiile ek **-ti** yine akıcılarla kapanan çok heceli başka tabanlara da gelerek aynı anlatımda adlar yapar. Başka bir deyimle **-inti** eki de zaten anlatımını bu **-ti** ekinden almıştır ki o da kılıştaki eksiklik, dağınıklık, ya da ürününde artık ve kırıntı özellikleridir. Orada gösterdiğimiz anlam öbeklerine **-ti** adları da serpiştirilebilir. Zaten onlardan bir takımını da **-ti** adları saymak mümkün olduğunu gösterdik (**gezinti eğlenti**). Berikiler daha az sayıdadırlar:

kızartı göğerti ağartı morartı öğürtü geçirti bağirtı kabartı karaltı bunaltı sıziltı daraltı gibi.

İsme ek **-ti** anlatımca ekimizi andırır ve çift heceli yansılamadan adlar yapar, bkz. 170, **gürültü patırtı**. Bunlar addaştırılır ve aralarında bir akrabalık da düşünülebilir. Ancak onlar dilimizde tamamıyla farklı tabanlara gelirler ve ayrı anlam öbeklerinden kelimeler yaparlar:

şapırtı oğultu isimden yansılama adlarıdır.
Geçirti bunaltı fiilden fiil ürünü adlarıdır.

-inti adları gibi bu **-ti** adları da yeni yazı dilimizde daha çok yer almaktadır:

belirti = araz ayırtı = anat doğrultu = istikamet gibi.

IV. FİİLDEN ÜREME FİİLLER

240. Türkçe'de *fiilden fiiller* (*verbe déverbatif*) kök fiilin anlamına değişiklik getiren bir takım eklerle yapılıyor. Gramer işleyişi ölçüsünde bu değişikliği fiil çatı ekleri yapmaktadır (bkz. 352 v.i.), ki bunları çekim eklerinden sayarız. Lügat işleyişi ölçüsünde kalıcı değişiklik yapan ve yeni kelimeler yaratan fiile ek fiil ekleri de vardır, bunlar da yapım ekleridir.

Burada esas konumuz sonunculardır. Ancak fiil çatı ekleri, hemen hepsi, bir ucundan fiil kökünün anlamında kalıcı değişiklikler de yaparak yeni kelimeler yaratmışlardır. Yalnız olumsuz tabanlar yeni kelime anlamında gelişmezler. Bu sebeple bu bahiste yapım eki oldukları ölçüde fiil çatı eklerini de gözden geçireceğiz. Bu çekim ve yapım ekleri arasında tarihi yönden girişme çoktur. Bugün yapım eki olarak tanıdıklarımızdan birçoğunun da zaten eski çatı ekleri veya birleşikleri olduğunu fark edeceğiz. Bir takım da *fiilden isimlerden fiil* yapmış iki ekin kaynaşarak farklı anlatımda birleşikler yaratmış olduklarını göreceğiz. Türkçede fiilden fiil ekleri de bir hayli çeşitlidir. Bunlar aslında zengin olan fiil köklerimizi üretip renklendirerek lügatimizin fiil varlığını artırmışlardır. Canlı olanları daha da artırmaktadırlar.

1. -der- Fiilleri:

Eski Türkçeden beri bazı kelimelerde rastlanan (**axtarmak yumdarmak**) **-der-** eki **-dir-** ettiren fiil çatı ekinin bir değişimi gibi görünür. Belki bu da **-it-ir-** > **-dir-** yerine **-it-er-** > **-der-** şeklinde meydana gelmiş (bkz. aşağıda **-dir-** ve 244 **-er-**) daha eski bir birleşiktir. Dilimizde kalan sayılı örneklerinden bazılarında iki şekil görülür:

göndermek X göndürmek döndermek X döndürmek aktarmak kotarmak kaytarmak göstermek kantarmak gibi.

Hepsi etkin fiiller olup ettiren anlamını saklamışlardır.

2. -dir- Fiilleri:

241. İki ettiren çatı ekinin, **-it-** ile **-ür-** eklerinin üst üste gelmesinden doğmuş bir birleşik olduğu görülüyor (*Eski Türkçe akturmak öldürmek*). Bu iki ek aksi sırayla da üst üste gelebilir, fakat kaynaşmaz (geçirtmek yatırtmak). O zaman bu kelime kök fiilin iki kademe aracılığıyla, ya da üçüncü kişi eliyle işlendiğini anlatır. **-tir-** birleşigi ise birleşenlerini itmiş ve dilimizde onlardan daha çok tek kademeli ettirme çatısı yapar olmuştur, bkz. 358.

Eski Türkçe'den dilimize ses düşmeleriyle gelmiş **-dir** fiilleri vardır:

olturmak > oturmak keltürmek > getirmek kalıtmak > kaldırmak.

Bazı fiillerimiz de ettiren anlatımını bir kullanışta ya da tamamıyla yitirmiş, basit taban anlamına veya bir başka *ü r e m e a n l a m a* (*sens dérivé*) dönmüş görünürler:

saldırmak bastırmak çıldırmak aldırma daldırmak sardırma tutturmak döktürmek kestirmek söktürmek gibi.

-dir- fiillerinden bir takımında ise ettiren anlatımı sadece imkan vermek, hatta "iradesizce sebep olmak" ayırtısına dönmüştür, bkz. *olduran görünüşü*, 357:

kaptırmak çaldırmak öptürmek sezdirmek çaktırmak küstürmek ezdirmek andırmak çarptırmak burkturmak gibi.

Nihayet birçoğu da ettiren anlatımı içinde çeşitli anlamda lügat değeri bağlamışlardır:

bildirmek durdurmak yıldırma saydırmak doldurmak caydırmak çektiirmek indirmek kandırma sevdirmek gibi.

Dönüslü ve karşılıklı fiil çatısında tabanlardan **-dir-** fiilleri üreme kavramlar bağlamaya elverişli görünürler:

bulundurma düşündürmek uyandırmak dolandırmak, karıştırmak ulaştırma yakıştırmak karşılaştırmak gibi.

Bunlara yapıları yönünden genellikle *e t t i r e n f i i l l e r* (*verbe factitif*) deriz. Bunlardan sonuncusunda karşılaştıran iki ek kaynaşmış bir de birleşik yaratmışlardır (bkz. *çekiştirmek dürtüştürmek*, 256).

3. -e- Fiilleri:

242. Eski Türkçe'de fiil köklerine berkitme eki olarak gelen (**tolgamak bulgamak**) **-ge-** ekinin damak sesini düşürmesiyle meydana gelmiş bir ek sayılır. Başka bir deyimle (*ek canlı olmadığına göre*) bu fiiller Eski Türkçe'den gelmiş **-ge-** *b e r k i t m e f i i l l e r i n i n* (*verbe intensif*) dilimizde kalan yadigarlarıdır:

dolamak bulamak ulamak tıkmak kapamak taramak dada-n-mak kaza-n-mak gibi.

Bazı birleşiklerde bu **g** sesinin kalmış olduğunu sanıyoruz (**çalkamak kıskanmak yadırgamak imızganmak**).

Bunları isimden **-e-** fiilleriyle karıştırmamalı (**kanamak dilemek**).

4. -ekle- Fiilleri:

Fiilden isimler üzerine **-le-** isme ek fiil ekinin gelmesi ve öncekiyle kaynaşması ile dilimizde bazı birleşikler meydana gelmiştir ki eskilerinden biri bu **-ekle-** ekidir. **-ikle-** şeklini de onun bir değişimi sayabiliriz. Bunlar "fiilin tekrarlanması" anlatımını bağlamaktadırlar. Eski Türkçe'de **karaklamak satırlamak emge-kle-mek** gibi fiilleri bu tür fiillerin ilk örnekleri gibi gösterebiliriz. Dilimizde birçok fiil tabanlarında görülürler:

duraklamak tartaklamak iteklemek évekleme öpekleme örekleme sezelemek pinekleme didikleme dürtüklemek sayıklamak uyuklamak savsaklamak sürüklemek ayıklamak gibi.

Yansımamalardan gelen aynı anlatımda bazı kelimeler de vardır:

gıdıklamak mıncıklamak tırtıklamak pataklamak gibi.

5. -ele- Fiilleri:

243. Yan yana yaşayan değişimlerden anlaşıldığına göre daha açık bir **e d e l e m e f i i l l i** anlatımı kazanmış olan **-ele-** eki damak sesi düşmesiyle önceki **-ekle-** ekinden meydana gelmiş olacaktır:

iteklemek X itelemek duraklamak X duralamak évekleme X évelemek savsaklamak X savsalamak örekleme X örelemek.

-ele- fiilleri dilimizde sayılı olmakla birlikte **e d e l e m e f i i l l e r i** (verbe fréquentatif) olarak canlı ve gelişmeye istidatlı görünürler. Bu sebeple bu tür fiillerin adlarını bu üremeden alıyoruz:

eşelemek ekelemek oğalamak kovalamak çözelemek şaşalamak kakalamak sekelemek sepelemek X serpelemek silkelemek gevelemek çabalamak gibi.

Bu birleşik **-ekle-** ve **-ele-** eklerini rast gele karşılaşmış olanlardan ayırt etmeli (**konaklamak berelemek**). Bununla birlikte damaksı veya sesli düşmesiyle bazı edeleme fiillerimizin fiil tabanından **-le-** fiilleri görünüşünde kaldıkları da görülür:

çalkalamak çiselemek ırgalamak örselemek gibi.

-ele- fiilleri yeni yazı dilinde yer almaktadır:

çabalamak = gayret etmek kovalamak = takip etmek irdemek = tettebbu etmek çözelemek = tahlil etmek, bu kitapta **edeleme = tekerrür** gibi.

6. -er- Fiilleri:

244. -ir- ettiren fiillerinin eski bir değişiği gibi görünürler (*Eski Türkçe çıkarmak köngermek*):

çökermek X çökürmek onarmak X onurmak kurtarmak X kurturmak şekillerinde görüldüğü gibi.

Dilimizde az sayıda örnekler bırakmıştır:

çıkarmak koparmak gidermek yakarmak belermek ölçermek gibi.

7. -erle- Fiilleri:

-er sıfatfiilleri üzerine isme fiil eki **-le-** gelmesiyle oluşmuş bir ek olacaktır. Oluşmasında olduğu gibi bunlar anlatımında da edeleme fiili olarak **-ekle-** fiillerine benzerler. Az sayıdadırlar ve verimli görünmezler:

öperlemek kaparlarnak sıkarmak yuvarlamak tekerlemek aparlarnak gülerlenmek gibi.

8. -gin- Fiilleri:

Eski Türkçe'den beri nadir örnekleri bulunan bir fiil şeklidir (**tezginmek**). *B e r k i t m e f i i l l e r i* yapan fiile ek **-ik-** üzerine **-in-** dönüşlü çatı ekinin gelmesiyle oluşmuş olabilir:

dezginmek X değzinmek yutkunmak taşkınmak uçkunmak gibi.

9. -i- Fiilleri:

245. Bunlar berkitme anlamında az sayıda fiillerdir. Eski Türkçe'den aynı anlatımla gelen örnekleri vardır (**kazımak yorımak > yürümek**). Onların berkitme anlatımını da taşıyan ve Eski Türkçe'de canlı bir **-ik-** edilen çatı eki ile ilgili oldukları düşünülebilir:

sürümek bürümek kazımak yürümek sancımak gibi.

Bunları isimden **-i-** fiilleriyle karıştırmamalı (**taşımak tökezimek**).

10. -ik- Fiilleri:

Eski Türkçe'de ayrı bir *e d i l e n* çatı eki **-ik-** (**basıkmak soyukmak**) vardır ki bununla yapılmış kelimelerden dilimizde edilen, edinen ve berkitme anlamlarında bir sıra kelimeler kalmıştır:

basıkmak ayıkmak sınıkmak yanıkmak arıkmak görükmek yorukmak kanıkmak durukmak sürükmek karıkmak tezikmek gocukmak bezikmek dolukmak gibi.

Bu **-ik-** eki bazı kelimelerde akıcı sesdeşler önünde seslisini, ya da düşmeyle eklendiği tabanın seslisini düşürmüş görünür:

bur-uk-mak > burkmak koru-k-mak > korkmak ürmek kırmak
alkmak kalkmak silmek sarmak gibi.

Bunları isimden **-ik-** fiilleri (**birikmek gecikmek**) ile karıştırmamalı.

11. -ikse- Fiilleri:

246. İsme ek **-se-** fiilden **-ik** adları üzerine gelmiş, böylece fiilden yukarıda gördüklerimize benzer bir **-ikse-** birleşigi meydana gelmiştir. Anlarnca Eski Türkçe’de istek fiili olarak çok yaygın ise de (**keligsemek barıgsamak**) dilimizde kalan nadir örnekleri daha ziyade *b e n z e r l i k f i i l i* anlamı almıştır. **-ik-si-** şekli de bunun bir değişigi olmuştur, *krş. 248 -imse- fiilleri*:

kanıksamak X kanıksımak duruksamak yanıksamak acıksınmak gibi, *krş. 189.*

12. -iktir- Fiilleri:

Bunlar için herhalde yeni ve oluş halinde bir türlü *e d e l e m e f i i l l e r i* diyebiliriz. **-iştir-** fiillerine (*bkz. 256*) paralel gibi görünürler. Fiilden **-ik-** fiillerine **-dir-** ettiren ekinin gelmesiyle oluşmaktadırlar:

çiziktirmek X çiziktirmek basıktırmak körüktürmek gibi.

Bunları isimden **-ik-tir-** fiilleri (**biriktirmek geciktirmek**) ile karıştırmamalı.

13. -il- Fiilleri:

247. -me- olumsuzluk ekinden sonra fiil çatı eklerinin en geniş kullanışı olanı **-il-** edilen ekidir. Çekim eki olarak belli haller dışında (*bkz. 251*) edilen görünüşünü meydana getirmek üzere her fiil tabanına gelebilir sayılır. Eski Türkçe’de de en yaygın edilen eki olup burada sesliyle ve **l** sesiyle biten tabanlara da geldiği görülür (**okı-l-mak togra-l-mak kıl-il-mak**). Bunlardan dilimizde kalmış eski kelimeler vardır (**koca-l-mak bunalmak**).

-il- çatı eki anlam yakınlığı sebebiyle eskiden beri edinen anlatımında da fiil tabanları yapar. Yapım eki olarak da kullanışta biri ağır basmak üzere her iki anlamda lüğatimize birçok kelime vermiştir:

1. duyulmak görülmek sevmek sayılmak seçilmek bakılmak
bıklamak götürülmek işitilmek.

2. çekilmek kapılmak atılmak yorulmak üzülmek sıkılmak katılmak
sokulmak büzülmek ayrılmak irkilmek.

Bunlar *e t k i n f i i l* (verbe actif) de olabilirler.

Dilimizde veya yazı lehçemizde bazı fiil kökleri yalın olarak kullanılmaz olmuş, onların başlıca edilen çatıları veya daha bazı üremeleri kalmıştır:

yañ-mak'tan yanılmak yanılış > yanlış bay-ıl-mak / bay-gın yam-ul-mak / yam-uk kurt-ul-mak / kurt-ar-mak tağı-mak'tan dağı-l-mak / dağıtmak / dağınmak gibi.

Sesliyle biten çift heceli bir sıra isim tabanlarımız vardır ki onları son damak sesleri düşmüş fiilden isimler (**ince doğru**) sayarız, bkz. 205, 178 vb. Bunlar yapıldıkları fiil tabanı ile üst üste düşmüşlerse de çoğu zaman o artık fiil tabanı olarak (**incemek doğrumak**) bırakılmış, fakat onun edilen çatı şekli devam etmiştir:

ince-l-mek doğrulmak kısalmak eğrilmek durulmak sivrilmek koyulmak yücelmek dirilmek gibi.

Bunları isimden (*hemen hepsi sıfattır*) bir **-il-** ekiyle yapılmış fiiller saymak elbette yanlış olur. Tabanları sesliyle bittiği halde edilen çatısında **-in-** değil, **-il-** almış olmaları da Eski Türkçe'den geldiklerine işaret eder.

Artık yalın halleriyle ne fiil, ne isim olarak kullanılmaz ya da damak sesleri düşmemiş bu cinsten bazı kelime tabanlarından kalan edilen çatı şekilleri de **-il-** ile yapılmış görülür:

ufa-l-mak X ufa-k küçülmek X küçük alçalmak X alçak seyrelmek X seyrek yükselmek X yüksek gibi.

Bunlara yapıları yönünden genellikle *e d i l e n f i i l l e r* (*verbe passif*) adını veririz.

-il- çatı ekini taşıyan bu çeşitli üremeleri yine bu türlü ek karşılaşmalarından doğmuş daha yeni bir birleşik olan isme ek **-el-** ile yapılan fiillerden ayırt etmeliyiz, krş. 173 **düzel-mek çoğalmak**.

14. -imse- Fiilleri:

<ST1:METRICCoNVERTER ProductID="248. F" w:st="on">248. F</ST1:METRICCoNVERTER> *i i l d e n i s i m d e n f i i l* (*verbe nominal déverbatif*) kalıbının eski örneklerinden biri de bunlardır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu ek (bkz **-imse-** ve **-se-** fiilleri, 170 ve 189) isme ek **-se-** nin **-im** fiilden isimleri üzerine gelip kaynaşmasından doğmuş bir birleşiktir. İsme ek **-imse-** (**azımsamak gücümsemek**) sonradan oluşmuş bir örnekleme olup aslolan fiile ek **-imse-** dir.

Yine yukarıda belirttiğimiz gibi **-se-** ve **-si-** istek ve benzerlik fiilleri ve birleşikleri dilimizde anlatımca karıştırılmış olduğundan (*Eski Türkçe külümsinmek alımsınmak*) burada da **-imsi-** fiillerini öncekilerin bir değişimi durumunda bulmaktayız. Dilimizde kalan sayılı örneklerde benzerlik anlamı hâkimdir:

gülümsemek X gülümsü-mek ağlamsamak sınımsamak kınamsamak gibi.

Fiilden **-imse-** fiillerinden de yeni üremeler denenmektedir:

çekimsemek = istinkâf etmek durumsamak = tereddüt etmek kovumsamak = istiskal etmek gibi.

15. -in- Fiilleri:

249. Fiilin edinen, dönüşlü çatısı eki olarak eskiden beri geniş kullanışı bulunan **-in-** eki (**görünmek örtünmek**) ile yapılmış kelimeler kolaylıkla sabit lügat değeri kazanırlar. Çünkü Türkçe’de kişi kendisine dönük her türlü oluş ve kılışları bu fiil görünüşüyle ifade ede gelmiştir. Dönüşlü görünüşün temel anlatımı kılış veya oluşun doğrudan doğruya kimse (*kılıcı*) üzerine dönmesi olmakla beraber (*Adam öğündü = Adam kendini öğdü*) dilimizde **-in-** fiilleri sadece fiili kimse üzerine çevirmekle kalmazlar, yine kimseyle ilgili daha birçok durumları belirtmeye yararlar. Nitekim türlü **-in-** fiillerini anlamca değişik yalın tabanlarına *dönüşlü zamirlerin* uygun düşen hallerini getirmek suretiyle (*bkz. 317*) ayırt edebiliriz.

kaçınmak = kendi (bizzat) kaçmak çekinmek = kendini çekmek takınmak = (nesneyi) kendine takmak sezinmek = kendinde sezmek saçınmak = kendinden saçmak yaranmak = kendince yaramak dikinmek = kendi için dikmek söylenmek = kendi kendine söylemek gibi.

Buna göre de dönüştü fiil nesne almaz veya dönüştü fiilin nesnesi kimsenin kendisidir, gibi bir genel kural yanlış olur. Bu kural ancak kendini zamir haliyle karşılayabileceğimiz fiiller için doğrudur (**çekinmek dövünmek yıkanmak**). Hepsinde ortak olan şey kimseden yana *i ç e d ö n ü k* (*subjectif*) kavramları karşılamakta olmalarıdır.

250. Kullanış ve anlatım incelikleri yönlerinden **-in-** dilimizde en çok çeşitlenmiş eklerden biri olduğu gibi **-in-** fiilleri de lügatimizde geniş bir yer tutar. Onları başlıca farklı açılardan az çok öbekleyebiliriz:

1. Canlı geçişli fiillerden yapılmış olup gerçekten kimsesini nesne edinen fiiller yerine göre yalın fiilin bir fiil çatı hali sayılırlar:

dövünmek övünmek soyunmak korunmak yıkanmak kaşınmak süslenmek hazırlanmak silkinmek örtünmek sürtünmek gibi.

2. Kimsenin kendine, kendi için, kendine göre bir iş yapması halidir:

yapınmak edinmek geyinmek takınmak dikinmek kuşanmak sür-ünmek dilenmek tıkmak aranmak dökünmek yakınmak gibi.

3. Canlı geçişsiz fiillerden yapılmış olanlarsa edeleme veya berkitme anlamı edinmişlerdir:

gezinmek bakınmak kalkınmak kaçınmak uçunmak tapınmak sığınmak geçinmek yağınmak doyunmak barınmak homurdanmak gibi.

4. **-in-** eki daha çok yalın ve kimseden yana içedönük bir anlatım getirdiği için bu kavram ailesinden kelimelere herhalde tarihten önceki zamanlardan beri yerli yersiz **-in-** eki getirilmiş ve bu uzatılmış şekiller yalın tabanlarına rakip olarak onları kullanıştan düşürmüşlerdir. Öyle ki çoğu zaman fiilin basit tabanı bırakılmış, dilde onun edinen ve ettiren görünüşleri yan yana veya yalnız **-in-** şekli yaşar olmuştur, *krş.177 vb.:*

***avmak'tan avunmak X avutmak arınmak X arıtmak ısınmak X ısıtmak tükenmek X tüketmek öğrenmek X öğretmek aşınmak kazanmak sakınmak inanmak imrenmek dadanmak gocunmak** gibi.

Bunlardan bazılarını kök fiilin anlamına bağlamak bir hayli güçleşmiştir (**düşünmek sevinmek dokunmak eğlenmek**).

251. 5. -in- eki yaygın kullanışı oranında da kendi anlatımını koruyarak birleşik ekler yaratmak ve bazı ekleri yer yer uzatmakta etkin olmuştur. İsme ek **-e-** ve **-le-** ile yaptığı **-en-** (bkz. 174, **gücenmek özenmek**) ve **-len-** (bkz. 185, **evlenmek uslanmak**) isimden fiil yapan birleşiklerini gördük. Bunun gibi **-inç** (**gölünç usanç**) **-ingiç** (**başlangıç patlangıç**) **-inti** (**üzüntü kırıntı**) fiilden isim eklerini de (bkz. 223, 224) **-in-** dönüştü ekinin birleşikleri olarak tanıyoruz.

-in- eki -yer yer gördüğümüz gibi- daha çok sesliyle biten ve fiil yapan bir sıra ekleri berkitme yollu uzatmaya da yarar:

ıraksanmak çoksunmak gülümsünmek acıksınmak azırganmak kısırganmak iğrenmek gülerlenmek çabalanmak gibi.

6. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz. 247) sesliyle ve **I** sesiyle biten tabanlardan edilen çatısı **-in-** ekiyle yapılır (**gelinmek ödenmek**). Bunlardan da lügat değeri kazanmış olanlar her zaman dönüştü anlamı taşımazlar:

tanınmak beklenmek aranmak denenmek okunmak istenmek söylenmek (herkesçe) **bilinmek kılınmak** gibi.

7. Açık tek heceli fiil köklerinden de edilen çatısını düşmeli **-in-** ekiyle ve tabii tek heceli bir taban olarak teşkil ederiz (**ye-n-mek de-n-mek**). Ancak bu türlü yaşayan veya bırakılmış köklerden dönüşlü anlamını az çok korumuş bir sıra tek heceli **-in-** fiillerimiz vardır ki aynı kökten öbür çatı şekilleriyle karşılaştırıldıkta bizi Türkçe kelime yapımının derinliklerine doğru götürürler, krş. 119 vb.:

ko-n-mak X ko-y-mak X ko-ş-mak sa-n-mak X sa-y-mak ya-n-mak x ya-k-mak yu-n-mak su-n-mak gibi.

Bunlara da yapıları yönünden genellikle *d ö n ü ş l ü f i i l l e r* (verbe refléchi) diyoruz.

16. -ir- Fiilleri:

252. Eski Türkçe'de başka eklerle birlikte yaygın bir ettiren fiili şeklidir (**ölürmek kopurmak**). Yukarıda (bkz. 244) gördüğümüz gibi **-er-** eki de eskiden beri nadir kelimelerde bunun bir değişimi gibi görülür. Dilimizde **-ir-** (E.T. *daha çok -ür-*) ettiren ekinin kullanışı daralmış ve yaptığı kelimeler çoklukla lügat anlamı kazanmıştır. Şimdi en çok diş ve ön-damak sesdeşleriyle kapanan tek heceli tabanlara gelen **-ir-** eki fiil çatı eki işleyişini de **-dir-** fiillerindeki anlatımlarla muhafaza eder, bkz. 358 **içirmek pişirmek yatırmak**:

1. Yalın tabanlarıyla yan yana yaşayan **-ir-** fiilleri çoklukla geçişli fiiller olup farklı anlamlar da yüklenmişlerdir:

aşırmak taşırmak şişirmek üşürmek düşürmek geçirmek kaçırmak göçürmek uçurmak sıçırmaq bitirmek yitirmek batırmak yetirmek doyurmak duyurmak doğurmak savurmak artırmak gibi.

Eski Osmanlıca'da ve bazı Anadolu ağızlarında daha bazı **-ir-** fiilleri vardır ki yazı lehçemizde başka ettiren ekleri almışlardır:

degürmek érürmek tururmak basırmak siñirmek sızırmaq gibL

Eski Türkçe'de yaygın olan ve **-ig-ür-** eklerinin birleşği sayılan **-gür-** ettiren çatı ekinden yadigar birkaç kelimeye de Eski Osmanlıca'da rastlıyoruz (**érgürmek turgurmak dérgürmek**),

2. -ir- fiillerimizden birçoğunun da Eski Türkçe'de **-gür-** şekillerine rastlarız (**belgürmek todgurmak kadgurmak**). Demek ki dilimizdeki **-ir-** fiilleri kısmen **-ür-** kısmen de damak sesi düşmesiyle **-gür-** fiillerinden gelip birleşmiştir. Bu sebeple **-ir-** fiili görünüşündeki kelimelerimizin eski şekillerini her zaman kesinlikle çıkaramayız.

253. Çatı eki olarak gerilemiş ve yapım eki olarak verimsiz görünmekle birlikte **-ir-** eki çok eski bir yapılık olduğu için dilimizde birçok kelime bırakmıştır. Ettiren anlatımını yitirmiş, anlamca kökünden uzaklaşmış, hatta kökleri bırakılmış ya da belgelenmemiş fiilleri ipuçlarına dayanarak **-ir-** fiillerine mal ediyoruz:

şaşırmak belirmek seçirmek eğirmek yoğurmak kemirmek sömürmek kayırmak devirmek evirmek yaşırmak çevirmek ayırmak uyarmak gibi.

-ir- eki birkaç kelimedede **-iş-** ortaklık eki üzerine gelerek bir birleşik teşkil edercesine fiiller yapmıştır:

değşirmek kavşurmak yavşırmaq derşirmek > devşirmek tapşırmaq gibi, krş. **-iştir** , 256.

-ir- eki birleşik ekler yapımına da girmiştir, bkz. 175 **-er-** vb.

17. -irge- Fiilleri:

Eski Türkçede isimden fiil yapan **-irge-** ekinin (bkz. 180) belki de hem isim, hem fiil kökü olan birkaç kelimeye gelmiş bulunması (**bus-urqa-mak tañ-irga-mak**) sebebiyle bu yapılık aşağı yukarı aynı benzerlik anlatımı ile bir sıra fiil köklerine de, gelmiş görünür. Onun oluşmasını yine hem fiile, hem isme ek olan **-imse-** ekinin farklı bir yoldan gelişmesine benzetebiliriz, krş. 248. Az sayıda olan bu **-irge-** fiillerine daha çok **-in-** dönüşlü ekiyle uzatılmış şekillerinde rastlanır:

kasırganmak kısırganmak basırganmak X basırgınmak acırganmak gibi.

Çok heceli tabanlardan **-ge** adları diye gösterdiğimiz (bkz. 205 **kasırqa kaburga**) kelimelerden bazılarının bu fiillerden geldiğini sanıyoruz.

18. -iş- Fiilleri:

254. Aslında fiilin *k a r ş ı l ı k l ı g ö r ü n ü ş ü* nü yapan **-iş-** eki Eski Türkçe'den beri *o r t a k l a ş a f i i l* (verbe de cooperation) anlatımını da kapsamakta

(**tapışmak yıglaşmak**) ayrıca *y a r d ı m l a ş m a f i i l l e r i* (verbe d'assistance) de yapmaktadır (**Ol maña yıgaç kesişti**), ki bunlar dilimizde gelişmemiştir. Ancak birden fazla kimse isteyen ilk ikisi yanında *a n l a m y a y ı l m a s ı* (extension sémantique) yoluyla **-iş-** ekinin daha erkenden anlamca *d ö n ü ş l ü f i i l l e r* de yaptığı görülür (**Etmek kamug kuruşdı. Buruşdı neñ. Öd soguşdı**).

Bunlardan karşılıklı ve ortaklaşa fiil anlamında olanları gramerce işleyişleri ölçüsünde fiilin çatısı bahsinde göreceğiz (bkz. 356 **bölüşmek uçuşmak**). Dönüşlü anlatımında ise bu eki tamamıyla bir yapım eki sayacağız. **-iş-** fiilleri de **-in-** fiilleri gibi daha çok kişi ilişkileri belirttikleri için kolaylıkla lügatçe değer kazanmışlardır:

1. Doğrudan doğruya karşılıklı fiillerde geçişli veya geçişsiz tabanlardan yapıldıklarına göre iki kişi veya taraf birbirlerine nesne olur ya da olmazlar:

vuruşmak döğüşmek boğuşmak çarpışmak buluşmak sevişmek, fakat **bakışmak küşüşmek sürtüşmek benzeşmek geçişmek** gibi.

Bunlardan üreme anlamlar almış olanlar çoktur ve bazıları tek taraflı olarak da kullanılır olmuşlardır:

bozuşmak atışmak kapışmak çatışmak çekişmek takışmak uyuşmak anlaşmak görüşmek konuşmak gibi.

2. Ortaklaşa fiiller daha çok geçişsiz tabanlardan yapılmış görünürler, geçişsiz olurlar ve nesne almazlar:

koşuşmak üşüşmek akışmak kaynaşmak bağırışmak meleşmek gülüşmek ağlaşmak ürküşmek korkuşmak dağılışmak bekleşmek.

255. 3. Bu ekin ortaklaşa fiil anlatımından geldikleri anlaşılan dönüşlü ve tek kimseli **-iş-** fiilleri de dilimizde yaygındır. Ancak bunlar «kendi kendine, içinden olmak» gibi bir anlam özelliği taşırlar ve çok yerde **-in-** dönüşlü fiillerinden ayrılırlar, **sıkınmak** = kendini sıkmak *e t k i n f i i l*, **sıkışmak** = kendiliğinden sıkılmak *o r t a f i i l* (verbe moyeri):

gelişmek alışmak büzüşmek buruşmak uyu-ş-mak kızışmak kıpışmak yumuşmak kokuşmak kıvrışmak yatışmak pekişmek tutuşmak gibi.

Bu türlü **-iş-** fiillerinden anlamca farklılaşmış olanlar da çoktur:

çalışmak yılışmak girişmek kalkışmak değişmek erişmek çıkışmak dolaşmak yaraşmak ulaşmak yetişmek ilişmek gibi.

4. Nihayet kök fiilleri yazı lehçemizde bırakılmış türlü anlatımda bir sıra **-iş-** fiillerini de burada bir araya getirmeliyiz:

yakışmak apışmak kavuşmak barışmak sataşmak bağdaşmak sıvışmak dürüşmek çapraşmak vb.

Anlamca çeşitlenmekle beraber bunlar da yapı yönünden genellikle *k a r ş ı l ı k l ı f i i l l e r* (verbe rciproque) diye anılırlar.

-iş- eki bazı birleşikler de yaratmıştır. Yukarıda **-leş-** ekinin geniş ölçüde isimden karşılıklı fiiller yaptığını gördük, bkz. 186, **birleşmek sertleşmek**. Bunun gibi **-eş-** fiilleri, **-iştir-** fiilleri ekleri de onun birleşikleridir, bkz. 176, 256.

Eski ve yeni **-iş-** fiilleri türlü anlatımlarıyla yeni yazı dilimizde Arapça mastarlardan bir takımını karşılamaktadır:

tartışmak = münakaşa etmek görüşmek = müzakere etmek duruşmak = mürafaa etmek çarpışmak = müsademe etmek gelişmek = inkişaf etmek oluşmak = teşekkül etmek dönüşmek = istihale etmek çelişmek = tenakuz etmek gibi.

19. -işle- Fiilleri:

256. Bunlar fiilden isim yapmış **-iş** adfiil ekiyle isme ek **-le-** nin kaynaşma istidadından doğmuş nadir kelimelerdir.

-erle- fiilleri yapısında ve anlatımında olup bu da **-ekle- -ele- -iktir- -iştir-** fiilleri gibi (bkz. 242, 243, 246, 256) e d e l e m e f i i l i anlatımı bağlamaktadır. Sayılı örnekleri:

itişlemek kakışlamak dürtüşlemek taraşlamak türüşlemek çakuşlamak.

Bunlardan çoğunun **-iştir-** ekiyle değişikleri vardır (**itişlemek X itiştirmek**). Fakat dikkat etmeli, birincisindeki birleşen isim yapan **-iş**, ikincisindeki fiil yapan **-iş-** tir.

20. -iştir- Fiilleri:

Edeleme fiillerinin çok canlı görünen bir örneğidir. Eski Türkçe’de **-iş-ür-** (**yapşurmak tapşurmak** krş. 253), dilimizde ise **-iş-tir-** ekleri birleşme istidadı göstermiştir. Bizimkinin özel bir anlatımla birleşik olarak gelişmesi çok eski olmayacaktır. Burada **-iş-** ekinin ortaklaşa fiil anlatımı hâkim olmuş görünür:

itiştirmek kakıştırmak dürtüştürmek veriştirmek atıştırmak çakiştırmak çekiştırmak çırpıştırmak geçiştırmak çıkiştırmak kırpıştırmak oğuşturmak savuşturmak kırıştırmak yoruşturmak gibi.

Bunları karşılıklı ve ettiren çatı eklerinin basitçe üst üste gelmesinden oluşmuş fiillerle karıştırmamalı (**döğ-üş-tür-mek tanı-ř-tır-mak**). Hatta aynı kökten **kar-iş-tır-mak** (süt ve kahveyi) ve **kar-iştir-mak** (yoğurdu) kelimelerinin addaş iki ayrı kelime olduklarını unutmamalı. Ko-ř-tur-mak (atları arabaya), **ko-ştur-mak** (sağa sola koşmak) < **koş-uştur-mak** addaşları da öyle.

-iştir- eki kullanışlı edeleme ve yerine göre berkitme fiilleri yapmakta, bu sebeple birçok yalın kavramları karşılayacak kelimeler yaratmak istidadı göstermektedir (*Fransızca chercher rechercher gibi*). Bu yolda verimli olmaya başlamıştır:

araştırmak = taharri etmek soruşturmak = tahkikat yapmak kovuşturmak = takibat yapmak eleştirmek = intikad etme (tariz değil) gibi.

21. -it- Fiilleri:

257. En eski ettiren eklerinden biri olan **-it-** fiil çatı eki olarak erkenden birçok kullanışta yerini anlatımlarıyla birlikte birleşği ve daha genç rakibi **-dir-** ekine bırakmış, dilimizde de yalnız, çok heceli sesliyle biten ve başlıca akıcılarla kapanan ta:banlara gelir olmuştur, bkz. 358, **başlatmak düzeltmek**.

Yapım eki olarak bu yapığın baştan beri çok verimli olduğı ve lügatimize çeşitli, fakat başlıca etkin fiiller verdiğı görülür. Bunlar da *e t t i r e n f i i l l e r* diye anılır:

1. Fiil çatı eki işleyişine uygun olarak iki heceli, **r l** sesdeşleri veya seslilerle biten tabanlardan **-it-** fiillerimiz çoktur. Burada seslilerden önce olduğı gibi akıcılardan önce de ekin seslisi *k u r a l l ı* (*reglé*) olarak düşer:

doğrultmak kısaltmak azaltmak yanıltmak inceltmek belirtmek
kabartmak oturtmak seğırtmek şaşırtmak üşütmek arıtmak
kurutmak donatmak acıtmak eritmek bekletmek gibi.

2. Tek heceli tabanlardan çoğı katı sesdeşlerin birkaçı ile kapanmış olanlara **-it-** eki geldiğı görülür. Bu sayılı kelimelerde ek seslisi düşmez:

akıtmak kokutmak ürkütmek korkutmak sarkıtmak eğitmek sapıtmak
sıyıtmak azıtmak kırıtmak gibi.

Bunlardan bir takımı geçişsiz fiiller olurlar.

3. Birinci maddede ele aldığımız iki heceli tabanlar takımından, fakat yazı lehçemizde bırakılmış bir sıra tabanlardan da **-it-** fiillerimiz vardır. Bunların yalın hallerini belgelemeye çalışırız, ama bir takımının ettiren anlamından uzaklaştığını da görürüz:

işitmek somurtmak aldatmak X aldanmak ısıtmak X ısınmak avutmak X
avunmak arıtmak X arınmak dağıtmak X dağılmak pekitmek X pekişmek
incitmek X incinmek abartmak sırtmak unutmak gibi, krş.250.

4. Bir de **-it-** ekinin daha eski bir verimlilik devrinden kalmış olmaları gerekli tek heceli **-it-** fiillerimiz vardır ki bunlar bugünkünün aksine bu ekin akıcılarla kapanan tek heceli köklere gelmesiyle ve sesli düşmesiyle oluşmuş olmalıdırlar:

yırtmak < yır-it-mak sürtmek örtmek tartmak burtmak iltmek
yontmak eytmek < ay-it-mak gibi.

22 -iy- Fiilleri:

258. Daha Eski Türkçe'de canlı sayılmayan ve tek açık heceden ibaret bazı fiil köklerine gelmiş görünen berkitme anlatımında bir **-id-** eki vardır (**ko-d-mak to-d-mak**). Orada bunun birleşği **-ed-** eki de bir sıra isimden fiiller yapmıştır (**kut-ad-mak yok-ad-mak**). Bu ise bir **-e-id>-ed-** birleşği olsa gerektir.

Batı Türkçesi'nde erkenden **-id->-iy-** değişmesine uğrayan bu ek bir hatıra olarak bazı kelimelerimizde kalmıştır:

ko-y-mak sa-y-mak yu-y-mak do-y-mak yo-y-mak gibi.

23. -iz- Fiilleri:

Eski Türkçe’de oldukça yaygın *e t t i r e n f i i l l e r i* olan bu fiiller (**tutuzmak emüzmek**) dilimizde tanınmaz olmuş, basit veya uzatılmış bazı yadigarlar bırakmıştır:

tütüzmek ütüzmek damızmak emzirmek<emiz-ir-mek ımız-ga.mak gibi.

24. -mele- Fiilleri:

259. Bunlar yukarıda gördüğümüz **-işle-** fiilleriyle yapı ve anlatımca aynı, fiilden isimlerden fiil örneğinde, kelimelerdir (**dürtüşlemek X dürtmelemek**). Bu az sayıda *e d e l e m e f i i l l e r i* böyle bir birleşğe mal edilebilir:

karmalamak kırmalamak çığmalamak sarmalamak kakmalamak tırmalamak gibi.

25. -meş Fiilleri:

Bu oluşması fiilden **-imse-** fiillerine benzeyen ve berkitme anlatımı kazanmakta olan yayılmamış bir ektir, deyebiliriz. **-im** adlarına **isme** ek **-eş-** gelmiş ve **-meş-** birleşği karşılıklı anlatımını da korumuştur. Bu fiilleri **-eş-** fiillerinin bir özel hali saymak da mümkündür, bkz. 176.

sarmaşmak karmaşmak almaşmak ilmeşmek gibi.

Bu fiiller terim dilinde yer tutmak istidadı gösteriyor:

karmaşık = mu'dil almaşık = mütenavip gibi.

26. -ne- Fiilleri:

Eski Türkçe’de oldukça yaygın olan ve fiilden **-in** adlarına isme ek **-e-** gelmesi ile oluşmuş olduğu anlaşılan bir birleşik ektir (**es-in-e-mek > esnemek yaşnamak**). Dilimizde kalan örnekleri çok değildir:

esnemek kösnemek çığnemek kişnemek kaynamak gibi.

2. Dilim: B i r l e ş i m

1. Birleşik Kelime:

260. Yukarıda kaydettiğimiz gibi kelime dağarcığımızın yaratıcı kaynaklarından biri de birleşimdir, bkz. 115, 125. İki veya daha çok kelimeyi farklı bir kavram karşılamak üzere belirli şekiller içinde bir araya getirerek birleşik kelimeler kazanırız.

Üretimde birleşenlerden yalnız biri, taban müstakil anlam taşır, ek o anlamda değişiklik yapan bir unsurdur. Birleşimde ise iki kelime önceden, ayrı anlamlar taşırlar. Bunların tek kelime gibi ayrılmaz bir tek kavramı karşılayacak şekilde kaynaşması *b i r l e ş i k k e l i m e* yi meydana getirir.

zeytin yağı (zeytinyağı) kara dut (karadut) iş görmek az çok gibi.

Burada birleşenler kendi anlamlarını yeni bir kavram yaratmak için eşit değerle ortaya koymuş olabilecekleri gibi bunlardan biri ötekini daha yakından belirtmek, ya

da tasvir etmek için anlamını yitirmiş olabilir (**az çok**, *ikisi ortası demek olur, ama zeytin yağı artık zeytin değildir*). Birleşimde asıl olan anlamın bütünlüğüdür.

2. Birleşimin Oluşması:

261. Türkçe’de birleşim iki kelimenin belli bir sıraya göre sayılı *birleşim kalıpları*na (*moule de composition*) dökülmesi ile gerçekleşir. Bu kalıplar da hemen daima dilin sözdizimi kurallarından gelir. İleride göreceğimiz gibi (*bkz. 417*) söz içinde kelimeler ilk önce kavramları daha belirli hale getirmek üzere yaklaşarak *belirtme öbekleri* meydana getirirler (**ağacın dalı renkli ışık uzaktan bakmak**). Türkçe’de birleşikler hemen daima bu belirtme öbeklerinin özel bir anlam bağlayarak tek kelime gibi kullanılır olması ile meydana gelir.

Ancak belirtme öbekleri ile birleşik kelimeler arasında kesin bir sınır çizmek her zaman kolay olmaz. Çünkü birleşik kelimelerde anlamca ve şekilce, *bütünleşme* (*intégration*) derece derecedir. Kimisi daha tıkHz, kimisi daha çözükh görünürler (**kızkuşu X su kuşu pazartesi X bayram ertesi**), *krş. 49*. Ayrıca bir belirtme öbeğı olarak anlam taşıyan bir kalıpta iki kelimenin bir üreme anlatımla birleşik kelime olduğı görülür:

kuş palazı (yavru kuş) **kuşpalazı** (bir hastalık)
kara tavuk (kara bir tavuk) **karatavuk** (bir kuş)
gibi.

Bununla birlikte bazı *birleşim kalıpları* ve yer yer vurgular birleşik kelimeyi belirtme öbeklerinden ayırt etmeye yardım ederler: **Bahçenin kapısı** bir birleşik değildir, ama **bahçe kapısı** bir birleşik olur. Çünkü anlamca cins özelliğı kazanmış bir belirtme öbeğıdir. Bunun gibi **açık göz** bir belirtme öbeğı, **açık göz** bir birleşik sıfattır.

3. Farklı Tarifler:

262. Aslında ayrı bir lûgat değeri kazanmış olan belirtme öbeğini birleşik kelime saymak yerinde olur:

**ayakkabı elbezi dereotu kuruyemiş sivrisinek karaağaç başçavuş
biraz karakuru vazgeçmek ilerigelmek seçebilmek aravermek
kabuletmek** gibi.

Oysa çoğı zaman birleşim iki kelimenin yeni bir kelime meydana getirmek üzere şekil, yapı veya vurgu anlamca bir değışikliğı uğratarak kaynaşması diye dar bir tarife sokulur. Gerçekten her dilde bu cinsten çoğı eski birleşikler vardır:

**hanımeli göztaş kırıyayak karafatma öteberi üstünkörü dalkavuk
düztaban kaynana** (kayın ana) **kahvaltı** (kahve altı) **kılıbık doksan nasıl**
(ne asıl) **yalnız öbür**, *bkz. 49, 50*.

Bunları *asıl birleşik kelimeler* (*composé proprement dit*) diye ayırmak yerinde olmaz. Bu tarif kelime dağarcığımızın zenginliklerinden biri olan birleşimi bütünüyle kapsamaz. Kavram bütünlüğü esas olduğuna göre Türkçe’de birleşik kelimeyi şekil değışikliğı ile sınırlayamayız.

Birleşik kelimede birleşenlerin birlikte ya da ayrı yazılmaları itibaridir, bunun anlamla ilgisi yoktur. Mesela Almanca'da birleşikler geniş ölçüde birlikte yazıldığı halde Fransızca'da bunlar daha ziyade ayrı yazılırlar. Dilimizde ise şekilce ve bazı anlamca değişikliğe uğramış birleşiklerin birlikte yazılması benimsenmiş, daha birçoklarının birlikte yazılması için de kurallar konmak istenmiştir. Bazen sırf pratik, çoğu zaman indî mülâhazalarla ileri sürülmüş olan bu yazılışlarla birleşik kelimeler sözde sınırlanmış, gerçekte ise ölçülerin tutarsızlığı ve anlaşılmasızlığı sebebiyle bu yönden imlâmız ve -ona bağlı ise- birleşik anlayışımız kararsız kalmıştır. Mesela:

açıkgöz yeşilbaş karabaş, fakat **eli açık başı boş ağzı kara** yazacağız, **reddetmek mahcupolmak** birleşik sayılacak, **kabul etmek pişman olmak** sayılmayacak.

Tertipçi bir dil olan Türkçe'mizde birleşik kelimeleri birlikte yazmak eğilimi kuvvetlidir. Yazılıştaki bitişirmenin zamanla ilerleyeceğini tahmin ediyoruz. Bu kitapta da bitişik yazılışa biraz daha çok yer verilmiştir.

Dilimizde birleşik kelime ile deyim terimlerinin de çok defa karıştırıldığını görürüz. İlkın şu noktayı gözden kaçırmamalı ki *b i r l e ş i k k e l i m e* bir yapıbilgisi terimi, deyim ise bir anlambilgisi terimidir. Birleşik kelime yeni bir kavram karşılamak üzere müstakil anlamları olan iki, bazen daha çok kelimenin yukarıda belirttiğimiz gibi - özellikle dilimizde- belli kalıplar içinde kaynaşmasıyla meydana gelir. Bu yeni kelime anlamca birleşenlerin tek tek anlamlarına yakından veya uzaktan bağlı olabileceği gibi (**balkabağı sivrisinek ebegümeciği**), birleşenlerinden ayrı, hatta başkaca karşılığı olan bir kavramı daha kuvvetli ve renkli ifade eden *m e c a z l ı b i r a n l a m* da taşıyabilir (**gözağrısı fındıkkurdu sapısilik deveyapmak**).

Bu sonuncular da yapıcı birleşik kelimelerdir. Onları anlamca deyim saymak bu niteliklerini değiştirmez. Kaldı ki dilimizde birleşikler -deyim sayılsın sayılmasın- hep belirtme öbeklerinden geldiği halde deyimlerin birçoğu da yargı öbeklerinden doğmaktadır (**Oldu olacak. İki elin kanda olsa... Yer pek, gök yüksek. Gördün peşin parayı...**), bkz. 434.

4. Birleşiklerde Çekim ve Birleşim:

263. Yukarıda belirttiğimiz gibi Türkçe'de birleşim başlıca belirtme öbekleri kalıplarına uygun olarak oluştuğu için biz de onları bu kalıplara göre sınıflayacağız. İşaret etmeliyiz ki biz Türkçe'de (bkz. 417) bağlam, ikileme ve yardımcı öbeklerini de belirtme öbekleri arasında mütalaa ediyoruz. Buna göre birleşik kelimeleri aşağıda isim ve fiil tabanları olduklarına göre iki bölümde ve her birini yapıldıkları belirtme öbekleri sırası ile gözden geçireceğiz.

Birleşik kelimeler tıpkı kök ve üreme kelimeler gibi anlamca sekiz kelime sınıfından birine girerler, onlar gibi sınıf değiştirebilirler. Şekilce de isim ve fiil tabanları olarak isim veya fiil çekimlerine uğrarlar. Söz içinde de kök ve üreme kelimeler gibi cümlelerin unsurlarından olurlar. Öbür yandan bu birleşikler üretime ve birleşime tabi olarak yeni üremeler ve birleşikler verirler, bkz. 118.

ayakkabı aşiboya (sı)lı ağırbaşlılık elçektirmek önyüzbaşı ayçiçeğiyağı birazönce işbaşı etmek gibi.

I. BİRLEŞİK İSİM TABANLARI

264. Birleşik isim tabanları sözdizimindeki belirtme öbeklerine paralel olarak:

1. Adtakımı
2. Sıfattakımı
3. Zarf öbeği
4. Takı öbeği
5. Çekim öbeği
6. Bağlam öbeği

kalıplarında ve onların çeşitlerinde görülür.

1. Adtakımı Kalıbında:

Adtakımının çeşitlerini aşağıda göreceğiz, *bkz.* 290. Kimin hali ekiyle “nesneyi ferde mal etme” anlamını getiren *belirli adtakımı* birleşik kelime oluşturmaya pek elverişli değildir. Çünkü burada *belirten* değişmekle ana kavram değişmez (evin kapısı bahçenin kapısı) ve belirtme öbeği yeni bir kavram yaratmış olmaz. Bununla birlikte kimi zaman *obartmalı anlatma* da (*expression emphatique*) kullandığımız deyimler bu kalıba uygun, birleşiklerdir:

işin başı malın gözü çocuğun zoru elinin körü devenin başı.

Bir de berkitme maksadıyla bir sıfattakımını sıfatı belirtilen yaparak adtakımına çevirdiğimizde bu kalıpta birleşikler elde ederiz:

sözün kısası işin kötüsü ziftin peki delinin biri Allahın günü yolun doğrusu yalanın kuyruklusu malın iyisi gibi, *bkz.* 291.

Buna karşılık *belirsiz adtakımı* kalıbındaki belirtme öbekleri dilimizde. çok birleşik kelime veren şekildir. Çünkü burada “nesneyi ferde mal eden” kimin hali eki yoktur, *belirtilenin* aldığı iyelik eki ise onu sadece cinsle mal eder. Böylelikle belirtme öbeği cins adı olma istidadını kazanır (*evkapısı bahçekapısı*). Bunlar taşıdıkları özelliklere göre sabit farklar gösteren yeni kavramları karşılayabilirler. Ayrıca unutulmamalıdır ki -burada iki kavram arasında dar anlamda mal olma söz konusu olmayıp belirten pek çeşitli ilişkilerle cins belirtici ya da vasıflayıcı olabilir, mülkiyetten tutunuz da benzerlik nispetine varıncaya kadar:

babamalı Turgudeli kültüğü başörtüsü gündönümü kuşbaşı ekmekayvası suböbeği taşocağı ipekböceği gibi.

265. Eski Türkçe’den beri yaygın olan belirsiz adtakımı (***erdem begi sü başı kişi oğlu Tiirk teñrisi***) geniş bir kullanım kazandığından yalnız yukarıda gösterdiğimiz anlamca kaynaşma derecesinde birleşik adlar yaratmakla kalmamış, türlü kelime sınıflarına giren birleşikler meydana getirmiştir:

a. Yoğun ve yalın anlamlarda pekçok cins adları vermiştir:

devediken katırtırnağı yabangülü suaygırı dağkeçisi yeryüzü kayatuzu yüzbaşı beylerbeyi candamarı başağrısı göznuru elemeği balayı yüzkarası işbirliği gibi.

b. Yer, topluluk, orun ve kişi adlarında belirsiz adtakımı kalıbı gerek çözücük (***Marmara Denizi Macar Kırallı***)) gerekse tıkız (***Beypazarı Köroğlu***) anlamlı birleşikler oluşturmıştır:

Aral Gölü Türk Milleti Kafkas ırkı Rumeli Akdağmadeni Kadınhanı Süleymaniye Camisi Bolubeyi Karamanoğlu kızlarağası gibi.

Bazı yer adlarında sondaki iyelik ekinin kısaltma yollu düştüğü görülür:

Beyşehir Koçhisar Hasankale Kazova Hacettepe Yerköy Tekirdağ Galatasaray Edirnekapi gibi.

Bunlardan kimisinde belirtenin sıfat olarak kullanıldığı düşünülebilir, kimisinde düşmenin başka sebepleri aranabilir. Şu var ki çoğunun aslında iyelik eki taşıdıkları eski yazılıştan, hatta çekim halinde ekin yine de baş göstermesinden anlaşılır (**Kadıköyü-ne Edirnekapısı-ndan**).

Ayrıca adtakımı öbeğindeki iyelik eki anadili Türkçe olmayanlar için kullanışlı değildir (**evin anahtar bahçe kova**). Bu sebeple o çevrelerden taşan yabancı kısaltma örneklerine de yer adlarında rastlanır:

Balyoz Sokak, hatta **Sultan Mektep Sokak Tünel Han Zindan Han** gibi.

266. c. Yeni zamanlarda "**Denizbank**" örneği tartışma konusu olmuş, bunun Türkçe bir birleşik kalıbı olduğu o yer adlarıyla belgelenmek istenmiş, sonunda bu kurumun adı yerinde olarak Denizcilik Bankası'na çevrilmiştir. Gerçekten Türkçe'de bu türlü bir birleşim kalıbı yoktur, ama benzeri kurumları önceki örneğe göre adlandırma modası devam etmiştir. Bunlar yabancıya özentiden başka bir şey değildir:

Şekerbank Pamukbank Başak Sigorta Ünal Ticaret Koç Holding İpek Palas Deniz Otel Hacıbaba Restaurant gibi.

Gerçi kurum ve firma adlarından birtakımı Üçlü adtakımlarından kısaltma yoluyla gelip bu kalıba dökülmektedir. Böylece belirtilen düşmüş, belirtenler onun yerini tutmuş oluyor. Ama o da aynı kapiya çıkıyor:

İstanbul Spor Kulübü > İstanbul Spor Varan Turizm Şirketi > Varan Turizm.

Bu birleşik kalıbı terimlerde de denenmiştir:

toplumbilim bakır sülfat sodyum klorür demir oksit.

Görülüyor ki bu kullanım bir Denizbank hikâyesinden ibaret değildir. İngilizce adtakımı kalıbının dilimize sokulması demek olan bu türlü birleşiklerin ilk örnekleri 19. yüzyıl ortalarından beri memleketimize ve dilimize girmeye başlamıştır:

Robert College Yacht Club Pera Palas banknote steamboat garden party football jazzband beefsteak gibi.

Bu İngilizce birleşikler son zamanlara kadar başka dillerden aldığımız birleşikler gibi yabancı sayılmış ve benzerleri de aynı dillerden kelimelerle yapılmıştır:

Dar-ül-Fünun Encümeni Danis Cercle d'Orient Garden Bar.

Şu var ki bunlardan ilk üç yabancı dil birleşiklerinde kelime sırası Türkçe'dekinin tersine (yani belirtilen önce, belirten sonra), İngilizce birleşiklerde ise Türkçe'dekine uygundur (belirten önce, belirtilen sonra). Ama Türkçe'de belirtilen iyelik eki alır. Öteki yabancı dil birleşiklerini Türkçe'leştirirken kelime sırasını tersine çevirmek gerekli olur (**Fenler Evi**). İngilizce birleşiklerde olmaz (**Bahçe Bari**).

Belki bu sıra benzerliğinin de yanıltıcı etkisiyle son zamanlarda belli çevrelerde Türkçe kelimeleri bu yabancı kalıbın içine sokarak birleşikler yapmak yaygınlaşmıştır. Bu başka dillerde de örneğine rastlanan bir İngilizsime (*anglicisme*) dir.

Dahası var: Türkçe kelimeleri Latince'den gelen bir birleşim kalıbına sokmaya başladık:

Ferro-çelik Ferro-döküm Petro-kimya gibi.

d. Belirsiz adtakımı kalıbındaki birleşiklerden birçoğu daha ziyade sıfat (*önad*) olarak kullanılırlar. Renkler:

külrengi ceket kahverengi gülkurusu narçiçeği vişneçürüğü yavruağzı camgöbeği sütnavisi kavuniçi kıznazı gibi.

Türlü karakter belirten birleşikler:

südirisi baliketi yüzkarası başbelası çamyarması paradelisi sırküpü nurtopu içkidüşkünü şöhretbudalası.

267. e. Bu kalıba göre yapılmış birleşiklerden zaman, yer ve hal ile ilgili bazılarının sıfat (*önad*) ve zarf (*belirteç*) olarak kullanıldığı görülür:

haftaarası akşamvakti bayramertesi harmansonu yolortası ayaküzeri yurdiçi sırtüstü edepdişi olağanüstü sözgelişi gibi.

f. Belirsiz adtakımlarında belirten vasıfılayıcı bir anlatım taşıdığından çoğu zaman adtan sıfatların (*önad*) yerini tutar ve takım bir sıfattakımına denk bir anlam alır:

çocukça iş X çocuk işi köylü kadın X köy kadını kışlık elbise X kış elbisesi leşçikarga X leşkargası gibi.

Dilimiz birleşiklerle adlandırmada belirsiz adtakımı kalıbını sever, tercih eder. Birçok dillerde sıfat takımlarıyla karşılanan kavramları biz bir belirsiz adtakımıyla ifade ederiz:

Millet Meclisi (*Assemblée Nationale*) **Türkiye Cumhuriyeti Alman Hükümeti Dünya Harbi İnsan Hakları Beyannamesi Avrupa Birliği** gibi.

Burada belirten sıfat (*önad*) yerini tutmakta, bu sebeple dilimizde nispet sıfatlarına (*önad*) daha az ihtiyaç duyulmaktadır.

g. Yukarıda belirttiğimiz kullanım sebebiyle Yeni Türkçe'de Osmanlıca'nın birçok Arapça'dan gelmiş nispet sıfatlarını bu kalıp içinde Türkçe'leştiriyoruz:

cezayi nakdi = para cezası senei şemsiyye = güneş yılı terbiyei bedeniye = beden eğitimi üssü bahri = deniz üssü sıhhi muayene = sağlık

yoklaması vatanî hizmet = vatan hizmeti idarei beytiyye = ev idaresi mahsulâtı arziyye = toprak mahsulleri.

Bu uygulama müspet ilimler terimlerinin Türkçe'leşmesinde de geniş yer aymıştır:

üzengi kemiği = azmî rikâbî çekirdek zarı = gışayî nevati göğüs boşluğu = cevfi sadri koltuk tomurcukları = ezrarî ibtiyye bitki toprağı = türabî nebati elektrik akımı = cereyanî elektriki kadın hastalıkları = emrazî nisaiyye göktaş = haceri semavi.

Buna göre de:

hayvansal ürünler değil, **hayvan ürünleri dinsel tören** yerine **din töreni toplumsal düzen** yerine **topluluk düzeni ruhsal bunalım** değil, **ruh bunalımı** doğru Türkçe olur.

2. Sıfattakımı Kalıbında:

268. Sıfattakımı kalıbı da dilimizde pekçok birleşik kelime vermiş olup bu da en işlek birleşim kalıplarından biri sayılır. Vasıflama sıfatları ve türlü belirtme sıfatlarıyla kurulmuş sıfattakımları özel anlam kazanarak birleşik isim tabanları olurlar ve ad, sıfat (*önad*), zarf (*belirteç*) işleyişlerinde görülürler (**akşam hergün birtakım**).

a. Yoğun ve yalın anlamda sıfattakımı kalıbında pekçok cinsadları vardır:

akdarı karaağaç alabalık kuruyemiş acıbadem kötügün iyiniyet boşlâf sivriakıl incehesap.

b. Yer, yön, sıra adlarını sıfat (*önad*), olarak kullanıp yaptığımız sıfattakımlarından birleşikler ayrı bir tür teşkil ederler:

dışgörünüş içyüz sağkanat altkenar yankapı önsıra başçavuş sondurak ilkbahar ortakat anayol gibi.

Eski terimlerde bunlar da Arapça nispet sıfatlarıyla karışılanmıştı:

üstyan = tarafı ulvî altyüz = vechi süflî iç = ünsi dış = vahşî ön = kuddamî art = halfî yan = cenbî gibi.

Yeni Türkçe'de özel bir canlılık kazanan bu tür sıfattakımları Batı dillerinde *ö n t a k ı / a r* (*préposition*) ve *ö n e k I e r* le (*préfixe*) yapılmış birleşikleri karşılamaktadır:

öntakı = préposition önek = préfixe önsöz = Vorwort öntasarı = avant projet sonsöz = postface sonek = suffixe artdüşünce = Hintergedanke altkomisyon = sous-commission altyapı = infrastructure yanetki = side effect içgüdü = instinct gibi.

c, Dilimizde yeradları, lakaplar, dolayısıyla tarihi adlar birçok zaman da sıfattakımları kalıbındadır:

Karadeniz Kızılırmak Bozdağ Acıgöl Çukurova Eskişehir Akhisar Uzunköprü Ulukışla Karşıyaka Toprakkale Uzun Hasan Deli Dumrul Yıldırım Bayezit Sarı Selim Dördüncü Murat Koca Yusuf gibi.

269. d. Sıfattakımı kalıbında birleşik isim tabanları sıfat (*önad*) olarak da kullanılırlar. Ancak bu takdirde bu *b i r l e ş i k s ı f a t l a r* (*adjectif composé*) anlam, vurgu ve şekilce değişmiş ve çeşitlenmiş olarak görülürler. Birleşik sıfatlar **1.** açık göz **2.** açıkgözlü **3.** gözüa açık örneklerine göre üç türdür.

1. Açıkgöz kalıbındaki birleşik sıfatlarda cinsadı değerindeki sıfattakımının vurgusunu son hecesine kaydırarak (*açı'kgöz > açıkgöz'*) ona kavramın sahibini vasıflayan, yani açıkgözlü anlamını kazandırıyoruz. Demek ki birleşğin vasıfladığı artık başka bir nesne (kimse) oluyor. Bu çeşit birleşik sıfatlar (*önad*) çoklukla insan tiplerini göstermeye yarar:

karagöz aksakal delibaş pisboğaz boşboğaz alyanak eğriboyun düztaban bolgöbek karabaş yeşilbaş kırıkkanat gibi.

Bu kalıp içinde sıfat (*önad*) yerine benzerlik nispetiyle bazı adlar da kullanılır:

cingöz dalataban palabıyık koçburun kılkuş yelkenkulak gibi.

Bu kalıptaki bazı birleşikler de yoğun veya yalın adlar olmuşlardır:

kırkayak beşbiyık kabakulak kızılbaş sarıkanat kargaburun dişbudak gibi.

Açıkgöz kalıbındaki Türkçe birleşik sıfatları (*önad*) aynı tertip ve anlatımdaki Farsça birleşik sıfatlarla (*önad*) karıştırmamalı:

hafif meşrep giran baha sahte vekar sade dil gibi.

2. Açıkgözlü kalıbındaki birleşik sıfatlar (*önad*) ise ad olarak alınmış sıfattakımlarından anlamca yerinde **-li** sıfatlarıdır (*önad*). Ekin anlatımı vasıflanana değil, birleşğin anlamına eklenir. **Tokgözlü** dediğimiz zaman **karnı tok** ve **gözü olan** değil, **gözü tok olan** anlaşılır. **-li** eki pek çok sıfattakımlarına getirilebilmekte ve onların birleşik anlamını berkitmektedir. Bu kalıpta da insan karakteri belirten birleşikler çoktur:

darcanlı sertbakışlı uzunboylu kırbiyıklı sarısaçlı kalınkafalı ağırbaşlı tekkatlı dargelirli kısavadeli gibi.

Bir adla ve sıfattakımı kalıbında benzerlik nispetiyle yapılmış olan birleşikler ise bu ekle daha geniş bir kullanım bulurlar:

palabıyıklı yelkenkulaklı elmayanaklı kirazdudaklı koçburunlu bademgözlü kalemkaşlı taşyürekli gibi.

3. Gözüa açık kalıbına gelince burada birleşenler ileri geri alınmış ve bir vasıflanana belirti olmak üzere adın sonuna bir iyelik zamiri (*adıl*) getirilmiştir. Bu ek anlam kaynaşmasını berkitir. Bunlar da çokluk karakter sıfatları (*önad*) olurlar:

gözüpek alnıa açık eliuzun ayağıuğurlu sütübozuk bağnyanık başıboş canitez aklierek kanısıcak dinibütün şekeriaz ayarıbozuk gibi.

Bu birleşik sıfatlardan (*önad*) birtakımı da daha çok zarf (*belirteç*) olarak kullanılırlar:

başıboş dolaşmak elibağlı üstükapalı gözüyaşlı gelişigüzel gibi.

Nihayet birtakımı da yoğun adlar olmuşlardır:

karniyarik sarığıburma ağzıaçık baldırıkara başıbozuk baldırıçıplak pabucubüyük Adıyaman gibi.

e. Belirtme sıfatlarıyla (*önad*) yapılmış sıfattakımları ençok birleşik zarflar (*belirteç*) olma istidadı gösterirler. Bunlar belirsiz sıfat (*önad*) , soru sıfatı, zarf (*belirteç*) ve bağlam olarak da kullanılırlar.

bugün buara buderece ozaman osıra şukadar birtakım birkere hergün herçeşit çokdefa nebiçim! nevakit! gibi.

Bunların çekim ekleriyle uzatılmış olanları da vardır:

birbakıma ozamanda herhalde öteyandan buyönden nesebeple! gibi

Bununla beraber vasıflama sıfatlarıyla (*önad*) yapılmış olanlar da zarf (*belirteç*) olabilirler:

doludizgin koşaradım yalınayak bozukdüzen tamyol gibi.

3. Zarf Öbeği Kalıbında:

270. Zarf (*belirteç*) öbeği kalıbındaki birleşik isim tabanları sıfatlara (*önad*), bazan da zarflara (*belirteç*) gelmiş zarfların (*belirteç*) onlarla anlamca kaynaşmaları mahsulüdürler. Zarf (*belirteç*) öbeği kalıbındaki birleşik fiil tabanlarına bakarak sayıları azdır:

pek iyi > peki pekâlâ enaz enaşağı dahaçok dahaiyi azsonra ilkönce çokfazla hepbirden hiçşüphesiz gibi.

Aşağıda göreceğimiz gibi (*bkz.* 325) biz sıfatları (*önad*) karşılaştırmada da bir türlü zarf (*belirteç*) öbekleri teşkil ederiz (**daha güzel en güzel**). Bu öbekler de öteki sıfatlar (*önad*) gibi iyelik eki alıp adlaşırlar ve bazıları birleşik kelime değeri kazanırlar:

eniyisi dahadoğrusu enkötüsü dahakıyası gibi.

Sıfatları (*önad*) yakından belirtmek, çeşitlendirmek için zarf (*belirteç*) gibi kullandığımız sıfatlar (*önad*) ve adlarla yapılmış zarf öbekleri de birleşikler teşkil ederler:

gökkır koñural > kumral sarıkara kankırmızı sütbeyaz gibi.

Görüldüğü üzere zarf (*belirteç*) öbeği kalıbındaki birleşikler daha çok zarf (*belirteç*) ve sıfat (*önad*) olarak kullanılırlar.

4. Takı Öbeği Kalıbında:

271. Dilimizde isim tabanlarına gelerek ilişki belirtmeye yarayan takılar (*bkz.* 333) ekler gibi ancak bir anlatım getiren kelimecikler olduklarından teşkil ettikleri öbekler de kolayca sabit anlamlar alıp kullanışlı birleşikler meydana getirir:

kar gibi deve kadar sürü ile Allah için adet üzere gibi.

a. İsmi kime ve kimden hallerini isteyen takılar ve zaman, yer ve hal adlarıyla kurulmuş öbekler gerçek birleşikler meydana getirirler:

sabaha karşı akşama doğru yüze karşı görünüşe göre yemekten sonra meclisten dışarı öğleden önce dünden beri baştan aşağı gibi.

b. Yer, yön adlarından olup adı katkı alan takılarla yapılmış öbeklerden birçoğu da birleşik kelimeler sayılır:

yüzüstü ayaküstü sözarası haltaarası safdışı evönü akşamüzeri bayramertesi saçakaltı aybaşı harmansonu gibi.

Bu takı kalıbında yazı dilimiz birçok yeni kelimeler yaratmaktadır:

yurdiçi kanundışı tarihöncesi uluslararası (arsıulusal !) **tabiatüstü şuuraltı** (altbilinçsel !) **harpsonrası denizaltı**.

Bunların çekim ekleri almış olanları da ayrı bir tür teşkil ederler:

başüstüne isteküzerine elaltından gözönünde suiçinde gibi.

c. Türlü belirtme sıfatları (*önad*), soru ve işaret zamirleri (*adıl*) ile yapılmış takı öbekleri de birleşikler teşkiline yararlı olmuşlardır:

ne için > niçin bu ile > böyle bir ile > bile negibi onuniçin bunagöre nedensonra şundandolayı ondanbaşka gibi.

Takı öbeği kalıbındaki birleşikler ençok zarf ve bağlam olarak kullanılırlar.

5. Çekim Öbeği Kalıbında:

272. Sözdizimi bölümünde gösterdiğimiz gibi (*bkz.* 424) kim, kimi, kime, kimde, kimden çekim hallerindeki isimler de söz içinde isimler ve fiillerle öbekleşmeye yol açarlar ve bu öbek kalıbında da birleşik kelimeler meydana gelir. Burada yer yön halleri ve iki ismin öbekleşmesi söz konusudur. Çekim eki almış isim belirten işleyişle bir zarf (*belirteç*) gibi çoğu zaman kendisinden sonra gelen bir sıfatı (*önad*), bazen da bir adı belirtmektedir. Dolayısıyla buradan doğan birleşik bir sıfat (*önad*) olmaktadır.

dile kolay cana yakın geçmişe bağlı ava meraklı keyfe keder yükte hafif yaşta küçük solda sıfır kafadan sakat yandan çarklı ağızdan dolma yerden yapılı gibi.

İsme gelen ekler bazen da bir iyelik eki üzerine gelmiş bulunurlar:

başına buyruk keyfine mecbur etine dolgun sözüne sadık yerinde ağır aslında bir içinden pazarlık başından belli gibi.

Bu kullanışta belirten isim **-e, -de, -den** zarflarına (*bkz.* 135 v.s.) işleyişçe benzer. Şu var ki onlar basit kelimeler olmuşlardır.

Bir de bu çekim ekleri almış adların adlara gelmesiyle oluşan aynı görünüşte öbekler vardır ki yukarıdakiler gibi birleşik sıfat (*önad*) değil, ad olurlar:

çamaşıra mandal dolmaya biber denizde balık çantada keklik sahanda yumurta fırında makarna kardan adam havadan nem gibi.

6. Bağlam Öbeği Kalıbında:

273. Geniş ölçüde bağlam öbeklerinden aşağıda bahsediyoruz. Ancak anlam ya da şekilce ilgili kelimelerden oluşmuş bağlam öbekleri, *k o ş m a t a k ı m l a r* (bkz. 428 ***tas tarak iri yarı***) ve onların bir çeşidi olan *i k i l e m e l e r d e* (bkz. 303 v.b.) aşağıda gösteriyoruz. Bunlar aslında bağlamsız bağlam öbekleridir. En basit örneği sıfat (*önad*) ve zarf (*belirteç*) olarak kelimenin belirtme gücünü arttırmak için ikilenmesidir (***Kara kara yandı***).

Geniş ölçüde bağlam öbeklerinde iki kelimeyi anlam veya şekil ilişkileri birbirine yaklaştırmıştır. Bunlar aynı, zıt, ya da ilişkili anlamda olabilirler. Ancak *k o ş m a t a k ı m* (*hendiadyoin*) ve *i k i l e m e l e r d e* (*réduplication*) tekrar veya ön ve sonseslerde şekilce benzeşme bulunur, bkz. 428. Birbirini çağrıştıran bir yönleri vardır. Dilimiz Eski Türkçe'den beri (***iş küç yabız yablak***) hem yeni kelime yaratma bakımından yapımca, hem de kavramları renklendirme bakımından üslupça bağlam öbeklerine geniş yer vermiştir. Bağlam öbeği kalıbında başlıca bu iki takım bileşik kelime yer alır.

Bağlam öbeğinde kelimelerden biri ötekini değil, ikisi birbirini belirttiği için koşma takımında bunların sırası da sözdiziminden çok bazı ses durumu şartlarına bağlı bulunur. Başlıca sesliyle başlayan kelimenin öne gelmesi (***abuk sabuk iyi kötü***), az heceli kelimenin öne gelmesi (***dal budak günlük güneşlik***), ilk hecesinde açık düz bir sesli bulunan kelimenin öne gelmesi (***yaz kış hepi topu***), son hecesi kapalı olan kelimenin sona gelmesi (***iğne iplik doğru dürüst***) gibi. Koşma takımında isim tabanları bazen bir bağlamla birleştirilmiş oyabilirler (***yağla bal etle tırnak kedi ile köpek***). Fakat genellikle yalın olarak iki kelimeyi yan yana getirip yapırlar ve birleşik olarak türlü kelime sınıflarına girerler. Onları başlıca kelime sınıflarına göre toparlamaya çalışacağız.

1. Ad olanlar:

ana baba karı koca hısım akraba eş dost kılık kıyafet üst baş iş güç tas tarak çanak çömlek çift çubuk düğün dernek kazma kürek kaş göz saç sakal baklava börek.

2. Sıfat olanlar:

kara kuru deli dolu kaba saba açık saçık güçlü kuvvetli anlı şanlı yorgun argın ipsiz sapsız kırık dökük yamru yumru yalan yanlış delik deşik beş on üçer beşer.

3. Zamir olanlar:

sen ben şu bu falan filan öteki beriki küçüğü büyüğü yenisi eskisi üçü beşi şurdaki buradaki dağdaki bağdaki.

4. Zarf olanlar:

az çok iyi kötü aşağı yukarı ara sıra şöyle böyle er geç ileri geri gece gündüz sabah akşam şurda burda düşse kalka gibi.

Bağlam öbeklerinde adlar çoğu zaman ayrı ayrı çekime tabi olurlar:

tası tarağı toplamak eşe dosta mektup kılığı kıyafeti bozuk.

Bağlam öbekleri içinde saklı kalan bazı bırakılmış kelimeler de vardır. Bunlar anlamsız sözler değildir:

ev bark kap kacak çoluk çocuk soy sop bet beniz abuk sabuk eğri büğrü eski püskü çör çöp bet bereket kul karavaş gibi.

Not: koñural > kumral, camgöbeği, sütbeyaz vb. gibi yazımlarımız olsa da **kankırmızı** demiyoruz, **"kan kırmızı"** diyoruz. Bu gibi, **yüzüstü, ayaküstü, aybaşı** yazabiliyoruz, ama **ev önü, hafta arası biçiminde** yazıyoruz. Yine, **doludizgin, yalınayak, bozukdüzen**, ama **tam yol, koşar adım**... Vb/Vd.

Herhangi bir karışıklığa neden olmamak için bunu belirtmek gerekir. Yazarın tasarrufuna, bilgi, emek ve düşüncelerine herhangi bir saygısızlığımız olabilir çekincesiyle, yazılar aynen alınmıştır. (M.G. Özgeç)

II. BİRLEŞİK FİİL TABANLARI

274. Birleşik fiil tabanları da sözdizimindeki belirtme öbeklerinden gelir. Ancak bunların sayıca daha az kalıpları vardır. Onları **1.** Zarf öbeği, **2.** Çekim öbeği, **3.** Bağlam öbeği kalıplarında bulacağız ve gözden geçireceğiz. Bunlar da kök ve üreme fiil tabanları gibi çekimlendikten başka fiil çatı şekillerine de girerler.

1. Zarf Öbeği Kalıbında:

Zarf (*belirteç*) öbeği kalıbında birleşik fiil tabanları fiillere gelen zarfların (*belirteç*) bunlarla belirli bir anlamda kaynaşması mahsulü olur:

ileri sürmek ileri gelmek geri kalmak geri dönmek öne düşmek ayrı düşmek geç kalmak denk gelmek hoş görmek karşı koymak yan bakmak boş vermek gibi.

Dilimizde isim ve fiil üreten örnekler yoktur. Ancak isimlerde yer, yön, sıra adları sıfattakımı kalıbında (*bkz. 268 örnek yan etki*), fiillerde ise zarflar bu zarf öbekleri kalıbında Batı dillerinde örnek ve öntakılarla yapılmış üremeleri veya birleşikleri gereği gibi karşılamaktadırlar:

ileri gelmek = provenir ileri sürmek = prétendre üncaen söylemek = vorsagen geri gelmek = revenire yeniden başlamak = recommencer birlikte çalışmak = cooperer araya kalmak = intercaler karşı koymak = widersetzen önceden görmek = foresee.

Burada bir gelişmeye de işaret edelim: Dilimizde adı katkı alan takılar teşkil eden (bkz. 271 **yolortası masaüsü**) ve sıfat olarak kullanılıp bir tür sıfattakımlarında (bkz. 268 **ortayol önsöz**) takı işleyişi kazanan yer, yön, ilgi adları için isimler alanında hem sontakı, hem de öntakı sayılırlar diyebiliriz. Ancak bunlar öntakı olarak fiillere gelmezler.

İmdi bu türlü sıfattakımlarının, özellikle vasıflananı bir fiil üremesi alanlarının yazı dilimizde çoğalmasa bu öntakı niteliğindeki kelimelerin o isimlere kök olan fiillere de gelmesine yol açacaktır, gibi görünüyor. Şimdilik:

öngörü = **prévoyance** X **öngörmek** = **prévoir** yadırganmıyor.

Belki bunu:

önsezi = **pressentiment** X **önsezmek** = **pressetlire** **altbölim** = **subdivision** X **altbölmek** = **sūbdiviser**

gibi kelimeler izleyecektir.

2. Çekim Öbeği Kalıbında:

275. Fiilleri belirtme işleyişleri bakımından zarfların bunlarla kaynaşarak birleşikler meydana getirmeleri bir özel hal teşkil eder. Oysa cümlelerin öbür unsurları da kullanış yeri sebebiyle fiille öbekleşir (bkz. 424) ve bazen yapışık bir hal alıp özel anlamda birleşik fiiller geliştirir. Bunlar daima çekim halinde ve cümlelerin kimsesi, nesnesi veya isimlemesi olan bir adla fiilin kaynaşması şeklinde görülür:

kar yağmak baş kaldırmak yakayı kurtarmak dile düşmek yolda kalmak baştan çıkmak gibi.

Çekim öbeği kalıbındaki birleşik fiilleri sözdizimindeki işleyişlerine göre sırayla gözden geçireceğiz. Bunlara yardımcı fiillerle yapılanları ekleyeceğiz.

a. Kimse Olan Adlarla:

Kimse olan adlar kim halinde olurlar ve hemen daima geçişsiz fiillere gelip birleşikler yapmış görünürler. Bunlar *t e k k i ş i l i* (*kişisiz*) fiil tabanları olurlar.

yağmur yağmak hava bozmak toz kalkmak dikiş kalmak kan gelmek şafak sökmek gün doğmak kavga çıkmak gibi.

Kimse olan adlarla yapılmış bu tür birleşik fiillerden birtakımını da ada bir iyelik eki getirerek kişilendiririz (**can sıkılmak yerine canı sıkılmak**). O zaman fiil bir *i ç ç e k i m* (conjugaison interne) imkanı kazanır (**can sıkıldım can sıkıldın... değil, fakat, canım sıkıldı canın sıkıldı...**). Dilimiz bu kalıpta birleşik fiiller yönünden zengindir:

başı dönmek gözü kararmak dili tutulmak ayağı sürçmek kanı kaynamak yüzü gülmek keyfi kaçmak sabrı tükenmek karnı acıkmak gücü yetmek adı çıkmak işi bozulmak gibi.

Bunlar da geçişsiz fiiller olurlar.

b. Nesne Olan Adlarla:

276. Bunlar iki türlü, *belirsiz nesne* (kim halinde) ve *belirli nesne* (kimi halinde) olan adların geldikleri fiille kaynaşması mahsulü olurlar. Her iki halde nesne alan fiil geçişlidir. Belirsiz nesne olan adlarla meydana gelmiş birleşik fiiller dilimizde çok yaygındır:

göz yummak boyun eğmek kulak kabartmak dirsek çevirmek diş bilemek ayak diremek el açmak can atmak kafa tutmak söz açmak and içmek hüküm sürmek kavga çıkarmak gibi.

Bu kalıptaki adla fiil bazen aynı kökten gelmiş olabilirler. Bu türlü birleşik fiillere *tür e yişt en fiil kalıbı* (*figure étymologique*) adını veririz:

yemek yemek dikiş dikmek sarma sarmak içki içmek yazı yazmak ekin ekmek av avlamak söz söylemek oyun oynamak gibi.

Bu kalıpta fiilden adları fiili berkitmek için de kullanınız (**Öyle bir vuruş vurdu ki...**)_

Belirli nesne olan adlarla oluşmuş birleşik fiiller ise daha sınırlı şartlarda geçen bir kılış ifade ederler, **tokat atmak** (*rastgele*), **tokadı atmak** (*yerinde*) gibi bir anlam farkı taşırlar. Bu kalıpta birleşiklere halkağzı deyimlerde daha çok rastlanır:

parayı saymak işi azıtmak hapı yutmak nalları dikmek postu sermek kapağı atmak tabanı kaldırmak dayağı yemek kafayı çekmek.

Belirli nesne olan ad bir de iyelik eki almış bulunabilir:

gözünü açmak yüzünü güldürmek dilini tutmak başını ezmek aklını çelmek tadını çıkarmak suyunu çekmek gönlünü almak kolayını bulmak.

Bu birleşiklerden tek kişili olanlar (**suyunu çekti**) olduğu gibi taşıdığı iyelik zamirinin öncülüne göre yalnız sonçekime (**tadını çıkardım**), ya da aynı zamanda' bir iççekime tabi olanlar vardır (**gönlümü aldın**).

c. İsimleme Olan Adlarla:

217. Fiilin içinde geçtiği yeri yönü gösteren ve başlıca kime, kimde, kimden hallerinde bulunan adlar o fiile sabit bir yakınlık kazandıklarında bir tür birleşik fiiller yaratırlar. Bunlar da dilimizde yaygındır:

ele almak göze girmek başa çıkmak oyuna gelmek yolda kalmak hatırdan tutmak kırdan yatmak ayakta durmak baştan savmak elden çıkarmak halden anlamak gözden düşmek gibi.

Adın aldığı çekim ekleri bir iyelik eki üzerine gelmekle bu birleşiklerin bir başka çeşidi elde edilir:

tadına bakmak yüreğine inmek hoşuna gitmek farkına varmak sözünde durmak gözünde tutmak aklında kalmak yerinde saymak hakkından gelmek çığrından çıkmak canından bezmek başından geçmek.

Bu birleşiklerden de tek kişili olanlar (**Çığrından çıktı**) taşıdığı iyelik ekinin öncülüne göre yalnız sonçekime (**Tadına baktım**) ya da aynı zamanda bir iççekime tabi olanlar vardır (**Sözünüzde durmalısınız**).

d. Yardımcı Fiillerle:

278. Salt kılış ve oluş bildiren **etmek** ve **olmak** fiilleri ve **eylemek yapmak kılmak** gibi anlamdaşları yalnız kullanışları dışında *y a r d ı m c ı f i i l* (verbe auxilliaire) olarak birçok isim tabanları ile *b e l i r s i z n e s n e* kalıbında kaynaşarak birleşik fiiller meydana getirirler. Salt anlamda kılış ve oluş ifade ettiklerinden o isim tabanlarını fiilleştirmiş olurlar, isimden (*ad, sıfat. zarf*) fiil yaparlar:

alt etmek yardım etmek yok olmak deli olmak zarar etmek sarhoş olmak mayna olmak telefon etmek fayrap etmek gürültü yapmak mümkün kılmak sabreylemek gibi.

Etmek ve olmak bu birleşik fiillerin geçişli ve geçişsiz iki çeşidini verirler. Ancak bu yardımcı fiiller bazı çatı ekleri almış olarak da aynı işleyişte görülürler. Başka bir deyimle birleşğin alacağı görünüş eklerini bunlar taşırlar:

edilmek edişmek yaptırmak olunmak kılınmak eyletmek gibi.

a. Bugün en geniş ölçüde **etmek** ve **olmak**, daha az ve yeni **yapmak** yardımcıları kullanılmaktadır. *U l u l a m a* için (*révérence*) **etmek** yerine **buyurmak** da geçer (**kabul buyurmak**):

söz etmek göç etmek baş etmek oyun etmek alay etmek uzun etmek dırdır etmek tedirgin etmek boş olmak kul olmak sağ olmak iyi olmak gelin olmak sağır olmak baba olmak kötürüm olmak şaka yapmak gürültü yapmak uçuş yapmak doğum yapmak.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (*bkz. 183*) salt kılış ve oluş ifade etmeleri sebebiyle yardımcı fiiller kimi zaman **-le-** isimden fiilleri ve uzatmaları ile anlamdaş birleşikler yaparlar.

düz etmek X düzlemek yağma etmek X yağmalamak pis etmek X pislemek kötü olmak X kötülemek iyi olmak X iyileşmek sıra olmak X sıralanmak yavru yapmak X yavrulamak gibi.

Bu da gösterir ki yardımcı fiillerle yapılan birleşiklerde, öbür nesne olan adlarla yapılanların aksine, ad yalnız bir belirtici değildir, fiilleşmiş ana kavramı taşır.

279. b. Yine yukarıda (*bkz. 183*) belirttiğimiz gibi yabancı kelimeleri ancak isim tabanları halinde kabul eden dilimiz bunları fiilleştirmek için daha çok yardımcı fiiller ile birleşikler yapmak yoluna gitmiş, böylece yardımcıları her devirde yabancı kelimelerin dilimize akımını kolaylaştıran bir aracı olmuştur. Bu akım sınırsızdır ve bu yüzden, yeni bir kavram getirenler biryana, eski yazı dilimizde binlerce Türkçe basit veya üreme fiil tabanları yerine çoğu **etmek** ve **olmak** yardımcıları almış yabancı birleşikler gelmiştir.

Öyle ki bazı cümlelerde yardımcı fiillerden başka Türkçe kelime kalmamıştır.

"Edip tezyidi gayret miistefid olmak nedametten"

Bunun gibi:

**sunmak X arz etmek saymak X addetmek buyurmak X emretmek
onarmak X tamir etmek uymak X tabi olmak sağlamak X temin etmek
onamak X tasdik etmek kullanmak X istimal etmek döşemek X tefriş
etmek yakalamak X derdest etmek incinmek X rencide olmak.**

Yukarıda (aynı yerde) yardımcılarla yapılmış yabancı asıllı birleşik fiillerin öteden beri halk dilinde ve yeni zamanlarda yazı ve ilim dilinde isimden **-le-** fiillerine ve uzatmalarına dönüşmelerini gösterdik:

**tel'in etmek X lanetlemek tekabbül etmek X kabullenmek fena olmak X
fenalaşmak tebahhur etmek X buharlaşmak tasnif etmek X sınıflamak**
gibi.

c. Yeni zamanlarda Batı dillerinden isim tabanları olarak gelen kelimeleri geniş ölçüde yine bu yardımcılarla fiilleştiriyoruz:

**ciro etmek protesto etmek not etmek dikte etmek jurnal etmek istop
etmek sigorta olmak grip olmak kadük olmak rübikon olmak banyo
yapmak jimnastik yapmak gol yapmak** gibi.

Bunlar da sınırsızdır. Az, yabancı dil bilen "**yarı aydınlar**" konuşmalarında bu kalıp içinde çok ve yerli yersiz yabancı kelime kullanmaya özenirler:

**irrité etmek forcé etmek emballé olmak choqué olmak saccès yapmak.
hatta check etmek discuss etmek full yapmak** gibi.

Dahası var: **rédacté etmek révisé etmek sociétique olmak appartementisé
etmek(?)...**

d. Yine nesne olan adlarla kaynaşmış daha bazı fiiller vardır ki salt kılış ve oluş anlamı taşımamakla birlikte yardımcı fiillere benzer bir işleyişle, yani adın kavramını fiilleştirmek üzere birleşik fiiller yaparlar. Bunlara **y a r ı y a r d ı m c ı f i i l l e r** (verbe semi-auxilliaire) adını veririz (**almak vermek bulmak işlemek görmek, koşmak**).

**yol almak tedbir almak ara vermek karar vermek iş görmek vazife
görmek son bulmak şifa bulmak şirk koşmak şart koşmak suç işlemek
günah işlemek** gibi.

Bu yarı yardımcılarla yapılan birleşiklerde de anakavramı taşıyan addır. Yardımcı fiili ele alıp onun üzerine anakavramda üreme yapmaya kalkışmak abestir:

iş görmek X görev şart koşmak X koşul gibi.
3. Bağlam Öbeği Kalıbında:

280. Bağlam Öbeği kalıbındaki birleşik dil tabanları aynı kalıpta birleşik isim tabanları gibi anlam ve şekil ilişkilerine göre yapılmıştır. Yani onlar gibi belli şartlar içinde oluşmuş birleşiklerdir. Bunları ya iki adfiil , (mastar) halinde ya da birinci fiili **-ip** zarfili şekline koyarak gösteririz (**satmak savmak X satıp savmak**). Birinci halde

her iki fiil (**sattım savdım**) ikinci halde yalnız son fiil çekime tabi olur (**satıp savdım**).

Yine isimden koşma takımlarda olduğu gibi fiilden koşma takımlarda da her iki kelime birbirini tasvire yaramakta olduğundan aralarında kesin bir sıra yoktur. Ancak iki fiilin oluş ve kılınış sırasına göre bir tertiplenme meydana gelir. O da sabit (**atıp tutmak**) veya yerine göre değişken (**gidip gelmek gelip gitmek**) olabilir. Bunun dışında isimden koşma takımlarda gördüğümüz (bkz. 273) sesçe istiflenme bunlarda da görülür:

sayıp dökmek yiyip içmek batıp çıkmak bıkmak usanmak silip süpürmek yazıp çizmek tellemek pullamak pişirmek kotarmak saçıp savurmak kasıp kavurmak gezip tozmak gibi.

Türeyişten fiil kalıbında da iki fiil bir birleşik fiil teşkil eder. Bunlar edeleme fiillerini berkitme yollu yapılmış görünür:

vermek veriştirmek sürüp sürüştürmek sorup soruşturmak sarmak sarmalamak bulup buluşturmak takip takıştırmak gibi.

Bağlam öbeği kalıbındaki birleşik fiiller türlü çatı görünüşlerinde de aynı anlamı sürdürebilirler. Bu takdirde ekseri iki fiil aynı zamanda çatı ekleri alır:

Yendi içildi. Asıldı kesildi. Sarınıp sarmalanmış. Dökündü saçındı. Yaptırıp ettirdi. Döğüştüler sövüştüler. Batırdı çıkardı. gibi.

Yalnız son fiile geldiği de olur (**alıp satılmak çekip çevirtmek**).

Bu birleşik fiil tabanlarından ve bunların türlü çatı görünüşlerinden üreme isimler (*ad, sıfat, zarf*) koşma takım kalıbında birleşik isimler arasında görülür (bkz. 273 **alım satım açık saçık düşe kalka**). Özellikle bu koşma takım kalıbındaki birleşik fiillerden gelen duruk fiiller geniş ölçüde isim tabanları olarak kullanılırlar. Bunlar da çekimde olduğu gibi iki türlü ekleme ile yapılmış bulunurlar.

a. Her iki fiil aynı eki almıştır:

alış veriş yiyecek içecek kaçma göçme gelen giden konar göçer okur yazar derme çatma bıkmaz usanmaz görmüş geçirmiş bata çıka bağıra çağıra kırmadan dökmeden gibi.

b. Birinci fiil **-ip** zarffiili ekini alıp yalnız ikinci fiile çeşitli duruk fiil ekleri getirilir:

gezip tozma yatıp kalkma gidip gelme bitip tükenmiş gelip geçici alıp verecek basıp geçerek arayıp tarayıp durup dinlenmeden gibi.

Bağlam kalıbında duruk fiiller bazen doğrudan doğruya, yani çekimli fiil şekilleri kullanılmış olmaksızın üretilmiş görünürler:

emme basma biçer bağlar biçer döğer durmuş oturmuş büyümüş küçülmüş doğma büyüme ölen kalan gibi.

Bağlam öbeği kalıbında fiillerden de bazen bir teki bırakılmış kelime olabilir:

yalvarıp yakarmak ovarıp onarmak evirmek çevirmek değiş tokuş gibi.
II. Kısım

KELİME ÇEKİMİ

281. İkinci bölümün giriş kısmında genişçe belirttiğimiz gibi Türkçe'nin kelimeleri sekiz sınıfa ayrılırlar ve bunlar söz içinde farklı işleyişler alarak ilişkilerine göre türlü çekim ekleriyle birbirlerine bağlanırlar. Aşağıda kelime sınıfları sırasıyla bunların vasıflarını, işleyişlerini ve çekim ekleri alarak uğradıkları değişiklikleri gözden geçireceğiz.

1. Dilim: **Ad**

I. ADLAR VE ÇEŞİTLERİ

Gerçekte veya tasavvurda bir varlığa ad olan kelimelere ad (*substantif*) deriz:

taş kavak güvercin Turgut güçlük şeref düşünce gibi.

Bunlardan birtakımı duyularımızla kavranır bir gerçekliği olan varaklıkların, nesnelerin adlarıdır (**taş kavak güvercin Turgut**). Bunlara *y o ğ u n a d l a r (nom concret)* deriz. Birtakımı ise maddi varlıklara, nesnelere değil, vasıflara manevi kavramlara ad olurlar (**güçlük şeref düşünce**). Bunlara *da y a l ı n a d l a r (nom abstrait)* adını veririz. Buna göre adlanan kavramları *da y o ğ u n k a v r a m l a r (concept concret)* ve *da y a l ı n k a v r a m l a r (concept abstrait)* diye anarız. Sadece "**Bu bir kavramdır.**" dediğimiz zaman ise bir yalın kavram anlarız.

Öbür kelimeler gibi adlar da bir *k o n m u ş a n l a m (sens fondamental)* taşırlar. Buna adın *a s ı l a n l a m ı (sens propre)* deriz. Birçok adlar *a n l a m c a y a y ı l ı p (par extension)* konmuş anlamlar çevresinde ve dışında bazı *da y a n a n l a m l a r (sens accessoire)* yüklenmiş bulunurlar. Mesela **ayak** insanda ve hayvanda basma, yürüme organıdır. Fakat iskemlenin, masanın, gölün, ırmağın v.b. da ayağı olur. Halk şiirinde ise bu kelime *k a f i y e* anlamına gelir. Bu sonrakiler hepsi kelimenin *ü r e m e a n l a m l a r ı (sens dérivé)* sayılır.

Anlam genişlemesi yoluyla çoğu zaman yoğun anlamlı bir ad bir de yalın anlam kazanmış bulunur. Bazan da aksine, yalın anlamlı bir ad bir de yoğun anlam alır:

yürek = bir organ / cesaret destek = bir direk / yardım yol = geçilen yer / usul, aksine **çıkış = bir davranış / çıkılan yer pislik = bir vasıf / bir nesne** gibi.

Adlar asıl ve yan anlamlarının dışında ilişki ve benzerlik yoluyla başka bir kavram karşılamak üzere de eğriti olarak kullanılırlar. Bu kullanışa *m e c a z (figure de mot)* deriz.

yuva = ev ekmek = geçim maşa = aracı tosun = gurbüz çocuk sopa = dayak koltuk = makam gibi.

Mecaz doğrudan doğruya nesnenin adı olmaz, kavramı güçlendirmek ve renklendirmek için adın yerini tutar. Bununla beraber alışılmış mecazlara üretimin *m*

e c a z l ı a n l a m ı deriz. Birçok yan anlamlar ve terimler de mecaz yoluyla gelişmişlerdir, *krş. 181*.

282. Yoğun adlardan birtakımı ancak bir tek varlığı veya belli bir topluluğu göstermeye yararlar:

Turgut Sarman (kedi) Adana Norveç Türkler

Bunlara *ö z l ü k a d l a r (nom propre)* deriz.

Yalın kavramlara ya da bir cinsin her bir tekile ad olabilen kelimeleri ise *c i n s a d l a r ı (nom commun)* diye anarız:

çocuk tavşan söğüt çayır güçlük sevinç gibi.

Başlıca kişi adları, soyadları, yer adları millet, din adları, makam ve kurum adları özlük adlar olurlar. Bunlar yazıda ilk harfleri büyük yazılmak suretiyle belirtilirler. Türü belirtme öbekleri kalıbında birleşiklerden özlükadlar da böyle yazılır, *bkz. 3*.

Erdoğan Demirtaş (fakat Mehmet Ali Ali Rıza) Çolakoğlu Taşkapılı Akhisar Beypazarı Akdağmadeni Yeşilirmak Rumeli Köktürkler Karakoyunlular Kızılay Başbakanlık Katolikler gibi.

Soy ve yer adlarında yaygınlaşan bu birleşik yazılışa karşılık geniş anlamda birleşiklerden ve *s a n ö b e k l e r i* nden meydana gelen özlük adlarda ayrı yazılış devam eder. O zaman her kelimenin ilk harfini büyük yazarız:

Ziraat Bankası Küçük Çamlıca Tarım Bakanlığı Altay Dağları Amerika Birleşik Devletleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Sultan Mahmut Şah İsmail Yavuz Sultan Selim Emrullah Efendi Süleyman Paşa Ali Bey.

Özlükadlara çekim ekleri getirildikte ekin bir kesme işaretiyle ayrılması faydalı olabilir (*Ankara'ya İhsan'ın Dadaloğlu'ndan*), yapım ekleri getirildikte doğru olmaz (*Bursalı Arapça Atatürkçülük*). Özlükadlar kullanış, üretim ve birleşim yollarıyla cinsadı sıfat ve fiil sınıflarına da girseler yazılışlarında büyük harfle başlamak eğilimi çoğu zaman hâkim olur:

bir İngiliz (lira) bu malın Avrupası Van kedisi Osmanlı kadın Japon gülü Mehmetçik Turancı Türkleşmiş Batılılaşmak gibi.

II. ADLARDA SAYI

283. Cinsadları adı oldukları cinsten bir tek varlığı ya da belli bir parçayı gösterirler:

ağaç kum kaz kadın duygu görüş gibi.

Bu yalın halleriyle adlara *t e k l i (singulier)* deriz. Burada tek veya parça aynı zamanda bir cinsi ya da bir bütünü temsil eder.

Aynı cinsten birden çok varlıkları anlatmak istediğimiz zaman bu adların sonuna *bir - ler* eki getiririz:

ağaçlar kumlar kazlar kadınlar duygular görüşler gibi.

Bu haldeki adları da *ç o k l u (pluriel)* diye anarız.

Bir takım cinsadları çok sayıda bir topluluğa ad olmuşlardır, yani tekli halleriyle toplu bir çokluğu ifade ederler:

ordu bölük sürü takım küme öbek dizi hevenk gibi.

Bunlara *t o p l u l u k a d l a r ı* (*nom collectif*) deriz. Bunlar da çoklu eki alıp birden fazla toplulukları ifade edebilirler (**ordular bölükler sürüler**).

Aynı cinsten tekleri toplayan ve kapsayan kap veya bağ adı da topluluk adı olarak kullanılabilir:

bir avuç (findık) **iki demet** (çiçek) **üç çuval** (patates) gibi.

Çoklu ekini kimi zaman sayıca değil, miktarca çokluğu anlatmak, kavramı genişletmek ve obartmak için kullanırız. Bunlara *o b a r t m a ç o k l u l a r ı* (*plurel emphatique*) adını veririz, krş. 153:

baklavalalar, börekler kürkler, şapkalar ateşler içinde kanlara boyanmış yerlerde yatmak havalara sıçramak gibi.

Özlük adlar bir tek varlığa ad oldukları için mantıkça çoklu eki alamazlar. Ancak bir topluluğu anlattıkları, millet, cemaat, boy, aile v.b. adı oldukları zaman çokludurlar:

Uygurlar Müslümanlar Avşarlar Osmanlılar Türkçüler gibi.

Turgutlar dediğimiz zaman da **Turgut**'un evini ve ailesini kastetmiş oluruz.

Bunun gibi bir kimseyi ya da bir yeri benzerleriyle birlikte anlatmak istediğimizde özlük adlara çoklu eki getiririz, krş. 153:

Fuzulîler, Bakiler, Sinanlar 16. yüzyılda Türk sanatını yükselttiler. Bir süre Nice'lerde, Riviera'larda gezip tozmuşlar gibi.

Sayı sıfatları çoklu anlamı getirdiği için Türkçe'de sayı sıfatı almış adlar çoklu eki almazlar (**üç gün beş çocuk yedi metre**). Ancak bazan bilinen kişiler veya nesneler topluluğuna ad olmak üzere doğrudan doğruya sayı sıfatlarına, ya da onların belirttikleri adlara çoklu eki getirilmiştir:

Kırklar Yediler Otuz beşler Dört Büyükler Yedi Deliler Kırk Haramiler Altı Kızlar Çiftehavuzlar (İstanbul) Beşevler (Ankara) gibi.

III. ADLARDA BELİRTME

284. Özlükadlar bir tek, dolayısıyla belirli bir varlığa ad olmuşlardır. Gerçekten **Ahmet** ve **Doğanca** dediğimiz zaman yalnız bir tek kişiyi veya yeri kastederiz. Bu adlar bir cinsin tekleri olarak kullanılamaz. Ancak bu kişi ve yerlerin de *a d a ş l a r ı* olur. Her köyde birçok **Ahmet** ve Türkiye'de **Doğanca** adında birçok köy vardır. Adaşları ad ve sıfattakımları kurarak ayırdederiz, bkz. 432:

Balcı Ahmet Topalın Yusuf Dursunoğlu Cevat III. Selim Yukarı Doğanca Büyük Çekmece Marmara Ereğlisi Batı Trakya gibi.

Lakaplar ve soyadlarıyla belirtme Batı dillerine uyularak tersine çevrilmiştir:

Ahmet Balcı Yusuf Topal Cevat Dursunoğlu, hatta **Selim III.**

Cinsadları ise aynı cinsten herhangi bir teki gösterebileceklerinden belirli veya belirsiz olabilirler. Cinsadının bu durumuna *s a l t h a l* (*cas absolu*) deriz. Türkçe’de salt hal adın ek almamış yalın şeklidir. Ancak adın yalın çoklusu da salt halinde sayılır. Bir ek alan bütün öbür haller ise *d o l a y ı l l ı h a l l e r* (*cas oblique*) adını alırlar.

Salt hali ile adları tekli ve çoklu olarak bütün bir cinsi, anlatmak için olduğu gibi o nesneden bir miktarı kastederek de kullanırız. Bu sonuncu kullanışa *b ö l ü k h a l i* (*cas partitif*) deriz:

Süglün ormanda yaşar. Elma besleyici bir meyvedir. Sabahları süt içerim. Orhan köyden haberler getirdi, gibi.

Türkçe’de adları belirtme usulleri çeşitlidir. *B e l i r l i* (*défini*) ya da tam *b e l i r s i z* (*indéfini*) kılmak için adlara belirtme sıfatları getiririz. Belirsiz sıfat olarak bir önüne geldiği adı belirsiz kılar (***bir adam bir oyun bir mesele***). Buna karşılık adlara işaret sıfatları getirmek suretiyle onları belirli yapmış oluruz (***bu kadın şu ağaçlar o ödeme***).

Söz içinde vurgu değişikliği ile de adları belirli veya belirsiz kılabiliriz. Öyle ki cümlede kimse veya nesne olan ad cümle vurgusunu üzerine çekiyorsa belirsizdir, bu vurgu yüklem üzerinde kalıyorsa ad belirli olur:

Ayşe buradan yeyec’ek götürdü. Ayşe buradan yeyecck götürd’ü. İzmir’den çocukl’ar geldi. İzmir’den çocuklar geld’i (ler) gibi, bkz. 94.

285. Nihayet adın bazı başka çekim halleri de adları belirli kılmaya yarar.

1. *K i m i n h a l i* eki olan **-in** aynı zamanda belirticidir. Başka bir deyimle kimin hali belirli bir hal olduğundan teşkil ettiği aatakiminde belirten ad da belirli olur, bkz. 291. Dolayısıyla bu adtakımına *b e l i r l i a d t a k ı m ı* deriz. (***ağacın kabuğu evin kapısı kuzunun başı***). Buna karşılık belirten adın kim hali, yani salt hali ile yapılmış adtakımında birinci ad belirsiz olduğundan takım da belirsiz olur. Buradan *b e l i r s i z a d t a k ı m ı* adını alır (***ağaç kabuğu ev kapısı kuzu başı***).

2. *K i m i h a l i* eki olan **-i** aynı zamanda belirticidir. Başka deyimle kimi hali belirli bir hal olup cümlede nesne olan ad bu hale konduğunda *b e l i r l i n e s n e* olur (***Mektubu almışlar. Tavuğu kestim. İşçiye gönderecek***). Buna karşılık cümlede nesne olan ad kim halinde, yani salt halde ise belirsiz olur ve *b e l i r s i z n e s n e* adını alır (***Mektup almışlar. Tavuk kestim. İşçi gönderecek***), bkz. 440.

3. *İ y e l i k* ekleri de adı kişiye ya da nesneye tahsis ederek belirli kılarlar. Başka bir deyimle iyelik eki ada bir ikinci kavram ekler ki belirtme öbeklerinde olduğu gibi bunlardan biri ötekini belirtmeye yarar (***baba-m / ben-in baba-sı eller-iniz / siz-in eller***). Bu sebeple iyelik eki almış adlar cümlede nesne olduklarında her zaman kimi halinde bulunurlar ve belirli nesne olurlar (***Baba-n-ı gördüm. Eller-im-i yıkamalıyım***). Eski Osmanlıca’da ve Anadolu ağızlarında bazan nesnenin burada da kim halinde kaldığı görülür (***Başın keserüm. Evüm yıktı. Ayagun öpem***).

Söz içinde belirtme öbekleri geniş ölçüde belirtme işleyişini yerine getirirler. Bunları sözdizimi bölümünde göreceğiz, bkz. 417 v.i.

IV. ADLARDA ÇEKİM

286. Adlar söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hallerde bulunurlar. Bu haller onlara gelen bazı eklerle belirtilir. Farklı hallere *a d ı n h a l l e r i* (cas), bir adın bu türlü ekler almasına ise *a d ç e k i m i* (déclinaison) deriz. Yukarıda gördüğümüz gibi adın hiç ek almamasını da bir hal sayarız. *A d ç e k i m i e k l e r i* (désinence casuelle) aslında adlara ve zamirlere (adıl) gelen yapıklardır. Fakat dilimizde sıfat, zarf gibi fiiller dışında başka kelime sınıfları da ad yerini tuttuklarında adçekimi ekleri aldıkları için daha geniş anlamda *i s i m h a l l e r i* ve *s i m ç e k i m i* terimlerini de kullanırız:

Yeni Türkçe’de -kelime yapımı işleyişleri ağır basan **-lik -ci -imsi** gibi ekler biryana bırakılırsa- on kadar adhali vardır, diyebiliriz. Bunları sözdizimindeki işlekliklerine göre iki bölüme ayırırız.

1. **İççekim halleri** (déclinaison interne),
2. **Dışçekim halleri** (déclinaison externe).

A. İççekim Halleri:

Adların **6** iççekim halleri vardır. Bunları pratikte **kim?** soru zamirinin beklenen cevabına göre adlandırıyoruz:

1	Kim hali	Ev	Ev boyandı
2	Kimi hali	Ev-i	Ev-i gördüm.
3	Kime hali	Ev-e	Ev-e gidiyorum.
4	Kimde hali	Ev-de	Ev-de bekliyorum.
5	Kimden hali	Ev-den	Ev-den geliyorum.
6	Kimin hali	Ev-in	Ev-in damı

a. *K i m h a l i* yukarıda da gördüğümüz gibi, adın çekimce *y a l ı n h a l i* (nominatif), eksiz halidir. Yine yukarıda işaret ettiğimiz gibi bölük hali anlatımında da kullanılır. Ancak söz içinde onun en yaygın işleyişi bir şey yapanı ve olanı göstermek, yani cümlelerin kimsesi olmaktır (**Taş camı kırdı. Cam kırıldı.**).

Kim halinde adlar bir kimseyi adı, unvanı veya bir vasfı ile çağırmada da kullanılır:

Zeynep! Baba! Arkadaş! Hanım! Arabacı! Gocuklu! gibi.

Yalın adın bu ünlem gibi kullanımına *ç a ğ r ı h a l i* deriz, bkz. 109, 104.

Yukarıda (bkz. 285) ve aşağıda (bak. 292, 440) gördüğümüz gibi salt haliyle adlar belirsiz adtakımlarında belirten ve cümlede belirsiz nesne olarak da kullanılırlar (**Ev kapısı Tavuk kestim**).

b. *K i m i h a l i* adın söz içindeki geçişli fiilden doğrudan doğruya etkilenmesi durumudur:

Taş camı kırdı. Kedi sütü içiyor. Takımları götüreceğim.

Bundan dolayı ona *e t k i l e n m e h a l i* (*accusatif*) deriz. Ancak bu etkilenme çok defa da itibari olur:

Kitabı okudum. Gelmeyi düşünmüşler. Örnekleri göreceksiniz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (*bkz.* 285) kimi halinde nesne olan ad doğrudan doğruya etkilendiği için belirli nesne adını alır.

287. Özlükadlar ve belirtilmiş adlar aslında tek yarığa adoldukları için cümlede nesne olduklarında kimi haline girerler, yani belirli nesne olurlar:

Dünder'ı çağırdık. Viyana'yı tanır mısın? Bu hesabı kapatın. Resmini gösterdi, gibi, *bkz.* 285.

c. *K i m e h a l i* adın yönelme, *g i r m e h a l i* (*datif*), *k i m d e h a l i* adın durma, *k a l m a h a l i* (*locatif*), *k i m d e n h a l i* ise *ç ı k m a* (*ablatif*), uzaklaşma halidir:

Eve gidiyorum. Evde oturuyorum. Evden geliyorum, gibi.

Bu üç hal adın zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme halleridir. Bu halleri ile bu adlar fiilin olduğu **yerleme** (*localisation*) şartlarını belirtirler. Bu sebeple onlara *y e r y ö n h a l l e r i* (*cas locaux*) adını veririz. Bu hallerdeki adlar en çok cümlede, *i s i m l e m e* adını alan bir sözdizimi unsuru olarak kullanılırlar, *bkz.* 441. Yer yön halleri birçok zarfların yapımına da girerler, *bkz.* **akşama geçende eskiden**, 135, 137, 139.

d. *K i m i n h a l i* adın katılma halidir (*génitif*). Bu haldeki adlar sahip olanı, tabi olunanı, kapsayanı gösterirler ve bir sahip olunanı, tabi olanı, kapsananı gerektirirler. Bu sebeple de iki türlü soru açarlar:

— **Ne Durmuş-un-dur?**

— **Durmuş-un ne-si?**

Kimin halinde adlar birinci soruyu yüklem ismi olarak karşılamaya yararlar:

Güvercinler Durmuşun-dur. Bu bahçe sütçünün-müş. Tüfek kardeşimin-di. Yavrular senin olacak, gibi.

Bu bahse sözdizimi bölümünde döneceğiz, *bkz.* 446.

Kimin halinde adlar ikinci soruya bir belirli ad takımı ile cevap verirler:

Durmuş-un oda-sı Sütçünün ineğ-i Kardeşimin bahçe-si güvercin-in yavrular-ı gibi.

Görüldüğü gibi bu ikinci kullanışta sahip olunan, tabi olan sonra gelir ve bir iyelik eki alır. Bu belirtme öbeği kalıbını aşağıda göreceğiz, *bkz.* 291.

Özlükadlar ve belirtilmiş adlar (*bkz.* 284) adtakımlarında katılan durumunda kimin halinde görülürler (**çocuk çorabı, fakat Emre'nin çorabı şu kadının kocası saat-im-in camı**). Ancak özlükadlar başka bir kullanışta kim halinde de bulunurlar (*bkz.* 292 **Konya Belediyesi Erzurum Valisi**).

İkinci ad daha belirli ve sınırlı haberde yalın olarak da kullanılır:

Bakkalın çocuk muhtarın kısırak sizin yeğen Nalbandın Yusuf.

-in eki sesliyle biten tabanlardan sonra bir **n** alır (**dede-nin, dede-yin** yerine), bkz. 310.

B. Dışçekim Halleri:

288. Türkçe tarihi boyunca daha çeşitli adçekimi ekleri yaratmış olup bunlardan birtakımı az veya çok canlı üretim ekleri olmuşlar, birtakımı ise daha çok üretime yaramakla birlikte az çok çekimdeki işleyişlerini de muhafaza etmişlerdir. Buna göre daha az işlek çekim ekleri vardır ki bunların yarattıkları isim çekimi hallerine de *dış çekim halleri* diyoruz. Bunları ek halinde takılar saymak da yanlış değildir, bkz. 333.

Adların 4 dışçekim halleri vardır ki bunları da pratikte **kim?** soru zamirinin beklenen cevabına göre adlandıracağız:

1	Kimle hali	Ev-le	Ev-le değişirim.
2	Kimce hali	Ev-ce	Ev-ce bekledik.
3	Kimli hali	Ev-li	Ev-li bağ (ayrıca sıfat).
4	Kimsiz hali	Ev-siz	Ev-siz kalmışlar.

a. Kimle hali adın başlıca *bilelik hali* (**Bıçak-la kesti**) ve *birlikte hali* (*sociatif, Doktor-la geldiler*) gibi iki farklı durumunu karşılar. Vurgusuz olan bu ek ile takısından gelmekte ve genç bir ek olup hala aslı olan takı ile yan yana ve aynı anlatımda yaşamaktadır. Eski Türkçe'deki **-in** ekini iterek (**adag-ın X ayak-la**) yerini tutmuştur, bkz. 147.

Bu iki ek konuşma dilinde yenisi eskisi tarafından uzatılmış bir birleşik olarak da kullanılır, krş. 156:

gözlen başlan ayaklan diziye korkuylan gibi.

n ile biten adlardan sonra ek tam benzeşmeyle **-nen** şeklini almış (**tren-nen kadın-nan**), sonra da bu şekil yer yer genelleşme istidadını göstermiştir (**eşeknen kayıknan çapaynan**).

Kimle halinde adlar da yer yön hallerindekiler gibi en çok cümlede isimleme olurlar ve yukarıda gördüğümüz gibi hal ve zaman gösteren birçok zarfların yapımına girerler, bkz. **zorla tatlılıkla zamanla**, 151.

289. b. Kimce hali adın *görelilik hali* (*équatif*) diye adlandırılabilir. Ancak vurgusuz olan bu ekin anlatımı çok çeşitlidir. Kimce halinde adlar birçok takı öbeklerini anlamca karşılarlar:

hesapça (hesaba göre) **arkadaşça** (arkadaş olarak) **milletçe** (millet bütünüyle) **orduca** (ordu tarafından) **malca** (mal yönünden) **yıllarca** (yıllar boyu) **kazca** (kaz gibi) **kılca** (kıl kadar) gibi.

Kiince halindeki adlar lügat değeri kazanmaya çok yatkındırlar. Pek çeşitli anlamlarda **-ce** zarflarını ve sıfatlarını yukarıda gördük, *bkz. önce başlıca Türkçe, 129.*

c. Kimli hali adın *donanma* (munitif), *bezeme hali* dir (zıt anlamlısı *kimsiz hali*).

Sahip olma, birlikte olma, taşıma gibi anlatımları da vardır. **-li** eki vurguludur. Kimli halinde adlar söz içinde sıfatların ve zarfların yerini tutarlar.

çantalı adam şemsiyeli kadın tasmalı köpek haberli gelmek şapkalı oturmak atlı gitmek geyimli yatmak gibi.

Bu kullanışta kimli ve kimle halleri çoğu zaman anlamca birbirlerine yaklaşırlar:

arabalı gitmek X arabayla gitmek hesaplı harcamak X hesapla harcamak.

Ancak **-li** eki daha çok sabit anlamlı sıfatlar yapmaya yarar olmuştur, *bkz. tatlı değerli korkulu, 157.*

d. Kimsiz hali adın *giderme* (privatif) *yoksulluk hali* dir. Kimli halinin, bazı yerde de kimle halinin zıt anlamlısı olur. **-siz** eki de vurguludur.

paltosuz adam Tehlikesiz değil. Azıksız kaldık. Sensiz olmaz. Hazırlıksız yola çıkmış gibi.

-siz eki de daha çok sabit anlamlı sıfatlar üretiminde kullanılır olmuştur, *bkz. öksüz soysuz akılsız, 168.*

V. ADTAKIMI

290. Yukarıda kimin halini açıklarken bu haldeki adların bir sahip olanı, tabi olunanı, kapsayanı gerektirdiklerini belirtmiştik, *bkz. 287.* Fakat aslında iki ad arasında bu ilişkinin iki türlü kurulduğunu gösterdik, *bkz. 285.* Bunlardan her ikisine, yani kimin veya kim halindeki bir ada iyelik eki almış bir adın gelmesiyle ortaya çıkan *keli me öbeği* ne adtakımı (*rappor d'annexion*) deriz (**ağacın dalı / ağaç dalı**).

Adtakımı aslında bir sözdizimi birliği olup belirtme öbeklerinden biri sayılır. Bu sıfatla onu o bölümde inceleyeceğiz, *bkz. 418.* Öbür yandan adtakımı birleşik kelime yapımında yaygın bir kelime kalıbı teşkil eder ki bunu da yukarıda gördük, *krş. 264.* Ancak bu kelime çekimi bölümünde adtakımını dilimizde iki ad arasında ait olmak ilişkisinin özel şekli olarak tasvir edeceğiz.

Bir adtakımında *belirten* yalın veya katılma halindeki birinci ad, *belirtile* n ise iyelik eki almış olan ikinci adtır (**ev kapı-sı Ali-nin köpeğ-i**). Kelime öbeğinde asıl anlam ikinci kelimeninkidir. Birinci kelime onu belirtir ve sınırlar. *Ali'nin köpeği*, Ali değil, köpektir. *Ev kapısı* bir kapıdır. Burada birinci ada *kattılan* (*annexé*), ikincisine *kattılan* (*fond*) adını veririz. Buna göre *ev-in* katılan, *kapısı* katkı alan olur.

Eski Türkçede katılma hali daha çok kim hali ile verildiğinden adtakımı da daha çok katılanın yalın haliyle (**uçmak yolu taglar başı Kanım Kagan süsi**), nadir olarak kimin haliyle (**yalñuk-uñ neñ/-i künüñ karşı-sı Türk budun-uñ il-in törü-sin.**) kurulmaktadır. Dilimizde kimin hali yaygınlaşmış, açıkça belirtme işleyişi kazanmış

(bkz. 285), dolayısıyla kimin hali ile yapılan adtakımları kim haliyle yapılanlardan açık anlam farkıyla ayrılmıştır.

Böylece Yeni Türkçede iki türlü adtakımı meydana gelmiştir:

1. *Belirli adtakımı* (*annexion déterminée*) çocuğ-un oyuncağ-ı,
2. *Belirsiz adtakımı* (*annexion indéterminée*) çocuk oyuncağ-ı.

A. Belirli Adtakımı:

291. Bir belirli adtakımında her iki kelimeye gelen ekler, katılma hali ve iyelik ekleri *a i t o l m a* (*appartenance*) anlatımında olup bu kavram tekrarlanmış olmaktadır. Gerçekten **kuş-un yuva** şekli bu iki ad arasında ait olma anlatımını kurabilecekken katkı alanın, ikinci adın sonuna da öncülü katılan, birinci ad olan bir iyelik zamiri (**kuş-un yuva-sı**) getiriyoruz. Türkçe'ye mahsus daha sıkı bir bağlantıya sahip ve çok yaygın bir belirtme öbeği olan bu adtakımı kalıbını Batı dillerinden tarifler ve terimler tam karşılamaz, **tamlama**, **tamlayan**, **tamlanan** gibi.

Belirli adtakımında katılan cins adı olsun, özlük ad olsun katkı alanı çok sınırlar, özlük adlar derecesinde belirli kılar (**geminin direği Ömer'in tabancası**). Hele katılan bir iyelik zamiri ile zaten belirtilmiş ise katkı alan daha da belirli olur (**gömleğinizin yakası dayımın kızı**), bkz. 285.

Belirli adtakımı bazı hallerde salt belirtme yerine bir *dış tutma* veya *yeğleme* anlatımı ile kullanılır, krş. 264:

Tilkinin postu işe yarar. **Etin suyu** çok besleyicidir. **“Çorumun leblebisi”** **“tavuğun derisiyle gerisi”** **“Ergene'nin köprüsü”** **“Beylerbeyinin teşrifati”** **“Kışının cevheri içinde.”** gibi.

Bu anlatımı daha da berkitmek için katkı alanın vurgusunu yeğînleştiririz (**tilkinin postu' Çorum'un leblebisi'**) gibi.

Belirli adtakımının yine yeğleme ve berkitme anlatımı ile kullanılan bir çeşidi daha vardır ki burada katkı alan aslında ad olarak kullanılmış bir sıfattır. Başka bir deyimle bir sıfattakımını tersine çevirip adtakımı kalıbına sokmuşuzdur (**güzel kadın yerine kadının güzeli**). Burada ad (*katılan*) belirtme öbeğinin asıl anlamını muhafaza eder, ad olan sıfat ise (*katkı alan*) ona ait vasfın adı olur:

kayısının alâsı şarabın eskisi komşunun iyisi doktorun cahili arkadaşın kötüsü **“tarlanın taşlısı, karının saçlısı”**

Aynı kalıpta belirtme sıfatları da kullanıyoruz:

çobanın biri yolcuların üçü defterin hangisi? gibi

Özlükadlar ve belirtilmiş adlar katılan olduklarında kimin haline girer ve belirli adtakımı yaparlar, (bkz. 287, **Emre'nin kitabı saatimin camı**):

Mehmed'in tarlası Anibal'in mezarı amca-n-ın dostu gibi.

Başka kullanışta kim halinde de görülürler, bkz. 293.

B. Belirsiz Adtakımı:

292. Kim halinde bir katılan ad ile iyelik eki getirilmiş bir katkı alan adtan oluşmuş adtakımına, belirsiz adtakımı adını veriyoruz:

ev bahçesi at kuyruğu çocuk çorabı ceviz kabuğu gibi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi dilimizde öncekinden anlatımca farklılaşmış olan bu adtakımı da aslında bir belirtme öbeği olup ona *b e l i r s i z* sıfatını vermemiz ancak itibaridir. Bununla onun öncekinden daha az belirtici olduğunu anlatmak isteriz. Gerçekten bu çeşit bir adtakımında katılan ad katkı alanı anlamca daha az sınırlar. Belirli adtakımında katılan ad katkı alan nesneyi belli bir varlığa mal ettiği halde belirsiz adtakımında bir cinsten bir türe mal eder. Başka bir deyimle meydana gelen kelime öbeği bir cinsten bir türün adı olur (**çobanın köpeği X çoban köpeği keserin sapı X keser sapı**), *krş.* 264.

Belirsiz adtakımı cins adı olarak kullanılmaya daha elverişlidir. Bu sebeple yukarıda gördüğümüz gibi geniş ölçüde birleşik kelime yapımına yarar (**göztaşı ketenhelvası ayakkabı**). Bu yoldan bir cins varlığın tabiatıta pek çok olan türlerini ve çeşitlerini adlandırırız:

kızkuşu devekuşu arıkuşu tarlakuşu karkuşu v.b. **ayçiçeği ateşçiçeği kınaçiçeği boruçiçeği düğün çiçeği** v.b. **çakmaktaşı kireçtaşı alçıtaşı kumtaşı bileğitaşı** v.b. gibi.

Bununla birlikte belirsiz adtakımı kimi zaman bir cins varlığın (*katılanın*) parçalarını veya şekillerini ayırt etmeye yarar:

zeytin yağı X zeytin tanesi kuzu haşlaması X kuzu kızartması.

Çoğu zaman belli bir türün adı cinsin adına katılarak o türün mensup olduğu cinsi açıklamaya yarar:

kuğu kuşu çınar ağacı mermer taşı nisan ayı gibi.

293. Katılan durumunda özlükadların kimin halinde bulunmaları esastır, *bkz.* 287, 291 **Emre'nin kitabı Fatih'in ölümü.** Ancak özlükadlar yine özlükadlar, yeradları, kişi, soy, topluluk, orun ve kurum adları alan bir adtakımında katılan olurlarsa kim halinde kalırlar. Başka bir deyimle bu adtakımları belirsiz adtakımı şeklinde olur:

İstanbul Şehri Marmara Denizi Dadaloğlu Karamanoğulları Erzurum Valisi Konya Belediyesi Trabzon Lisesi Merkez Bankası gibi.

Katılan durumunda belirtilmiş adların da kimin halinde bulunmaları esastır, *bkz.* 287, 291, **saatimin camı amcanın dostu bu kadının kocası**). Ancak yukarıda işaret ettiğimiz gibi (*bkz.* 290) Eski Türkçe'den buyana kimin halinin giderek yayılması ve bunun iyelik eki almış adları kapsaması, kimi hali için olduğu gibi, (*bkz.* 285, **evüm yıktı**) daha yeni zamanlarda gerçekleşmiştir. Bu tarzda deyimler ve birleşikler halinde belirsiz adtakımı örneklerine Anadolu ağzlarında ve nadir olarak yazı lehçemizde rastlanır:

kardaşı oğlu halam kızı anam südü babam evi yüzü suyu ebem kuşağı gözüm nuru başın sadakası gibi.

Belirli adtakımının olduğu gibi (bkz. 291, **kadının güzeli**) belirsiz adtakımının da sıfattakımını tersine çevirip adtakımı kalıbına sokulmuş bir çeşidi vardır. Burada da katkı alan ad olarak kullanılmış bir sıfattır, ama çoğu zaman bu sıfat da zaten belirgin vasfı ile alınmış bir adtan başka bir şey değildir:

deli Sabri X. Sabri delisi aptal kapıcı X kapıcı aptalı baba adam X adam babası ayı Osman X Osman ayısı gibi.

Burada katılan «gibi olan» anlamını alır. Bu adtakımı edebiyatta çok yaygın ve sevilen bir mecaz kalıbı teşkil eder ve *b e n z e t m e a d t a k ı m ı* (*annexion figurative*) adını alır:

gönül bülbülü aşk rüyası talih güneşi ümit ışığı gibi.

Ancak biz bir sıfatı katkı alan olarak kullanıp onunla doğrudan doğruya obartma anlatımı getiren belirsiz adtakımları da yaparız:

para delisi kadın düşkünüşöhret budalası baba şımarığı gibi.

Bunları öncekilerle karıştırmamalı, *krş.* 266.

Nihayet belirsiz adtakımının bir çeşidi daha vardır ki bir tür takı öbeklerini meydana getirir. Bunlar aslında yer, yön, çağ, ilişki adlarının katkı alması ile oluşmuş belirsiz adtakımlardır:

masa üstü deniz dibi şehir içi ırmak boyu dağ ardı ayak ucu saçak altı edep dışı öğle üzeri ortaklar arası gibi.

Bu adtakımın adı, sıfat ve zarf olarak kullanılırlar (**denizaltı olağanüstü hal adamboyu derin**). Fakat yer yön hallerine konduklarında bir takı öbeği niteliği kazanırlar. O zaman bu yer yön adlarına *a d ı k a t k ı a l a n t a k ı l a r* deriz ki onları yerinde göreceğiz, *bkz.* 335.

ırmak boyuna masa üstünde şehir içinden gibi.

C. Adtakımlarının Çekimi:

294. Belirli ve belirsiz adtakımları tek kavram halinde yalın adlar gibi çekim ekleri, birleşik ad sayıldıkları ölçüde de yapım ekleri alırlar. Her iki türlü takımda ve her iki halde eklerin bir iyelik eki üzerine gelmesi söz konusu olup bu da bazı değişikliklere yol açar.

Çoklu eki her zaman kimin hali ekinden önce gelir (**ağaçlar-ın dal-lar-ı yıl-lar-ın emeğ-i**). Çoklu ekinin sondaki iyelik ekinden de her iki türlü adtakımında önce gelmesi esastır (**kuşun kanat-lar-ı kır çiçek-ler-i**). Bu türlü ekleme birleşik ad olmuş belirsiz adtakımlarında da devam eder. Yani birleşik kelimenin çoklusu sonundaki iyelik ekinden önce bir **-ler-** eki getirmeyle, adeta bir *i ç e k l e m e* (infixation) ile yapılır:

ateşböceğ-i > ateşböceği-ler değil, **ateşböcekler-i**, **sakızağacı > sakızağacı-lar** değil, **sakızağaç-lar-ı**, **gözyaşı > gözyaşı-lar** değil, **gözyaş-lar-ı** **Karamanoğlu > Karamanoğlu-lar** değil, **Karamanoğul-lar-ı**, gibi.

Bununla birlikte bazı kaynaşmış birleşiklerde çoklu ekinin kelime sonuna kaydığı görülür:

yüzbaşı-lar kolağasılar kahvaltılar ayakkabılar X ayakkap-lar-ı elbeziler denizaltılar gibi.

Adçekimi ekleri adtakımlarına geldiklerinde iyelik ekiyle karşılaşılır ve onun çekimine, yani iyelik zamirlerinin çekimine uyarlar, bkz. 313. Bu da iççekim hallerinde yalın adlara gelen eklerin -bir koruma sesdeşi olsun, olmasın- bir **n** sesi *a r a y a k a t m a* ları (*intercalation*) şeklinde olur. Esasta belirli ve belirsiz adtakımları aynı adçekimine tabi olurlar:

Ayşen'in kedisi-ni dolap kapağı-nı öküzün boynu-na buğday ekmeği-nde çarşının ortası-nda Toros Dağları-ndan Hasan'ın kayını-nın mısır tarlası-nın gibi.

Kimce hali de bunlara uyar (**Ahmed'in aklınca yıllar boyunca**).

Bazı kaynaşmış birleşikler çoklu eki almada olduğu gibi adçekimi ekleri almada da yalın adlara uymuşlardır:

ayakkabı-yı binbaşıya (fakat Tepebaşı-nda Eminönü-ne) kahvaltıda pazartesi-den X pazartesi-nden. Kimin hali farketmez.

D. Adtakımının Zincirlenmesi:

295. Bunlardan kimin halinde olanlar yeniden «Nesi?» sorusunu açarlar ve bir sahip olunanı, tabi olanı, kapsananı gerektirirler. Bunun cevabını katılanı bir adtakımı olan üç hadli adtakımları verir:

Hasan'ın kayınının amcası mısır tarlasının sınırı gibi.

Aksine, katkı alan bir adtakımı olabilir:

komşunun bahçe duvarı yemek odasının balkonu gibi.

Nihayet katılan ve katkı alan her ikisi adtakımları olabilirler:

gece bekçisinin kontrol saati Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı.

Ya da sonraki adlar teker teker zincirlenirler (**Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti temsilcisi**). Bunlara *z i n c i r l e m e a d t a k ı m l a r ı* (*suite d'annexion*) deriz.

Zincirleme adtakımlarında "tavşanın suyunun suyu" gibi kimin hali ekinin tekrarlanmasından hoşlanmayız. Onu yer yer düşürürüz:

Hasan'ın amcası (nın) oğlu oda (nın) kapısının kilidi gibi.

Katkı alan bir adtakımı ise onunla kurulan üç hadli adtakımında iyelik ekini de tekrarlamayız. Başka bir deyimle ikinci eki düşürürüz:

işçinin elemeği-i (-si) Fatma'nın başörtü-sü (-sü)

Fakat yine bazı kaynaşmış birleşiklerde aslı unutulmuş olan iyelik eki tekrarlanır:

Mehmed'in onbaş-ı-sı Çiğdem'in ayakkab-ı sı çocuğun elbez-i-si akşam kahvalt-ı-sı, bkz. 143, kim-i-si hep-i-si v.b.

Belirsiz adtakımları iyelik zamirinin öbür, yani 1. ve 2. kişi eklerini almaları halinde de 3. kişi, yani katkı alan ekini düşürürler:

para çanta (-sı)-m sebze bahçe (-si)-miz söz sıra (-sı)-n kalem kutu (-su)-nuz gibi.

Belirsiz adtakımları isim tabanları hükmünde olup çok zaman yapım ekleri de alırlar. Bunlarda da çoğu zaman iyelik eki düşer, bazı kaynaşmış birleşiklerde ise kalır:

aşıboya (-sı)-lı domates salçalı Adapazarlı Kuşadalı boyunbağ (-ı)-sız başörtüsüz havagaz (-ı)-cı suyolcu Balmumcu derebey (-i)-lik tereyağlık, fakat Pınarbaş-ı-lı kahvaltısız ayakkabıcı binbaşılık gibi.

Dilimizde çekim halinde fiiller, deyimler, cümleler, atasözleri v.b. hep tek bir admış gibi -belirttiğimiz şekiller ve şartlar içinde- bir katılan işleyişi alabilirler:

düşerim korkusu ne olur, ne olmaz düşüncesi Ruslar sınırda yığınak yapıyorlarmış söylentisi işten artmaz, dıştan artar atasözü gemileri yakmanın zamanı eden bulur meselesi gibi.

Duruk fiiller le teşkil edilen adtakımları Türkçe'nin sözdiziminde geniş bir yer alır, bkz. *ileride*, 468 v.b.

Bazı kaynaşmış birleşikler çoklu eki almada olduğu gibi adçekimi ekleri almada da yalın adlara uymuşlardır:

ayakkabı-yı binbaşıya (fakat Tepebaşı-nda Eminönü-ne) kahvaltıda pazartesi-den X pazartesi-nden. Kimin hali fark etmez.

VI. ADLARDA KÜÇÜLTME

296. Nesneyi küçültmek, azaltmak ya da küçük göstermek istediğimizde adına **-cik** (*Eski Osmanlıca -cük*) veya **-ceğiz** (*Eski Osmanlıca -cügez*) eklerinden birini getirir, *küçültme adları* yaparız:

tepecik dilimcik kitapçık parçacık hediyecek evceğiz kuşcağiz kızcağiz çocukcağiz şehirceğiz gibi.

Küçültme adları çok zaman sevgi, şefkat, acıma, bazan da aşağılama anlatımında kullanılırlar:

Anneciğim! Kızcağiz bekliyor. Kadıncağiz hasta. Arabacığı ile övünüyor.

«Amma biraz vefacığı nakıs, şurası var».

Küçültme adlarının üstün vasıflı anlamına geldiği de olur:

Mehmetçik Ayşecik «Kadın var, kadıncık var». Bu motorcuk canımızı kurtardı. gibi, bkz. 132.

-cik ekinin gelmesiyle çoğu zaman adın sonundaki damak sesi düşer:

eşekcik > eşecik köpecik yürecik bardacık kapacık bebecik Kavacık gibi, bkz. 34.

Az sayıda adlar küçültme için **-cek** eki almış görünürler:

yavrucağ yumrucağ çocu (k)cağ sağlıcağ gibi.

Bu eski küçültme eki daha çok sıfatlarda ve kelime yapımında kalmıştır, bkz. 304, 130.